शोधसुधा

विज्ञसमीक्षित, बहुभाषिक अनुसन्धानात्मक जर्नल

SHODH SUDHA

Peer Reviewed Multidisciplinary Research Journal

वर्ष : १ | चैत- २०७९ | अङ्क : १

Years : 1 | March -2023 | Volume : 1

पिण्डेश्वर विद्यापीठ
अनुसन्धान व्यवस्थापन एकाइ
धरान-१४, सुनसरी

शोधसुधा

वर्ष : १	चैत- २०७९	अङ्क : १
Years : 1	March - 2023	Volume : 1

Peer Reviewed Multidisciplinary Research Journal

संरक्षक

उपप्रा.काशीनाथ पौडेल (प्राचार्य)

प्रधान सम्पादक

सहप्रा.डा.भवानीशङ्कर भट्टराई, व्याकरण, ने.सं.वि., पिण्डेश्वर विद्यापीठ, धरान

सम्पादकहरू

सहप्रा.डा.नेत्रविनोद भट्टराई, व्याकरण, ने.सं.वि., पिण्डेश्वर विद्यापीठ, धरान

उपप्रा.डा.सुभाषचन्द्र न्यौपाने, नेपाली, त्रि.वि., महेन्द्र बहुमुखी क्याम्पस, धरान

उपप्रा.जंगबहादुर भट्टराई, अङ्ग्रेजी, ने.सं.वि., पिण्डेश्वर विद्यापीठ, धरान

उपप्रा.डा.पुष्पलाल न्यौपाने, साहित्य, ने.सं.वि., पिण्डेश्वर विद्यापीठ, धरान

प्रकाशक

पिण्डेश्वर विद्यापीठ अनुसन्धान व्यवस्थापन एकाइ

धरान-१४, सुनसरी

जर्नलको नाम	:	शोधसुधा
प्रकाशन	:	२०७९ चैत्र-१६ (रामनवमी)
		30 March 2023
सर्वाधिकार	:	प्रकाशकमा
इमेल	:	researchpindeshwar@gmail.com
मूल्य	:	रु.२५०
मुद्रण	:	उज्ज्वल छापाखाना, धरान
फोन नं.	:	☎ ०२५ ५७०२८५, ▯ ९८४२०८२०११
प्रकाशित प्रति	:	३००
ISSN	:	0000000000

यस जर्नलमा छापिएका लेखहरूमा प्रस्तुत सामग्री तथा तथ्याङ्कको स्रोत व्यवस्थापन र वैधानिकता एवम् लेखकबाट व्यक्त विचारको जिम्मेवारी लेखक स्वयम्मा रहेको जानकारी गराइन्छ ।

सम्पादकहरू

भव प्राच्यविधोत्खनने सबला, भव शास्त्रसुधोन्मथने सफला ।
भव वाङ्मयसेविषु प्रीतिकरा जयताद् भुवनं ननु **शोधसुधा** ॥

अनुसन्धान व्यवस्थापन एकाइ कार्यसमिति २०७७-०७९

डा.महानन्द तिमिल्सिना - संयोजक
डा.रमेशकुमार लिम्बू - सचिव
डा.पुष्पलाल न्यौपाने - सदस्य
डा.नित्यानन्द खतिवडा - सदस्य
श्री अम्बरराज ढकाल - सदस्य

सल्लाहकारहरू

प्रा.डा.भीमप्रसाद खतिवडा (शिक्षाध्यक्ष : ने.सं.वि.)
प्रा.डा. चन्द्रमणि नेपाल (प्राचीन न्याय, सेवानिवृत्त प्राध्यापक)
प्रा.डा. भरतप्रसाद भट्टराई (साहित्य, सेवानिवृत्त प्राध्यापक)
सहप्रा.डा. रमेश घिमिरे (साहित्य)

सम्पादकीय

अध्ययन, अध्यापन, लेखन, अनुसन्धान प्रकाशनजस्ता कार्यले प्राध्यापनलाई निखार्दछन् । अध्ययन र अनुसन्धान विना विश्वविद्यालयीय शिक्षा विशिष्ट हुन सक्तैन र त्यो विशिष्टता अविच्छिन्न साधनाबाट मात्र प्राप्त हुन्छ । पौरस्त्य अध्ययन केन्द्र पिण्डेश्वर विद्यापीठ यही विशिष्टतातिरको यात्रामा अग्रसर रहेको छ । यसले प्राचीन तथा आधुनिक ज्ञानविज्ञान विना समग्र समाजिक विकास र उन्नति हुन सक्तैन भन्ने कुरालाई आत्मसात गरेर अनुसन्धानलाई पनि साथसाथै अगाडि बढाउने कोसिस गरि रहेको छ ।

नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालयले पनि संस्कृत वाङ्मयको संरक्षण, संवर्धन र अनुसन्धानमा यथोचित योगदान दिँदै आधुनिक ज्ञान र विज्ञानसँग संस्कृतलाई जोड्दै आएको छ । हाम्रा पेसागत हक, हितको प्राप्ति र रक्षासँगै हामी यस क्षेत्रका विभिन्न भाषा र विषयका प्राध्यापकहरू नियमित रूपमा अध्ययन र अनुसन्धान कार्यमा क्रियाशील रहँदै आएका छौं । यसका लागि एउटा सुव्यवस्थित अनुसन्धान एकाइको आवश्यकता महसुस भई यस पिण्डेश्वर विद्यापीठ अनुसन्धान व्यवस्थापन इकाइको स्थापना २०७८ सालमा भएको र यसले सञ्चालन कार्यविधि समेत पास गरिसकेको यहाँहरूमा अवगत नै छ । उक्त कार्यविधिमा नियमित रूपमा अनुसन्धानात्मक जर्नल प्रकाशित गर्ने भन्ने उल्लेख भए अनुसार जर्नलको **शोधसुधा** नामकरण गरी प्रकाशन आरम्भ गरिएको कुरा सहर्ष जानकारी गराउँछौं । र, यस अङ्कका लागि प्राप्त लेखहरुलाई गोप्य ढंगबाट विषयविज्ञ विद्वान् गुरुहरुबाट समीक्षा गराई तीमध्येबाट प्रकाशन योग्य ठहरिएकाहरु लाई मात्र प्रकाशित गरेका छौं ।

त्रैभाषिक एवम् वार्षिक अनुसन्धानमूलक जर्नलका रूपमा परिचित 'शोधसुधा' ले भाषा, साहित्य र संस्कृतिसम्बद्ध अनुसन्धानको अमृत बर्साउने छ र त्यसबाट हामी पाठक तथा अनुसन्धाता लाभान्वित हुनेछौं भन्ने आशा गरेका छौं । यसलाई अझ मूल्यावान् र समाजोपयोगी बनाउँदै लैजाने जिम्मा यहाँहरूको हो । अध्ययन, अनुसन्धान निरन्तर भइरहनु पर्छ भन्ने मान्यतालाई हामीले आत्मसात गरेका छौं । यही अनुसन्धानको परम्पराबाट नै ज्ञानधाराको हस्तान्तरण र पुस्तान्तरण हुँदै आएको हो र हुँदै जानेछ । यस सन्दर्भमा शोधसुधा प्रकाशनार्थ मूल रूपमा सामग्री उपलब्ध गराइदिनु हुने लेखक/अनुसन्धाताहरू प्रति हामी कृतज्ञ छौँ । व्यवस्थापनको जिम्मा लिइदिने एकाइ समितिप्रति हार्दिक धन्यवाद ज्ञापन गर्दछौं । अमूल्य सल्लाह र सुझाव दिएर सहयोग गर्नुहुने महानुभावहरू प्रति हार्दिक आभार प्रकट गर्दछौँ । छोटो समयमा समीक्षा गरिदिनु हुने विषयविज्ञ महानुभावहरू प्रति हार्दिक आभार प्रकट गर्दछौं । टङ्कन र मुद्रणमा उल्लेखनीय भूमिका निर्वाह गरेर छोटो सममयमा छिटोछरितो गरी कार्यसम्पादन गर्नुहुने सम्बद्ध व्यक्तित्वहरूप्रति कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछौँ । यस अङ्कलाई यस रूपमा प्रकाशन गर्न सहयोग गर्नुहुने सम्पूर्ण महानुभावहरूको योगदानको हृदयतः स्वागत र कदर गर्दै आगामी दिनमा पनि यसले निरन्तरता पाओस् भन्ने शुभकामना प्रकट गर्दछौँ ।

सम्पादकहरू

विषय-सूची

संस्कृतखण्डः			
क्रम	लेख-शीर्षक	लेखक	पृष्ठ
१	पौरस्त्यसाहित्यशास्त्रसम्प्रदाय...	डा. गुरुप्रसादकोइराला	१
२	पाणिनीये व्याकरणतन्त्रे प्रयुक्तानां न्यायसिद्ध...	टीकारामदाहालः	१५
३	न्यायदिशा प्रामाण्यवादविवेचनम्	तुलसीपौडेलः	२७
४	धात्वर्थे कौण्डभट्टमतपरिशीलनम्	दीपेन्द्रगौतमः	३९
५	रत्नावलीनाटिकायाः काव्यसौन्दर्य-समीक्षणम्	डा.महानन्दतिमिल्सिना	४६
नेपाली खण्ड			
६	ज्योतिषशास्त्र शिक्षणका लागि सम्भावित विधिहरु	अम्बरराज ढकाल	५९
७	उर्वशी खण्डकाव्यको विधातात्त्विक अध्ययन	डा. तुलसी गौतम	८२
८	औपन्यासिक तत्त्वका दृष्टिले घामका पाइला...	डा. नित्यानन्द खतिवडा	१०१
९	रत्नावली नाटिकामा छन्दविधान	डा. रमेश घिमिरे	११८
अङ्ग्रेजी खण्ड			
१०	Challenge of teaching Eng . …	Dr. Diwakar Regmi	135
११	An analysis of cost …	Krisna Gopal Adhikari	148
१२	Socio cultural …	Dr. Ramesh Ku. Limbu	165

पौरस्त्यसाहित्यशास्त्रसम्प्रदायसमीक्षणम्

गुरुप्रसादकोइराला, विद्यावारिधिः

सहप्राध्यापकः, साहित्यविभागः

पिण्डेश्वरविद्यापीठम्

धरान-नेपालः

koiralaguru32@gmail.com

लेखसारः

पौरस्त्यकाव्यशास्त्रस्य विकासपरम्परा प्राचीनतमा विद्यते । कस्यामपि साहित्यपरम्परायां संरचिताः कृतयः साहित्यरसिकजनमनांसि ब्रह्मानन्दसहोदराभ्यन्तरा- नन्दप्रदा भवेयु इत्युद्दिश्य विद्वद्भिः कृतिनिर्माणे सावधानतया विचारणीया विषया प्रस्तुताः । तादृशा विषयसम्बद्धा ग्रन्था एव काव्यशास्त्रम् इति नाम्ना व्यवह्रियन्ते । संस्कृतसाहित्यशास्त्रेऽपि प्रणेतृजनैः सत्कृतिनिर्माणेऽवलम्बनीया विषयनियमाः समुद्धृता विद्यन्ते । पौरस्त्यकाव्यशास्त्रज्ञैर्विद्वद्भिः शास्त्रीयग्रन्थेषु कृतिस्वरूपनिर्माणसन्दर्भे तत्रावश्यकानां तत्त्वादीनामपि सविस्तारेण चर्चा विहिता । तेषामेव तत्त्वानां प्राधान्यविषये बहवो मतभेदाः सञ्जाताः । अस्यैव मतभेदस्य फलरूपेण पौरस्त्यकाव्यशास्त्रे सम्प्रदाय इति नाम्ना विचारसमवायो विकसितः । अधुना पौरस्त्यकाव्यशास्त्रे रससम्प्रदायः, ध्वनिसम्प्रदायः, अलङ्कारसम्प्रदायः, रीतिसम्प्रदायः, वक्रोक्तिसम्प्रदायः, औचित्यसम्प्रदायश्चेति सम्प्रदायरूपेण षट्सङ्ख्यका विचारवर्गाः समुपलभ्यन्ते । अस्मिन् आलेखे पौरस्त्यकाव्यशास्त्रे प्रसिद्धानामेतेषां सम्प्रदायानां विषये चर्चा क्रियते ।

शब्दकुञ्जिका

काव्यशास्त्रम्, रसः, ध्वनिः, अलङ्कारः, रीतिः, वक्रोक्तिः, औचित्यम्, सम्प्रदायः, समालोचकः ।

विषयप्रवेशः

कस्यापि भाषाया वाङ्मयं नियमबद्धं सुव्यवस्थितञ्च भवितुमर्हति । वाङ्मयस्य शास्त्रीयभेद एव भाषिकरचनायां सुव्यवस्थां निर्धारयति । शास्त्रीयनियमेन विना साहित्यपरम्परा अव्यवस्थिता अराजकरूपा च भवति । प्लेटोनामधेयः पाश्चात्त्यसमालोचकस्तु नैतिकादर्शहीनमराजकसाहित्यं गर्हणीयं त्याज्यं चोद्घोषयति । अतः शास्त्रीयनिर्देशोऽपरिहार्य एव । भाषावाङ्मयस्य शास्त्रीयभेद एव सत्साहित्यविकासार्थं मार्गं निर्दिशति । काव्यरचनायां यानि तत्त्वान्युपयुज्यन्ते तानि सर्वाणि काव्यशास्त्रे समीक्ष्यते । तस्मात् कस्यापि वाङ्मयस्य शास्त्रभेदस्य विकासोऽपरिहार्यो भवति । संस्कृतसाहित्यशास्त्रस्य विकासपरम्परा सुदीर्घतरा विद्यते । तत्र काव्यशास्त्रिणः प्रौढतर्कशक्त्या पृथक् पृथक् मतविभागोऽजायत । त एव परिपुष्टा विदुषां विचाराः सम्प्रदायरूपेण विकसिता दृश्यन्ते । लोकेऽपि धर्मगुरुभिः स्थापिता वैष्णवादिधार्मिकसम्प्रदायाः विकसिता दृश्यन्ते, साहित्यशास्त्रेऽपि तयैव शैल्या लक्षणशास्त्रज्ञैर्विद्वद्भी रसध्वन्यादिसम्प्रदायसन्दोहः प्रारब्धः । विविधसिद्धान्तसम्प्रदायविकासेन संस्कृतकाव्यशास्त्रस्य गरिमा वर्धतेतराम् । अनेनैव कारणेन संस्कृतकाव्यशास्त्रस्य महत्त्वं विश्ववाङ्मयेऽग्रिमपङ्क्तौ गण्यते । समृद्धरूपेण विकसिता सम्प्रदायपरम्परा संस्कृतकाव्यशास्त्रस्य जीवितभूता मन्यते । अस्माकं सम्प्रदायपरम्परायाः प्रभावः पाश्चात्त्यसमालोचनापरम्परायामपि दृश्यते । भरतस्य नाट्यशास्त्रस्यौदार्यं विवेचनविषयकं तथ्यमवलोक्यैव तत्र सौन्दर्यशास्त्रमिति सम्पूर्णवाङ्मयविवेचनयोग्यं समीक्षाशास्त्रं विकसितमिति मन्यते । नाट्यशास्त्रमेवास्माकं शास्त्रीयेतिहासस्याधारोऽस्ति । अधुना विकसिता ये सिद्धान्तसम्प्रदायाः सन्ति, तेषां सर्वेषां बीजं नाट्यशास्त्रमेव लभ्यते । रससम्प्रदायस्य प्रवर्तकोऽपि भरत एव । नाट्यशास्त्रादौपचारिकरूपेण प्रारब्धा पौरस्त्यसाहित्यशास्त्रीयपरम्परा रस-ध्वनि-अलङ्कार-रीति-वक्रोक्ति-औचित्यरूपान् सम्प्रदायविभवान् प्राप्य विश्ववाङ्मये स्वकीयं गौरवं प्रस्तौति । पौरस्त्यसमालोचनापरम्परायां सम्प्रदायः प्रस्थाननाम्नापि कथ्यते । 'रसोऽलङ्काररीती च ध्वनिर्वक्रोक्तिरेव च, औचित्यं चेति काव्यस्य प्रस्थानानि क्रमेण षट् ॥' (त्रिपाठी, १९९९ : ११)

समस्याकथनम्

पौरस्त्यसाहित्यशास्त्रे सम्प्रदायपरम्परा विदुषां प्रौढपाण्डित्यजन्या मन्यते । तत्र सम्प्रदायप्रवर्तका विद्वांसः पाण्डित्यपूर्णतार्किकविचारबलेन काव्यकृतेः प्राधान्यत्वेन प्राक् स्थापितं तत्त्वमतिरिच्य विद्वत्समवायैरनुमोदकं पृथक् तत्त्वप्रधानं सम्प्रदायं स्थापयन्त्येव । अनेनैव विधिना

संस्कृतकाव्यशास्त्रे प्रसिद्धाः षट् सम्प्रदाया अत्र समीक्ष्यन्ते । संस्कृतकाव्यशास्त्रे विदुषां प्रौढतर्कशक्त्या स्थापितानां सम्प्रदायप्रकाराणां स्वरूपं किम् ? तेषां पृथक् गणनाया बीजं किम् ? इति जिज्ञासा एव अस्यालेखस्य समस्या विद्यते ।

उद्देश्यम्

समस्यायां समागतानां जिज्ञासानां समाधानमेवाध्ययनस्योद्देश्यं भवति । अस्यालेखस्योद्देश्यमत्र सूत्ररूपेण निर्दिष्टं विद्यते, यत्-

क. पौरस्त्यसाहित्यशास्त्रपरम्परायां प्रसिद्धसम्प्रदायपरम्परायाः परिचयप्रकाशनम् ।

ख. रसादिसम्प्रदायस्थापनाया बीजतत्त्वप्रकाशनम् ।

सीमाङ्कनम्

संस्कृतसाहित्यशास्त्रे सम्प्रदायविवेचनस्य सुदीर्घतराः परम्परा विद्यते । एकस्यैव सम्प्रदायस्य महत्त्वमुद्दिश्य बृहत् ग्रन्था निर्मिता विद्यन्ते । अत्र तु संस्कृतकाव्यशास्त्रे प्रथिता ये षट् सम्प्रदायाः सन्ति, तेषां परिचयप्रकाशनपूर्वकं स्थापनाबीजविषयश्च विविच्यते ।

अध्ययनविधिः

अस्य लेखस्योद्देश्यपरिपूरणार्थं पुस्तकालयीयानां सामग्रीणामुपयोगो विहितः । सामग्रीणामध्ययनक्रमे समीक्षण-विश्लेषण-तुलनात्मिकाभिः पद्धतिभिश्च विविच्य सामान्यीकरणेन निष्कर्षो निस्सारितः ।

पूर्वाध्ययनम्

पौरस्त्यकाव्यशास्त्रस्येतिहासपरम्परायां संस्कृतभाषायामेव संप्रदायपरम्पराया समीक्षा स्पष्टतया नोपलभ्यते । पश्चवर्तिभिराचार्यैः रसादिविचारसन्दोहस्य नामकरणं सम्प्रदायरूपेण कृतम् । पौरस्त्यसाहित्यशास्त्रे सम्प्रदायनिर्माणपरम्परा प्राचीनकालादेव प्रारब्धा परं सम्प्रदायरूपेण विवेचनपरम्पारा तु नवीना एव । अधुना पौरस्त्यकाव्यशास्त्रस्य हिन्दीभाषायां नेपालीभाषायां च समालोचना क्रियते । तत्र पौरस्त्यसम्प्रदायपरम्परायाः सुविस्तृता चर्चा लभ्यते । अत्र पौरस्त्यसम्प्रदायविषये विद्वद्भिः कृतमध्ययनमत्रोल्लिख्यते ।

पाश्चात्त्यसमालोचकः श्रीनिवासशास्त्री काव्यप्रकाशस्य भूमिकायामलङ्कारसम्प्रदायस्योत्पत्तेर्विषये उल्लिखति, यत्- पौरस्त्यकाव्यशास्त्रे काव्यस्वरूपविषये मतभेदाः सञ्जाताः । तत्र काव्यस्यात्मा किमिति विषये स्वकीयान् मतान्नुपस्कुर्वन्तो विद्वांसः पृथक्

पृथक् सिद्धान्तं स्थापितवन्तः । एते काव्यात्मविषयमवलम्ब्य प्रस्तुता प्रौढा धारणा एव सम्प्रदायरूपेण विकसिता । एष समालोचकस्तत्र षट्सम्प्रदायविषयं सविस्तारेणोल्लिखति । (शास्त्री, २०४० : ३२)

नैपालकः पौरस्त्यसमालोचको लोकमणिदाहालः मञ्जुसंस्कृतव्याख्यासमलङ्कृतस्य साहित्यदर्पणस्य भूमिकायां संस्कृतसम्प्रदायस्योत्पत्तेर्बीजविषयमुल्लिखति । पूर्ववर्त्तिनः सिद्धान्तस्य विषये किञ्चित् न्यूनत्वमेव नवीनसिद्धान्ताविष्कारे कारणं भवति । 'भिन्नरुचिर्हि लोकः' इत्यनुसारं रुचेर्भेद एव सिद्धान्तभेदं जनयतीति ज्ञायते । काव्यशास्त्रेऽपि लक्षणशास्त्रिणां रुचेर्भेदेन नवनवसिद्धान्तः सञ्जातः । एत एव सिद्धान्ताः सम्प्रदायरूपेण विकसिताः । (दाहालः, १९९५ : ५)

पौरस्त्यसमालोचकः कृष्णमणित्रिपाठी चन्द्रालोकस्य भूमिकायामुल्लिखति, यत्- काव्यस्याङ्गरूपेण स्थिता रसध्वन्यलङ्कारादिषु प्रधानताविषये साहित्यशास्त्रस्याचार्येषु मतभेदाः सञ्जाताः । त एव भेदसिद्धान्ताः सम्प्रदायरूपेण विकसिताः । तेषां षट्सङ्ख्या विद्यते, यत्- रस-ध्वनि-अलङ्कार-रीति-वक्रोक्ति-औचित्यञ्चेति । तत्र समालोचक एतेषां केवलं परिचयमेव प्रस्तौति । (त्रिपाठी, १९९९ : ११)

पौरस्त्यसमालोचको वेणीमाधवढकालः काव्यदीपिका इत्याख्यलक्षणग्रन्थस्य भूमिकायां संस्कृतकाव्यशास्त्रस्य विकासक्रमस्य कालविभाजनपूर्वकं सम्प्रदायपरम्परायाः संङ्क्षिप्तं समीक्षणमुपस्थापयति । एष केवलं नामग्रहणपूर्वकं सम्प्रदायपरिचयमेव प्रस्तौति। अनेन तत्र प्रचलितषट्सम्प्रदायातिरिक्तौ कविशिक्षा-समन्वयसम्प्रदायौ चोपस्थापितौ । एतौ द्वावतिरिक्तसम्प्रदायौ समालोचकस्य स्वप्रतिभाजातावित्यन्यत्र चर्चा नोपलभ्यते । वेणीमाधवः, २०५७ : ग-घ)

नैपालकः पौरस्त्यसमालोचकः केशवप्रसादोपाध्यायः, साहित्यप्रकाशः' इत्याख्ये लक्षणग्रन्थे सम्प्रदायस्य कृते 'वादः' इत्युपनाम्ना पौरस्त्यसाहित्यशास्त्रप्रसिद्धानां षट्सम्प्रदायविषयाणां विश्लेषणं करोति । तत्रानेन सम्प्रदायोत्पत्तेर्विषये किमपि नोल्लिख्य रसध्वन्यादिषट्सम्प्रदायविषयिकी चर्चा एव विहिता । (उपाध्यायः, २०६७ : १९७)

पौरस्त्यसम्प्रदायस्येतिहासपरम्परा प्राचीनतमा विद्यते । अतस्तस्य विषये चर्चाऽपि सर्वत्र प्राप्यते । केचन विद्वांसोऽस्योत्पत्तेर्बीजविषये केचन स्वरूपविषये च मतमतान्तराणि प्रस्तुवन्ति । एकत्रैव संस्कृतशास्त्रीयसम्प्रदायस्य सर्वाङ्गरूपा सुस्पष्टा चर्चा नोपलभ्यते । अतोऽत्र सरलतया संस्कृतशास्त्रीयसम्प्रदायसन्दोहस्य ज्ञानलाभार्थं बीजस्वरूपप्रदर्शनपूर्वकं विवेचनं क्रियते ।

विषयविश्लेषणम्

पौरस्त्यसम्प्रदायपरम्परा

काव्यकृतावावश्यकतत्त्वमध्ये एकस्य विशिष्टीकरणमेव सम्प्रदायविकासबीजं मन्यते। आभरतादधुना पयर्न्तं संस्कृतकाव्यशास्त्रे सम्प्रदायबाहुल्यं प्राप्यते । अस्य कारणं विद्यते यत्-काव्यतत्त्वस्य प्राधान्यविषये मतभेदः । संस्कृतकाव्यशास्त्रे मतैक्यमतिरिच्य मतवैभिन्यस्य बाहुल्येन अनेके विचारवर्गाः सञ्जाता दृश्यन्ते । तेषु यत्र विचारप्रवर्तकविदुषः प्रौढतर्कशक्त्या अन्ये बहुसङ्ख्यका विद्वांसः समाबद्धा त एव सम्प्रदायनाम्ना प्रसिद्धाः । अधुना प्रामुख्येन षट्सम्प्रदायाः प्रचलिताः सन्ति । केचिद् विद्वांसः काव्यकृतेर्बीजतत्त्वरूपेण रसं स्वीकुर्वन्ति, ते रससम्प्रदायस्यानुयायिनः कथ्यन्ते । एवमेव काव्यस्यात्मा ध्वनि इति मन्यमाना विद्वांसो ध्वनिसम्प्रदायसमर्थकाः, उष्णतया विनानलमिव उपमाद्यलङ्कारैर्विना काव्यं भवत्येव न इति मन्यमाना अलङ्कारसम्प्रदायवर्गे समागच्छन्ति । तथैव वक्रोक्तिः, रीतिः, औचित्यञ्चेतेषु तत्त्वेषु विद्वद्भिर्यं यं तत्त्वं काव्यात्मत्वेन परिभाषितवन्तः तं तं तत्त्वं सम्प्रदायरूपेण विकसितमिति । अधुना संस्कृतकाव्यशास्त्रे प्राधान्येन विवेचनविषयभूता रस-ध्वनि-अलङ्कार-रीति-वक्रोक्ति-औचित्यप्रभृतयः षट् सम्प्रदायाः प्रसिद्धाः ।

रससम्प्रदायः रससम्प्रदायः संस्कृतसाहित्यशास्त्रस्य सर्वप्राचीनः प्रौढः सर्वाधिककाव्यशास्त्रिभि-रनुमोदितश्च सम्प्रदायोऽस्ति । रसविषये प्राचीनतमोल्लेखः ऋग्वेदे प्राप्यते । 'रसो वै स रस एवायं लब्ध्वाऽऽनन्दी भवति' इति वेदस्यार्थविस्तारकेषूपनिषत्स्वपि रसस्य चर्चा प्राप्यते । परं स्पष्टरूपेण रससम्प्रदायस्याधारत्वेन तु भरतस्य नाट्यशास्त्र एव शास्त्रीयविवेचनं प्राप्यते । नाट्यशास्त्रस्य षष्ठसप्तमाध्याययोः सविस्तारेणास्य वैज्ञानिकं विश्लेषणं समुपलभ्यते । एतदेव तथ्यमधुना विद्वांसः स्वीकुर्वन्ति । अतः साम्प्रतिकैः पौरस्त्यसमालोचकैर्भरतमुनिरेव रससम्प्रदायस्य प्रारम्भिकाचार्यः स्वीक्रियते । आचार्यभरतेन केवलं नाट्यमुद्दिश्य नाट्यरसो विवेचितः । परमेतद् रसविवेचनमेव संस्कृतसाहित्यशास्त्रस्य कृते महत्त्वपूर्णा प्राप्तिः सञ्जातः । परवर्तिभिराचार्यैर्वाक्यं रसात्मकं काव्यमित्युल्लिख्य काव्यस्यात्मतया रसतत्त्वं स्थिरीकृतम् । अनेन नाट्यशास्त्रे 'विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद् रसनिष्पत्तिः' इति सङ्क्षिप्तं रससूत्रं प्रस्तुतम् । (भरत, १९८० : २७४) रससूत्रस्यास्यावरणं यादृशं स्वल्पं दृश्यते, तदतिरिच्य महत्त्वं तु व्यापकं प्रतीयते । यद्यपि कस्यचन रमणीयनाट्यावलोकनेन काव्यश्रवणेन वा रसिकजनचेतसि यो ब्रह्मास्वादसहोदरश्चमत्कारात्मक आनन्दोऽनुभूयते स एव रसशब्देनाभिधीयते इति अस्य

रससूत्रस्याशयो बुध्यते । किन्त्वस्य सूत्रस्य विश्लेषणविधौ नैका विद्वांसः स्वकीयं भाष्यपाण्डित्यं विवेकवैभवञ्च प्रदर्शितवन्तः । पण्डितराजो जगन्नाथस्तु एकादशसङ्ख्यकान् व्याख्याप्रकारान्नुल्लेखयति । तेषु प्रौढशास्त्रीयतर्कानुप्राणितानि विद्वत्समाजप्रथितानि शास्त्रीयमतानि चत्वारि सन्ति । मीमांसाशास्त्रविशारदस्य भट्टलोल्लटस्योत्पत्तिवादः, न्यायशास्त्रमर्मज्ञस्य श्रीशङ्कुकस्यानुमितिवादः, भट्टनारायणस्य भुक्तिवादः, अलङ्कारशास्त्रकोविदस्याभिनवगुप्तस्याभिव्यक्तिवादश्चेति । एतेषु रससूत्रव्याख्यामतेषूत्तरोत्तरेण व्यवहारिकं सर्वैरनुमोदकं मतं मन्यते । अतश्चरमक्रमे समागतमभिनवगुप्तस्य मतं काव्यप्रयोजनानुकूलं प्रायशः सर्वैर्विद्वद्भिरादृतञ्च विद्यते ।

भरतोत्तरवर्तिभिराचार्यै रससूत्रस्याभिनवगुप्तकृताया व्याख्याया दृष्ट्या एव रसव्याख्या विहिता । रसवादानुयायिनो मम्मटो विश्वनाथश्च अनया सरण्या एव स्वकीयं रसप्रधानात्मकं मतमुपस्करोति । अनयोर्मते स्थायिभावा अस्माकं हृद्येव सुसुप्तावस्थायामवस्थिता भवन्ति, न त्वन्यतः समागच्छन्ति । तादृशाः स्थायिभावा एव विभावादिभिर्व्यक्ता रसरूपे परिणता भवन्ति । (मम्मटः, १९६४ : २७३) प्राक् संस्कारगता रतिशोकक्रोधादय मानवहृदये स्थायिरूपेणावस्थिता भवन्ति । त एव रत्यादिस्थायिभावाः साधनभूतैर्विभावादिभिर्व्यङ्ग्यव्यञ्जकसम्बन्धेन जलवर्षणे मृत्तिकायाः स्वगन्धाभिव्यक्तिवत् शृङ्गारादिरसरूपे परिणीयन्ते । अस्मिन्नवस्थायां काव्यपठनश्रवणनाट्यावलोकनमग्नो रसिक आनन्दोऽनुभुयते, प्रपाणकरसवत् रसास्वाद्यते च ।

रससङ्ख्याविषये रसवादिनो वैमत्यमनुदृश्यते । अस्य सम्प्रदायस्य प्रणेतुर्नाट्यशास्त्रकर्तुर्भरताचार्योऽष्टावेव रसान् समुल्लिखति । (भरतः, १९८० : ३०३) तदनुवर्तिनो विद्वांसः शान्ताख्यं नवमरसमपि स्वीकुर्वन्ति । आचार्यो रुद्रटः प्रेयान् नामकं दशमरसमुल्लिखति । आचार्यो विश्वनाथो वात्सल्यरसस्यावधारणां पुरस्करोति । केचन भक्तिरसस्य कृतेऽपि स्वकीयां तर्कशक्तिं प्रसारयन्ति । भवभूतिस्तु 'एको रसः करुण एव' इति नवीनां धारणां प्रकटयति, परमधुना संस्कृतसाहित्यशास्त्रपरम्परायां नवरसा एव सर्वस्वीकार्यतया स्थिरीभूताः सन्ति । (विश्वनाथः, १९७५ : २८३)

रससम्प्रदायानुयायिनो विद्वांसः कृतेरात्मतया रसतत्त्वमेव स्वीकुर्वन्ति । विचारोऽयमस्य सम्प्रदायस्य बीजरूपो मन्यते । अन्य सम्प्रदायसम्बद्धा लक्षणशास्त्रकर्तारो विद्वांसोऽपि मतमिदं प्रत्यक्षतया तु नैव परं प्रकारान्तरेणापि आदृयन्त एव । कर्तृत्वशक्तिसम्पन्नस्य कस्यापि कवेः कृतिमधित्य रसिकजनः काव्यात् परमानन्दानुभूतो मया इत्यादिरूपेण स्वकीयं

काव्यसेवनस्यानुभवमनुवदन्ति । एतादृशः परमानन्दात्मकस्तु रस एव भवितुमर्हति । काव्यरचनायाः प्रारम्भादुपसंहारपर्यन्तं रसस्यैव प्रामुख्यं मन्यते । तस्माद् रसवादिभ्यो मतमिदमवितथं प्रतिभाति । अत एवाभरतादद्य पर्यन्तं रससम्प्रदायः सर्वान् सम्प्रदायानतिरिच्य रसिकजनमनांसि सम्मोदमाविष्कुर्वन् सर्वोत्कर्षेण विराजते ।

ध्वनिसम्प्रदायः संस्कृतसाहित्यशास्त्रपरम्परायां ध्वनिसम्प्रदायस्य स्थानमतीव गौरवपूर्णमास्ते । सम्प्रदायस्यास्य विद्वांसः गूढार्थात्मकध्वनितत्त्वमाविष्कृत्य काव्यशास्त्रं विशेषविभवसम्पन्नमकार्षुः । प्राक् पश्चाद् वा येषां शास्त्रीयसिद्धान्तानां विकासः समभवत् तेषां ध्वनिना साकं सामञ्जस्यस्थापनमस्य सम्प्रदायस्य महत्त्वपूर्णा प्राप्तिरस्ति । ध्वनितत्त्वस्य कल्पनायाः विषये साहित्यशास्त्रिणो वैयाकरणानां कृतज्ञाः सन्ति । व्याकरणशास्त्रज्ञैर्विद्वद्भिः साहित्यशास्त्रे ध्वनिस्थापनात् प्रागेव स्फोटतत्त्वस्य कल्पनां कृतवन्तः । व्याकरणशास्त्रे विवेचितस्फोटप्रेरणया साहित्यशास्त्रिणो ध्वनेः कल्पनां कृतवन्तः। (आनन्दवर्धनः, २०४२ : ५३) आनन्दवर्धनाचार्यो ध्वनिसम्प्रदायस्य संस्थापको विद्यते । एषोऽभाववादः, भाक्तवादः, अनिर्वचनीयतावादश्चेति ध्वनिविरोधिमतत्रयं परिकल्प्य तान् सतर्कं निरस्य ध्वनिसिद्धान्तमुपस्थापयति । ध्वनिकारो ध्वन्यालोकस्य प्रारम्भ एव प्रसङ्गोऽयं पुरस्करोति, यथा-

काव्यस्यात्मा ध्वनिरिति बुधैर्यः समाम्नातपूर्वस्तस्याभावं जगदुरपरे भाक्तमाहुस्तमन्ये ।
केचिद्वाचां स्थितमविषये तत्त्वमूचुस्तदीयं तेन ब्रूमः सहृदयमनःप्रीतये तत्स्वरूपम् ॥

(आनन्दवर्धनः, पूर्ववत् : ३)

अस्य प्रौढविचारमण्डितो ध्वनिसिद्धान्तः पश्चवर्तिभिराचार्यैरपि पूर्णरूपेणाभिनन्दितः। तदारभ्य अद्यावधिरपि रससम्प्रदायस्य परिपोषकरूपेण ध्वनिसिद्धान्तस्यैव वर्चस्वमास्ते । यद्यपि कुन्तकभट्टनायकमहिमभट्टप्रभृतयोऽनेके विद्वांसः सिद्धान्तमिममस्वीकुर्वन् विरोधमकार्षुः । तेषां ध्वनिविरोधिमतान्नेव आनन्दवर्धनेन अभाव-भाक्त-अनिर्वचनीयप्रभृतीन् विकल्पान् परिकल्प्य प्रौढपाण्डित्यशैल्या खण्डनं चकार । ध्वनिविरोधिनां विरोधिमतेन ध्वनिमहत्त्वं नावरुद्धम्, प्रत्युत परिमार्जनेन कषणोपले स्वर्ण इव ध्वनेरुज्ज्वलमहिमा वर्धतेतराम् । अस्य सम्प्रदायस्यानुयायिनो मम्मट-अधिनवगुप्त-विश्वनाथ-जगन्नाथप्रभृतयो विद्वांसो विद्यन्ते ।

ध्वनेः स्वरूपनिर्धारणक्रमे ध्वन्यालोके ध्वनिकारः 'उपसर्जनीकृतः स्वार्थौ शब्दार्थौ व्यङ्क्तः प्रतीयमानार्थ एव ध्वनि इति ध्वनिविरोधिमतखण्डनपुरस्सरं ध्वनिस्वरूपं प्रस्तौति। (आनन्दवर्धनः, पूर्ववत् : ३७) सामान्यार्थमतिरिच्य रसिकजनाकर्षणशीलो योऽर्थः शब्दाद् व्यज्यते स एव ध्वनिः ।

ध्वनितत्त्वस्यैव विलक्षणार्थपरिपोषणार्थमन्येऽलङ्कार- गुणरीतिप्रभृतयः समर्पिता भवन्तीति ध्वनिवादिनां मतम् । मतमिदं सत्यमेव प्रतिभाति कथमिति चेत् सामान्यार्थज्ञानं तु यस्मात् कस्मादपि लेखविशेषाद् भवत्येव परं प्रतिभाशक्तिसम्पन्नकवेः काव्यात्तु कमनीयकमनतिवर्तमानस्यार्थस्यानुभूतिरपेक्षते, न तु सामान्यार्थमात्रमतः काव्यस्य कृते प्रतीयमानार्थरूपो ध्वनिरेवात्यावश्यकं काव्यस्यात्मरूपं तत्त्वमिति ।

रससम्प्रदायस्य सहसम्प्रदायत्वेन ध्वनिसम्प्रदायो मन्यते । ध्वनिवादिनो रसमुत्तमध्वनिरूपेण स्वीकुर्वन्ति । तेषां मते रसालङ्कारवस्तुप्रभृतिषु ध्वनिभेदेषु रसध्वनिरेवोत्तमध्वनिरिति । रसध्वनि एव काव्यस्यात्मरूपेणावस्थितो भवति । तस्माद् ध्वनेः काव्यस्यात्मा इति कथनं तु सामान्यमास्ते । वस्तुतस्तु रसध्वनिरेव काव्यस्यात्मा भवति । ध्वन्यालोकस्य लोचनटीकायामभिनवगुप्तो रसध्वनेः प्राधान्यं स्वीकरोति, यथा- 'तेन रस एव वस्तुत आत्मा, वस्त्वलङ्कारध्वनी तु सर्वथा रसं प्रति पर्यवस्येते इति वाच्यादुत्कृष्टौ तौ इत्यभिप्रायेण ध्वनिकाव्यस्यात्मा इति सामान्येनोक्तम् ।' (अभिनवगुप्तः, १९९२ : ८६)

ध्वनिवादिनः गुणरीत्यलङ्कारादिकाव्यतत्त्वविषये समन्वयात्मिकी धारणा प्रस्तुवन्ति। एतेषां काव्यतत्त्वरूपेण प्रसिद्धस्य कस्यापि तत्त्वस्य विषये निषेधात्मको विचारः कुत्रापि न लभ्यते । ध्वनिवादिनो मानवशरीरवत् काव्यशरीरेऽपि सर्वेषां काव्यतत्त्वानां समवायत्वं स्वीकुर्वन्ति । एतेषां मते काव्यस्य शब्दार्थौ शरीरम्, रसादिश्चात्मा, गुणाः शौर्यादिवत्, दोषाः काणत्वादिवत्, रीतयोऽवयवसंस्थानविशेषवत्, अलङ्काराः कटककुण्डलावद् भवन्ति । (विश्वनाथः, १९९५ : २१) ध्वनिवादिनामेतादृशी समन्वयात्मिकी धारणा एव ध्वनिसम्प्रदायं सर्वस्वीकार्यं विधातुं प्रभवति । सूक्ष्मतया विनिभालनेन रससम्प्रदायस्य प्रौढविवेचनरूपेण ध्वनिसम्प्रदायो विकसित इति मन्तुं युज्यते । ध्वनिसम्प्रदायस्य प्रौढविश्लेषकस्याभिनवगुप्तस्य सर्वसम्प्रदायमैत्री ध्वनिगता धारणा एव सम्प्रदायमिममधुना पर्यन्तं संस्कृतसाहित्यशास्त्रभूमौ सर्वोत्कृष्टरूपेण जयति ।

अलङ्कारसम्प्रदायः प्राक् कोऽयमलङ्कार ? इति जिज्ञासायां काव्यसमीक्षैवालङ्कार इत्यलङ्कारशब्दस्य प्राचीनोऽर्थः प्राप्यते । यतो हि तदा काव्यशास्त्रीयग्रन्थाः काव्यालङ्कारनाम्ना प्रकाशिताः । तत्र केवलमलङ्कारतत्त्वमेव नापितु पूर्णतया काव्यतत्त्वसमीक्षा प्राप्यते । रसध्वनिसम्प्रदाययोरुदयात् प्राक् जाता विद्वांसोऽलङ्कारमेव काव्यस्यानिवार्यतत्त्वं स्वीकुर्वन्ति स्म । तेषामलङ्कारप्रधानं मतमेव संस्कृतसाहित्यशास्त्रेऽलङ्कार-सम्प्रदायरूपेण विकसितम् ।

अस्य सम्प्रदायस्य प्रवर्तकोऽस्ति भामहाचार्यः । अस्य काव्यालङ्कारोऽलङ्कारसम्प्रदायस्याधारग्रन्थो मन्यते । तत्रालङ्कार एव काव्यस्यानिवार्यं तत्त्वमित्युद्घुष्यन् सविस्तारेणालङ्कारचर्चा लभ्यते । न कान्तमपि निर्भूषं विभाति वनिताननम् इत्युल्लिख्यो भामहाचार्यः काव्यस्य कृतेऽरलङ्कारस्य काव्यात्ममयं महत्त्वमुपस्थापयति । (भामहः, १९८५ : ७) उद्भट-रुद्रट-रुय्यक-प्रतिहारेन्दुराज-जयदेवप्रभृतयोऽस्यैव मतानुयायिनः सन्ति । जयदेवस्तु 'यथा औष्ण्येन विनानलमसम्भवं तथैवालङ्कारेण विना काव्य'मिति तर्कप्रकर्षमुपस्करोति । काव्यस्य सर्वस्वमेवालङ्कारतत्त्वमिति मन्यमानानामेतेषां मतं सर्वैरलङ्कारशास्त्रिभिर्नाभिनन्दितम् । तथापि तेषां ग्रन्थे रसध्वनिविरोधिविवेचनं कुत्रापि न लभ्यते, प्रत्युत प्रकारान्तरेण रसतत्त्वस्य समर्थनमेव प्राप्यते । अलङ्कारसम्प्रदायस्य संस्थापको भामहः काव्यालङ्कारग्रन्थे रसवदाद्यलङ्काररूपेण रसं स्वीकरोति । आचार्यो दण्डी रसाभिनिवेशस्योपदेशं करोति । एते समासोक्त्यप्रस्तुतप्रशंसाप्रतीपाद्यलङ्कारेषु प्रतीयमानार्थस्य स्वरूपं प्रकाशयन्नपि वाच्यार्थस्योपकारकरूपेण तत्रैवान्तर्भावयन्ति । रससम्प्रदायानुयायिनोऽप्यलङ्कारतत्त्वं पूर्णतया नास्वीकृतम् । ते काव्यशरीरभूतस्य शब्दार्थतत्त्वस्य सौन्दर्यवर्धकत्वेन काव्यशोभाप्रयोजका अलङ्कारा इति सादरमलङ्कारस्यास्तित्वं स्पष्टरूपेण मानन्त्येव । ध्वनिवादिनः स्वकीये लक्षणशास्त्रेऽलङ्कारस्य सविस्तारेण स्वरूपोदाहरणपूर्वकं विवेचनञ्च कृतवन्तः । अधुना रसध्वनिरेव काव्यस्यात्मभूमौ स्थिरीभूतत्वादेतेऽलङ्कारवादिनो देहवादिनो मन्यन्ते ।

अलङ्कारस्य विकासः कालक्रमेण शनैः शनैरभवत् । आद्याचार्यो भरतश्चतुर्णामेवालङ्काराणां नामनिर्देशं करोति । ततो भामहोद्भटरुद्रटजयदेवादयो विद्वांसोऽलङ्कारप्रवर्धने स्वलक्षणग्रन्थेषु सविस्तारविश्लेषणं कुर्वन्ति । कालक्रमेणालङ्कारस्य सङ्ख्यायां तीव्रतया वृद्धिरभवत् । कुवलयानन्दकारोऽप्पयदीक्षितस्त्वलङ्कारस्य पञ्चविंशत्यधिकां शतसङ्ख्यामुल्लिखति । सामान्यतया प्रयोगाधिक्येन षष्ठीरारभ्य असीतिपरिमिता अलङ्कारसङ्ख्या नैकैः काव्यशास्त्रिभिर्विश्लेषिता लभ्यते ।

भामहाचार्यादारभ्य अद्यपर्यन्तमाचार्यप्रवरैः प्रवर्धितः गौरवपूर्णोऽलङ्कारसम्प्रदायस्तत्सम्बन्धिनो लक्षणग्रन्थदृष्ट्या सम्पन्नो विद्यते । प्रायशः सर्वेषु लक्षणग्रन्थेष्वलङ्कारविषये चर्चा लभ्यते । परमलङ्कारमङ्गीकृत्य ये आचार्या काव्यस्य सर्वस्वं स्वीकुर्वन्ति तेऽतिवादिनो मन्यन्ते । स्वतन्त्रदृष्ट्या तु अलङ्कारः काव्यस्य सौन्दर्याधायकस्तत्त्वविशेष एव स्वीकर्तुं शक्यते । काव्यं सुन्दरमेव भवितुमर्हति । आभूषणरहिता वनिता रसिकानां हृदये तथा न प्रविशति यथा भूषणभारान्विता,

तथैवोपमाद्यलङ्कारैर्नालङ्कृतं काव्यमपि । तस्मादेव रसध्वनिवादिनोऽपि रसवदलङ्कारध्वन्यादिनाम्ना अलङ्कारस्य महत्त्वं स्वीकुर्वन्त्येव । अधुना साहित्यशास्त्रस्य साररूपेणालङ्कारविषये निगलितोऽर्थो भवति, यत्- अलङ्कारः काव्यस्य शरीरस्थानीभूतौ शब्दार्थावलङ्कृत्य आत्मस्थानीभूतं रसमुपकुर्वन्तीति ।

रीतिसम्प्रदायः काव्यरचनायां वर्णपदादीनां रसानुकूलव्यवस्थापना एव रीतिर्मन्यते । काव्यशास्त्रिणां प्रौढविवेचनबलेन रीतिरपि सम्प्रदायकोटौ समारूढा अस्ति । अस्य सम्प्रदायस्य प्रवर्तको विद्यते आचार्यो वामनः । यद्यपि भरतभामहदण्ड्यादयोऽपि रीतेर्विस्तृतं विवेचनं कृतवन्तः, परमाचार्यो वामनः काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तौ रीतितत्त्वं महत्त्वपूर्णं स्थानं प्राददात् । तत्र 'रीतिरात्मा काव्यस्य' इत्युल्लिख्य रीतितत्त्वं काव्यस्यात्मस्थानीभूतं स्वीकृतम् । (वामनः, २०४७ : १४-१५)

रीतेः परम्परा प्राचीनतमा विद्यते । अस्य प्राचीनं नाम मार्गः प्राप्यते । तदा वैदर्भीमार्गः सर्वगुणाश्रयरूपेण स्वीकृतमासीत् । गौडीयमार्गस्तु निन्दनीय इति भामहः काव्यालङ्कारे समुल्लिखति । (भामहः, १९८५ : १७) अनन्तरं विकासक्रमे वैदर्भी, गौडीया, पाञ्चाली, लाटी इति चतस्र रीतयः प्रसिद्धाः । इमानि रीतिनामनि देशभेदानवलम्ब्य सञ्जातानि ज्ञायन्ते । भोजराजोऽपि देशभेदानाश्रित्य तासु आवन्ती, मागधी च समाविश्य रीतिनां षाड्विध्यं प्रतिपादयामास । आचार्यः कुन्तकस्तु देशभेदेन रीतिभेदस्वीकारे रीतिनामानन्त्यमाशङ्क्य सुकुमारः, विचित्रः, मध्यममार्गश्चेति त्रिधा विभजति । अनया दृष्ट्या रीतेर्नामसङ्ख्यादिविषये वैविध्यं दृश्यते । परं ध्वनिसम्प्रदायस्योदयादनन्तरं वैदर्भी, गौडी, पाञ्चाली, लाटी इति रीतेश्चतस्रः सङ्ख्या एव स्थिरीभूता लभ्यते ।

रीतिसम्प्रदायसम्बद्धैराचार्यैः काव्यस्यात्मस्थानीयत्वेन रीतितत्त्वं स्वीकृतम् । काव्यात्मतत्त्वान्वेषणक्रमे विद्वांसस्तस्य सामीप्यं प्राप्यापि ध्वनिरूपस्य काव्यात्मतत्त्वस्य स्वरूपप्रकाशने असमर्थाः सन्त रीतितत्त्वस्य प्रवर्धनं कृतवन्त इति ध्वनिकारः ध्वन्यालोक समुल्लिखति यत्- 'अस्फुटस्फुरितं काव्यतत्त्वमेतद्यथोदितम् । अशक्नुवद्भिर्व्याकर्तुं रीतयः सम्प्रवर्तिताः' इति । (आनन्दवर्धनः, पूर्ववत् : ५७७)

अत रीतिवादिनो वर्णिता वर्णरचनासम्बद्धा रीतिः काव्यस्यात्मा भवितुं नार्हतीति रसध्वनिवादिनां मतम् । अनयोर्मतयोः स्वतन्त्रदृष्ट्या विनिभालनेन रीतिवादिनां मतं सर्वग्राहृयं न दृश्यते । काव्ये पदानां व्यवस्थितरूपेण स्थापनं वा सङ्घटनमेव रीतेर्लक्षणम्। तस्माद् रीतिर्वर्णरचनायामाश्रित्य काव्यस्यात्मस्थानीभूतं रसमुपकरोतीति काव्यस्यात्मन उपकृतिपक्ष एव व्यवस्थिता भवति । रसप्रतीतौ रीतेर्भूमिका महत्त्वपूर्णा भवति । रसानुकूला पदसङ्घटना नास्ति चेद्

रसप्रतीतौ बाधा जायते। अतो रीतितत्त्वं काव्यस्यात्मास्थानीभूतं रसमुपकरोति न तु काव्यस्यात्मरूपा भवतीति स्थिरीभूतः सिद्धान्तो मन्यते।

वक्रोक्तिसम्प्रदायः वक्रा सामान्येतरा उक्तिरेव वक्रोक्तिरिति वक्रोक्तिशब्दस्य सामान्यार्थो ज्ञायते। पौरस्त्यकाव्यशास्त्रे शब्दस्यास्य प्रयोग प्राचीनकालादेवाभवत्। तदा काव्यशास्त्रीयविद्वांसः कश्चनातिशयकथनस्य सत्तां स्वीकुर्वन्ति स्म। सामान्यार्थभिन्ना वक्रिमायुता वाणी एव वक्रोक्तिशब्दस्य सामान्यार्थो ज्ञायते। ऐतिहासिकदृष्ट्या वक्रोक्तेः प्राथमिकी कल्पना भामहश्चकार। तस्य मते वक्रोक्तिरतिशयोक्तिकथनस्य पयार्यरूपेण प्रयुज्यते। भामहो वक्रोक्तिं काव्यस्य सर्वत्र व्यापकं मूलतत्त्वमेवेति स्वीकरोति। 'सैषा सर्वत्र वक्रोक्तिरनयार्थो विभाव्यते। यत्नोऽस्यां कविना कार्यः कोऽलङ्कारोऽनया विना ॥' (भामहः, पूर्ववत् : ६१) आचार्यो दण्डी सम्पूर्णवाङ्मयमेव स्वभावोक्तिर्वक्रोक्तिरिति भागद्वयं विभजति। वामनस्य वक्रोक्तिमतं भामहाद् नितरां भिद्यते। भामहमते वक्रोक्तिः सर्वेषामलङ्काराणां मूलरूपा परं वामनमते सादृश्यमूला लक्षणरूपा। (वामनः, पूर्ववत् : १६४) रुद्रटस्य मते कमपि विभिन्नार्थकशब्दं श्रुत्वा तस्यावाञ्छितमकल्पितञ्चोत्तरं ददाति सा वक्रोक्तिरिति। कुन्तकस्तु एतेभ्यो भिन्नमेव मतमुपस्थापयति। स काव्यस्य प्राणरूपा वक्रोक्तिरिति प्रौढतर्कमयैर्वचनैः प्रस्तौति। (कुन्तकः, पूर्ववत् : १९४) एष आचार्यप्रवरो लोकोत्तरचमत्कारवैचित्र्ययुता सहृदयाह्लादकारिणी उक्तिरेव वक्रोक्तिरिति परिभाषते, यत्- 'लोकोत्तरचमत्कारकारिवैचित्र्यसिद्धये। काव्यस्यायमलङ्कारः कोऽप्यपूर्वो विधीयते ॥' (कुन्तकः, पूर्ववत् : १९४) (कुन्तकः, पूर्ववत् : ७)

राजानकः कुन्तकः प्राग्जातैराचार्यै सामान्यरूपेण स्वीकृतं वक्रोक्तिं काव्यस्य जीवितत्त्वमिति दृढतया उपस्थाप्य संस्कृतसाहित्यशास्त्रे नवीनं विवेच्य विषयं पुरस्करोति। वक्रोक्तिं काव्यस्यात्मारूपेण स्थापयितुं कुन्तकः स्वकीयलक्षणग्रन्थस्य नाम एव वक्रोक्तिकाव्यजीवितमिति विदधाति। ग्रन्थेऽस्मिन् कुन्तकः स्वप्रतिभाबलेन स्वपूर्वजैः स्थापितानि सर्वाणि काव्यतत्त्वानि वक्रोक्तावन्तर्भावयति। विलक्षणतर्कशक्त्या कुन्तकः स्वकीयं नवीनमतं रसध्वन्यलङ्कारकोटौ प्रापयितुं सफलोऽभूत्। काव्यशात्रस्येतिहासे काव्यस्यात्मस्थानीभूतं वक्रोक्तिविषयकमस्य मतं सर्वैर्नानुमोदितं तथापि पौढपाण्डित्यपूर्णैर्विचारैः प्रस्तुता वक्रोक्तिः सम्प्रदायरूपेणादृता एव।

कुन्तकः स्वकीये वक्रोक्तिजीविताख्ये लक्षणग्रन्थे वक्रोक्तेः षट् भेदान् प्रस्तौति। वर्णवक्रता, पदपूर्वार्धवक्रता, पदपरार्धवक्रता, वाक्यवक्रता, प्रकरणवक्रता, प्रबन्धवक्रता चेति कुन्तकस्य

वक्रोक्तिर्भेदाः सन्ति । कुन्तकः संस्कृतसाहित्यशास्त्रपरम्परायां प्राग्जातैराचार्यैः स्थापितान् रसध्वन्यलङ्कारादितत्त्वान् वक्रोक्तेः षट्भेदेष्वेवान्तर्भावयति ।

संस्कृतकाव्यशास्त्रे कुन्तकस्य वक्रोक्तेः कल्पना औदार्यपूर्णा विपुला च विद्यते, यस्मादत्र सर्वेऽलङ्काराः, सर्वे ध्वनिभेदाश्च समाहिता । रसध्वनिविषये पूर्णतया परिचितोऽपि कुन्तकः स्वकीयविलक्षणप्रतिभाबलात् तान् सर्वान् वक्रोक्तौ समाविश्य सा एव काव्यस्य जीवितभूता इति सुदृढं मतं प्रस्तौति । अस्य विवेचनात्मिकी, विश्लेषणात्मिकी च प्रतिभाशक्तिरतीव विलक्षणा विद्यते । अस्य वक्रोक्तिर्विषयिकी मौलिकी धारणा विश्ववाङ्मय एव असामान्या मन्यते । अस्य वक्रोक्तिसिद्धान्तः पाश्चात्त्यकाव्यशास्त्रे प्रसिद्धस्य क्रोचे इत्यस्य कलावादस्य समकक्षतां भजते । तस्मादेव अस्य वक्रोक्तिविचारोऽधुनापि आदरणीयो विद्यते ।

औचित्यसम्प्रदायः उचितस्य भाव औचित्यमिति काव्ये काव्याङ्गानामौचित्यानुसारेण निवेशनं काव्यसौन्दर्यप्रकाशकं भवति, अन्यथा हास्यास्पदमेव । लोके यथा मानवौचित्यानुकूलकार्यकर्ता जनो महत्प्रतिष्ठां प्राप्नोति, स एवानौचित्यमार्गे प्रचलति चेत् गर्हणीयमुपहास्यपात्रञ्च भवति, तथैव रसालङ्कारगुणरीत्यादिनामौचित्येन निवेशनं काव्यसौन्दर्यं जनयति अन्यथा तु उपहास्यतामेतीति व्यवहारिकं तथ्यमाधृत्य क्षेमेन्द्राचार्यः काव्यस्यात्मस्थानीभूतमौचित्यमिति स्वकीयं शास्त्रीयमतमुपस्थापयति । क्षेमेन्द्रोऽव्यवहारिकं कार्यं कथमुपहास्यतामेतीति लौकिकोदाहरणेन प्रमाणयति, यथा-

कण्ठे मेखलया नितम्बफलके तारेण हारेण वा
पाणौ नूपुरबन्धनेन चरणे केयूरपाशेन वा ।
शौर्येण प्रणते रिपौ करुणया नायान्ति के हास्यता-
मौचित्येन विना रुचिं प्रतनुते नालङ्कृतिर्नो गुणाः ॥ (क्षेमेन्द्रः, १९१० : १०)

संस्कृतकाव्यशास्त्रे औचित्यतत्त्वस्य परम्पारा प्राचीना विद्यते । आचार्यो भरतो नाट्यशास्त्रे व्यवहारौचित्यमुल्लिखति । आचार्यो भामहोऽपि सन्निवेशविशेषात् काव्यदोषोऽपि निर्दोषतामेति । ‘सन्निवेशविशेषात्तु दुरुक्तमपि शोभते ।’ (भामहः, पूर्ववत् : २६) ध्वनिकार आनन्दवर्धनस्तु स्पष्टरूपेणौचित्यस्य चर्चा करोति । रसदोषस्य व्याख्यावसरे रसभङ्गस्य मुख्यं कारणमेवानौचित्यमिति समुल्लिखति । ‘अनौचित्यादृते नान्यद्रसभङ्गस्य कारणम् । प्रसिद्धौचित्यबन्धस्तु रसस्योपनिषत्परा ॥’(आनन्दवर्धनः, पूर्ववत् : १८६-१९०) ध्वन्यालोकस्यैव लोचनटीकाकारेणाभिनवगुप्तेन तु

औचित्यमात्रपक्षपातिनामाचार्याणां मतानि विखण्ड्य ध्वन्यौचित्यसिद्धान्तयोः परस्परमुपकारभावसम्बन्धः सूचितः । परमस्यैव एको विलक्षणप्रतिभासम्पन्नः शिष्यः क्षेमेन्द्रो ध्वनिसिद्धान्तज्ञोऽपि स्वविश्लेषणप्रतिभाबलात् औचित्यविचारचर्चा इति ग्रन्थस्य माध्यमेन औचित्यसिद्धान्तं सम्प्रदायरूपेण विवेचनयोग्यं विदधाति । औचित्यविषयकं पूर्वाचार्यमतमादृत्य क्षेमेन्द्र औचित्यस्य स्वरूपं निर्धारयति, यत्- 'उचितं प्राहुराचार्याः सदृशं किल यस्य तत् । उचितस्य च यो भावस्तदौचित्यं प्रचक्षते॥' (क्षेमेन्द्रः पूर्ववत् : १२) एष औचित्यस्य व्यवहारिकं तथ्यं प्रदर्श्य काव्यरचनायामनिवार्यत्वमुद्घोषयति ।

औचित्यविचारचर्चायामाचार्यः क्षेमेन्द्र औचित्यस्यानेकान् भेदान्नुल्लिख्य सर्वेषां काव्याङ्गानामौचित्यमावश्यकत्वं ज्ञापयति । एष स्वग्रन्थे पदौचित्यम्, वाक्यौचित्यम्, अर्थौचित्यम्, रसौचित्यम्, कारकौचित्यम्, लिङ्गौचित्यम्, वचनौचित्यमित्यादीनामौचित्य- भेदानां निरूपणमकार्षीत् (क्षेमेन्द्रः, पूर्ववत् : १२) ।

पौरस्त्यकाव्यशास्त्रे प्रायः काव्यशास्त्रिभिः समादृतमौचित्यतत्त्वं क्षेमेन्द्रः प्रौढतया विविच्य सम्प्रदायरूपेणोपस्थापयितुं समर्थो भवति । एष खण्डनमण्डनादिकं विनैव काव्यतत्त्वेष्वौचित्यस्यावश्यकत्वं पुष्णाति । अन्येऽपि काव्यसिद्धान्तव्याख्यातारोऽस्य सिद्धान्तस्य प्रतिवादं न कुर्वन्ति । काव्यस्यात्मत्वेन स्थापितस्य रसस्यानुभूतावप्यौचित्य- मावश्यकमिति विवेचकस्य गुरोरानन्दवर्धनस्यौचित्यविषयकं मतमेव क्षेमेन्द्रस्य 'औचित्यं काव्यजीवित'मिति सिद्धान्तस्य बीजं मन्यते । विचारबाहुल्येऽपि क्षेमेन्द्रस्यौ- चित्यसिद्धान्तोऽन्येषु काव्यसिद्धान्तेषु मैत्रीसम्बन्धं स्थापयति । सामान्यतया काव्यसाधकैरपि सत्काव्यरचनायामौचित्यविषयेऽपि सावधानेन भाव्यमिति निगलितोऽर्थः

उपसंहारः

प्रतिभावतः कवेः कर्म काव्यमिति काव्यरूपा कृतिः सामान्यलेखनादतिरिक्तं विलक्षणानन्दप्रदमेव भवितुमर्हति । सत्काव्यरचनायामावश्यककाव्याङ्गनिर्धाणविधौ सञ्जातेभ्यो मतभेदेभ्योऽनेके सम्प्रदाया विकसिताः । पौरस्त्यसाहित्यशास्त्रे प्रतिभाशक्तिसम्पन्नैः समालोचकैः प्रौढतर्कबलेन स्थापिताः सम्प्रदायाः प्रतिष्ठिताः सन्ति । तेषु यस्मिन् काव्याङ्गविषये समालोचकैः प्रौढमतानि प्रदर्शितानि तानि सर्वाण्यपि गौरवगुणगुम्फितानि सन्ति । तस्मिन् सन्दर्भे विद्वद्भिः स्वप्रतिभापाण्डित्येन स्वकीया धारणा एव प्राधान्येनाङ्गीकर्तव्या इत्युद्घोषिता । विशेषतया काव्यस्यात्मस्थानीभूतं तत्त्वं किमिति विषये विवेचनपरम्परा एव जाता । तत्क्रमे

पौरस्त्यसमालोचनापरम्परायाः गौरवभूतो विश्ववाङ्मये प्रसिद्धः सम्प्रदायसन्दोहो विकसितः । तेषु ध्वनिसम्प्रदायप्रवर्तकैर्ध्वनिवादिभिः काव्याङ्गविषये या धारणा प्रस्तुता सा एव प्रायशः समालोचकैरभिनन्दिता विद्यते । काव्यस्यात्मभूतं रसध्वनितत्त्वमेव भवितुमर्हति । वस्तुतस्तु शब्दार्थसाहित्यसम्भूतै- रलङ्काररीत्यौचित्यादिभिश्च वाङ्मयव्यापकरसस्पर्शैर्गुणैरगुणैर्वा परिसेव्यते रसः । रसस्पर्शहीना न केचिदपि शब्दार्थसन्दर्भा इत्यंशभूतानि तत्त्वानि सर्वदांशिनमुपधावन्तीति सर्वे सम्भूय वाङ्मयस्याव्ययधामत्वं सिध्यतीति काव्यशास्त्राशयः सर्वे सम्प्रदायाशयश्च बोध्यम् । अलङ्काररीत्यौचित्यादीनि सर्वाण्यप्यङ्गभूतानि तत्त्वानि स्वांशसौन्दर्याद्रस- ध्वनिमुपकुर्वन्ति । तस्मात् पौरस्त्यसम्प्रदायपरम्परायां रसध्वनिसम्प्रदाययोरुपकारकार्ये समर्पिता एवान्यसम्प्रदायसन्दोह इति ।

सन्दर्भसामग्रीसूचिः

अभिनवगुप्तः (ई.१९९२), *ध्वन्यालोकः* (लोचनटीकायुतः), चौखम्बाविद्याभवन ।

आनन्दवर्धनः (२०४२), *ध्वन्यालोकः*, चौखम्बा विद्याभवन ।

उपाध्यायः, केशवप्रसादः (२०६७), *साहित्यप्रकाशः*, साझा प्रकाशन ।

कुन्तकः (२०२९), *वक्रोक्तिजीवितम्* (च.सं.), चौखम्बा संस्कृत संस्थान ।

क्षेमेन्द्रः (ई. १९१०), *औचित्यविचारचर्चा* (तृ.सं.), चौखम्बा विद्याभवन ।

जयदेवः, (ई. १९९९) *चन्द्रालोकः*, चौखम्बा संस्कृत संस्थान ।

ढकालः, वेणीमाधवः (भूमिकालेखकः)(२०५७), *काव्यदीपिका*, प्रभालक्ष्मीराणा ।

त्रिपाठी, कृष्णमणिः (भूमिकालेखकः) (ई.१९९९), *चन्द्रालोकः*, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन ।

दण्डी (ई.१९९५), *काव्यादर्शः*, चौखम्बा विद्याभवन ।

दाहालः, लोकमणिः (भूमिकालेखकः) (ई.१९९५) *साहित्यदर्पणः*, चौखम्बा विद्याभवन ।

भरतमुनिः (ई. १९८०), *नाट्यशास्त्रम्*, ओरियन्टल इस्टिच्युट ।

भामहः, (ई. १९८५), *काव्यालङ्कारः*, विहार राष्ट्रभाषा परिषद् ।

मम्मटः, (ई. १९८३), *काव्यप्रकाशः*, साहित्यभण्डार ।

वामनः (२०४७), *काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तिः*, (प.सं.), चौखम्बा संस्कृत संस्थान ।

विश्वनाथः (ई. १९७५), *साहित्यदर्पणः*, (प्र.सं.), चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन ।

शास्त्री, श्रीनिवासः (ई.१९८३), *काव्यप्रकाशः*, साहित्य भण्डार ।

पाणिनीयव्याकरणतन्त्रे प्रयुक्तानां न्यायसिद्धपरिभाषाणां विमर्शः

टीकारामदाहालः
उपप्राध्यापकः
व्याकरणविभागः
पिण्डेश्वर-विद्यापीठम्
धरान-नेपालः
tikadahaldharan@gmail.com

लेखसारः

पाणिनीयव्याकरणशास्त्रपरम्परायां वचनरूपेण भाष्यावार्तिकादिषु ग्रन्थेषु पठिता अनेकाः परिभाषाः प्रचलिताः सन्ति । ताः कतिपयाः परिभाषाः पाणिनीयैः सूत्रैः सूत्रांशैर्वा ज्ञापिताः सन्ति । अन्याश्च कतिपयाः परिभाषा महाभाष्ये प्राचीनवार्तिकग्रन्थेषु पठिताः सन्ति । परिभाषाः प्रदीपवत् शास्त्रस्थं ज्ञानं प्रकाशयन्ति । पाणिनीयव्याकरणशास्त्रपरम्परायां प्रचलिताः परिभाषा भाष्यवार्तिकतोऽतिरिक्तमनेकैः मनीषिभिः समाकलिताः व्याख्याताश्च सन्ति । तत्राधुना 'परिभाषाप्रदीपः' 'परिभाषाप्रदीपार्चिः' 'परिभाषेन्दुशेखर' इत्यादयः परिभाषाविषयसम्बद्धा ग्रन्थाः प्रकाशिताः प्राप्यन्ते । एतेषु नागेशविरचितः परिभाषेन्दुशेखरोऽतितरां शिखरायते । संस्कृतभाषायाः पाणिनीयव्याकरणशास्त्र परम्परातोऽतिरिक्तं सारस्वत-कातन्त्र-सिद्धहैमादिसंस्कृतव्याकरण-परम्परायामपि परिभाषाणां पाठ उपलभ्यते ।

वैयाकरणेन पाणिनिना 'अष्टाध्याय्यां' सूत्ररूपेण पठिताः 'इको गुणवृद्धी', 'आद्यन्तौ टकितौ', 'अचश्च', 'स्थानेऽन्तरतमः', इत्यादिकाः परिभाषाः सूत्रात्मिकाः सन्ति । प्राचीनपाणिनीयशास्त्रेषु भाष्यवार्तिकादिषु च वचनरूपेण पठिता वाचनिकाः परिभाषाः सन्ति । पाणिनीयैः सूत्रैः सूत्रांशैर्वा ज्ञापिताः परिभाषा ज्ञापकसिद्धा मन्यन्ते । लोकव्यवहारेण नीतिना च सिद्धा तथा शास्त्रीयेन न्यायेन सिद्धाः परिभाषाः न्यायसिद्धाः सन्ति । परिभाषाग्रन्थेषु सूत्रात्मिकाः परिभाषा विहायान्यविधा एव परिभाषा व्याकृताः विद्यन्ते । परिभाषेन्दुशेखरे नागेशन एताः परिभाषाः त्रिषु शास्त्रत्वसम्पादन-

बाधबीज-शास्त्रशेषप्रकरणेषु विभज्य व्याख्याताः सन्ति । एतासु परिभाषासु मध्ये न्यायसिद्धाः परिभाषा विशेषमहत्त्वमावहन्ति । लोकनीत्यनुकूलो शास्त्रीयो व्यवहार एव न्यायसिद्धपरिभाषाया आधारो दृश्यते । येन प्रकारेण लोकव्यवहारः सम्पद्यते तेनैव प्रकारेण व्याकरणशास्त्रे शास्त्रीयो व्यवहारश्च सम्पद्येत इति न्यायमूलकानां परिभाषाणां प्रस्थानविन्दुः विद्यते । न्यायसिद्धाभिः परिभाषाभिः तात्कालीकायाः समाजव्यवस्थायाश्च स्वरूपं ज्ञातुं शक्यते ।

शब्दकुञ्जिका

खिलपाठः, ज्ञापकसिद्धा, न्यायसिद्धा, वाचनिकी, सूत्रात्मिका ।

विषय-परिचयः

आचार्यः पाणिनिर्महान् वैयाकरण आसीत् । भाषानुशासने तस्य महान् सूक्ष्मतरः प्रयत्न इदानीं यावल्लोकमुपकरोति । 'अष्टाध्यायी' पाणिनेः सूत्रात्मिकायां शैल्यां विरचिता व्याकरणविषयसम्बद्धा कालजयी कृतिर्विद्यते । अष्टाध्याय्यां सूत्रपाठक्रमेणाष्टास्वध्यायेषु संयोज्य ३९९६ संख्यकानिसूत्राणि पठितानि सन्ति । पाणिनिना एतैः सूत्रैः वैदिकलौकिकोभयविधा भाषानुशासिता विद्यते । वेदस्य शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दः ज्यौतिषमिति षडङ्गानि सन्ति । तेष्वङ्गेषु मुखमिव मुख्यमङ्गं व्याकरणमस्ति । तथा चोक्तम् पाणिनीयशिक्षायाम् -

छन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पठ्यते ।

ज्योतिषामयनं चक्षुः निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते ।

शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम् । (पाणिनीयशिक्षायाम् श्लो. ४१,४२)

लौकिकवैदिकोभयविधभाषानुशासनात् पाणिनीयं व्याकरणमन्यव्याकरणतो मुख्यं सर्वशास्त्रोपकारकं व्यापकं समुत्कृष्टं प्रथिततरञ्च मन्यते । तथा च प्रसिद्धिम् - काणादं पाणिनीयं च सर्वशास्त्रोपकारकम् इति । एतेन पाणिनीयं व्याकरणम् सर्वशास्त्रोपकारकम् वेदादिशास्त्राध्ययने बोधने च क्षमतोत्पादकं मुख्यं विद्यत इति स्पष्टमेवावगम्यते एतेन ।

पाणिनीयव्याकरणशास्त्रीयायां ग्रन्थपरम्परायां मूलतः दार्शनिकार्थिकप्रक्रियाभेदेन स्रोतत्रयमुपस्थितं दृश्यते । आर्थिकदार्शनिकविषये परस्परसम्बद्धे स्तः । तत्र भर्तृहरेः 'वाक्यपदीयम्' कौण्ढभट्टस्य 'वैयाकरणभूषणसारः' नागेशस्य 'वैयाकरणसिद्धान्तमञ्जुषा' दार्शनिकांशे आर्थिकांशे च मुख्याः कृतयः सन्ति । पाणिनेरष्टाध्याय्याः व्याख्यानभूतैः काशिकादिभिः वृत्तिभिः प्रक्रियायाः विकासोऽजायत । पतञ्जलेः 'महाभाष्य'न्तु समेषां विषयाणां पक्षाणाञ्च सागरमिवाभाति ।

भट्टोजीदीक्षितनागेशौ प्रक्रियाक्रमं स्फुटतरमुच्चतरं सरलतरञ्च प्रापयामासतुः । भट्टोजिदीक्षितस्य 'वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी' तथा नागेशस्य मञ्जुषाशेखरौ चाधुना पाणिनीयव्याकरणस्याच्छन्नं मुखमुद्घाटयन्तः विलसन्ति । आचार्यः पाणिनिः सूत्रात्मकस्याष्टाध्यायीग्रन्थस्य रचनेन सर्वं संस्कृतवाङ्मयमनुशसास । अष्टाध्यायां तु सूत्राणि एव सन्ति । तस्य पूरकरूपेणाचार्येण पाणिनिना धातुपाठः गणपाठः उणादिपाठः लिङ्गानुशासनम् च विरचिताः विद्यन्ते, एते खिलपाठः नाम्ना ज्ञायन्ते ।

परिभाषेन्दुशेखरः नागेशविरचितः पाणिनीयव्याकरणशास्त्रपरम्परायां प्रचलितानां परिभाषाणां सङ्कलनरूपः सयुक्तिकव्याख्यानभूतश्च महत्त्वपूर्णः ग्रन्थरत्नोऽस्ति । तत्र प्राचीनपाणिनीयशास्त्रेषु भाष्यवार्तिकादिषु वचनरूपेण पठिताः वाचनिकाः पाणिनीयैः सूत्रैः सूत्रांशैर्वा ज्ञापिताः ज्ञापकसिद्धाः न्यायसिद्धाश्चानेकाः १३६ संख्यकाः परिभाषाः त्रिषु शास्त्रत्वसम्पादन-बाधबीज-शास्त्रशेषप्रकरणेषु विभज्य व्याख्याताः सन्ति । तास्वत्र न्यायसिद्धाः परिभाषाः एव विमृश्यन्ते ।

समस्याकथनम्

पाणिनीयपरम्परायां बह्व्यः परिभाषाश्च प्रचलिताः सन्ति । परिभाषेन्दुशेखरे व्याख्यातानां न्यायसिद्धानां परिभाषाणां विमर्शणमेवास्यालेखस्य मुख्या समस्या विद्यते । मुख्याः समस्याः सूत्रसरण्या समुल्लिख्यन्ते -

क) परिभाषाया अर्थः स्वरूपश्च कः ? प्रकाराश्च के सन्ति ?

ख) काः न्यायसिद्धाः परिभाषाः ? परिभाषेन्दुशेखरे पठिताः न्यायसिद्धपरिभाषाश्च काः सन्ति?

उद्देश्यनिर्धारणम्

पाणिनीयपरम्परायां प्रचलिताः नागेशेन परिभाषेन्दुशेखरे व्याख्याताः न्यायसिद्धपरिभाषाणामन्वेषणं कृत्वा विवेचनमेवास्य मुख्यमुद्देश्यमस्ति । आलेखोऽयं निम्नलिखितेषूद्देश्येषु केन्द्रीकृतं विद्यते -

क) परिभाषाया अर्थस्वरूपप्रकाराणां निरूपणे,

ख) परिभाषेन्दुशेखरे पठितानां न्यायसिद्धानां परिभाषाणां विमर्शणे ।

पूर्वकार्यसमीक्षणम्

पाणिनीयव्याकरणशास्त्रपरम्परायां सूत्रतो भिन्नानां परिभाषाणां महत्वपूर्णं स्थानमस्ति । ताः परिभाषाः परिभाषाप्रदीपार्चिः परिभाषाप्रदीपः परिभाषेन्दुशेखरः इत्यादिषु ग्रन्थेषु व्याख्याताः सन्ति । परिभाषप्रदीपार्चि नामकः ग्रन्थः काष्ठमण्डपस्थे 'राष्ट्रिय अभिलेखालये' हस्तलिखितं प्रति प्राप्यते । तत्र

विदुषा हेमराज पाण्डेयेन तथा सोमनाथ सिग्देल महोदयेन च तस्या व्याख्याः विहिताः इति बहुधाः श्रूयते परन्तु प्रकाशितं नोपलभ्यते भारतात्तु लभ्यते (अन्यदीया)। दीक्षितः 'वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी' ग्रन्थे या परिभाषा यत्र प्रक्रियाक्रमे सम्बद्धा विद्यते सा तत्रैवोपन्यसति । यथा - जरायाजरसोऽन्यतरास्याम् (पा.सू.७।२।१०१) सूत्रे एकदेशविकृतमनन्यवत्, तथा निर्दिश्यमानस्यादेशाः भवन्ति इति परिभाषे पठति । तथैव सर्वत्र ग्रन्थे च यथावसरं स परिभाषाः निर्दिशति । दीक्षितेन न्यायसिद्धाश्च परिभाषाः अनेनैव प्रकारेण निर्दिष्टाः विद्यन्ते। नागेशस्तु ताः परिभाषाः समाकलय्य 'परिभाषेन्दुशेखरः' नामके ग्रन्थे व्यख्यानमास्ते । न्यायमूलकाः वाचनिक्यः व्यवहारमूलकाः परिभाषाः कथं सिद्धाः तथा लक्ष्ये कथं सङ्घटन्ते स्पष्टमुपदिशति । नागेशेन परिभाषेन्दुशेखरे प्राचीनपाणिनीयशास्त्रेषु भाष्यवार्तिकादिषु वचनरूपेण पठिताः वाचनिकाः पाणिनीयैः सूत्रैः सूत्रांशैर्वा ज्ञापिताः ज्ञापकसिद्धाः न्यायसिद्धाश्चानेकाः १३३ संख्यकाः परिभाषाः त्रिषु शास्त्रत्वसम्पादन-बाधबीज-शास्त्रशेषप्रकरणेषु विभज्य व्याख्याताः सन्ति । सूत्ररुपेण पठिताः परिभाषाः अध्येतृणां विषयपथमागताः विलोक्यन्ते परन्तु वाचनिन्यः न्यायमूलकाश्च परिभाषाः पृथक्तयाध्ययनानुसन्धानविषयभूताः स्वल्पतयैवावलोक्यन्ते । तस्मादेवास्मिन्नालेखे तत्र प्राप्तानां न्यायसिद्धानां परिभाषाणां स्वरुपोपस्थापनायप्रयत्नः विहितः वर्तते ।

अनुसन्धानविधिः सीमा च

पाणिनीयव्याकरणशास्त्रपरम्परायां प्रचलिताः नागेशेन परिभाषेन्दुशेखरे समाकलिताः न्यायसिद्धाश्च ताः परिभाषाः समन्वीय विश्लेषणमेवास्यालेखस्यालेखस्य मुख्यं क्षेत्रमस्ति । तत्रस्थानां न्यायसिद्धानां परिभाषाणामेव विमर्शणमस्यालेखस्य सीमा विद्यते । अस्यानुसन्धानकार्यस्य सम्यक्तया सम्पादनाय सामग्रीसङ्कलनार्थं पुस्तकालयीयो विधिरुपयुज्यते । शोधप्रतिवेदनस्य निर्माणाय यथासम्भवं स्थापितानां सिद्धान्तानामाधारे प्राप्तसामग्रीणां विश्लेषणाय विश्लेषण-व्याख्यान-कार्य-कारणविधीनाञ्चात्र यथावसरमुपयोगो विहितो वर्तते । टिप्पणीकरणाय तथा सन्दर्भसूचीविधानाय लेखकमितिपद्धतेः (APA) अनुसरणं विहितमस्ति ।

विषयविश्लेषणम्

परिभाषायाः पदार्थस्वरूपनिरूपणम्

विविधैः वैयाकरणैः व्याकरणशास्त्रसम्बद्धायां शास्त्रीयप्रक्रियायां सङ्गतिं स्थापयितुमनेकानि नियमवचनानि स्वीकृतानि दृश्यन्ते । तान्येवात्र परिभाषाशब्देन व्यवहृतानि विलोक्यन्ते । तथा च

परिभाषाविषये लोकप्रसिद्धा उक्तिः वर्तते - 'परितः भाष्यते यस्मात् परिभाषाः ततः स्मृताः' इति । सर्वतोमुखेन विषयं या भासयति सा परिभाषा निगद्यते । यथा प्रदीपः गृहस्यैकदेशे स्थित्वा सर्वं गृहं प्रकाशयति तथैव परिभाषा शास्त्रस्यैकदेशे स्थित्वा प्रदीपवत् सर्वं शास्त्रस्य ज्ञानं प्रकाशयति । तथा चाह भाष्यकारः - 'यथा प्रदीपः एकदेशस्थः सर्वं वेश्ममभिज्वलयति इति' (पतञ्जलिः, षष्ठी स्थानेयोगा १।१।४ सूत्रे) वचनरूपेण पठिताः वाचनिकाः सूत्रैः सूत्रांशैर्वा ज्ञापिता ज्ञापकसिद्धा शास्त्रीयलोकव्यावहारिक-न्यायसिद्धाश्च परिभाषाः शास्त्रैकदेशो भूत्वा सर्वं शास्त्रस्थं ज्ञानं प्रकाशयन्ति । यः शास्त्रस्यैकं पक्षं पोषयति सः नियमः भवति । या शास्त्रस्य सर्वं पक्षं प्रकाशयति सा तु परिभाषाभवति ।

परिभाषाणां प्रकाराः

व्याकरणशास्त्रे द्विविधाः परिभाषाः उपलभ्यन्ते सूत्रात्मिका वाचनिक्यश्च । सूत्रात्मिकाः परिभाषाः अष्टाध्यायां सूत्रात्मकरूपेण पठिताः भाष्ये काशिकादिषु च व्याख्याताः सन्ति । सूत्रात्मिकाः परिभाषाः 'वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी' ग्रन्थे भट्टोजी दीक्षितेन परिभाषाप्रकरणे स्थापिताः विद्यन्ते । तदतिरिक्ताः वाचनिक्यः परिभाषाः भाष्यवार्तिकादिषूपलभ्यन्ते । मनीषिभिः ता एव परिभाषा समाकलय्य व्याख्यानं विधाय 'परिभाषाप्रबोधः' 'परिभाषाप्रदीपार्चिः' 'परिभाषेन्दुशेखरः' इत्यादयः परिभाषविषयसम्बद्धा अनेके ग्रन्थाः विरचिताः दृश्यन्ते । एतेषु परिभाषासम्बद्धेषु ग्रन्थेषु प्रायेण शताधिकाः परिभाषाः समाकलिताः व्याख्याताः सन्ति । तत्र यथासन्दर्भं व्याकरणशास्त्रे समुपलभ्यमानानां ताषां परिभाषाणां प्रकाराश्चात्रोपस्थापिताः सन्ति ।

सूत्रात्मिकाः परिभाषाः

पाणिनिना स्वकीयामष्टाध्याय्यां सूत्ररूपेण रचिताः परिभाषाः सूत्रात्मिकाः वर्तन्ते । संज्ञा परिभाषा विधिः नियमः अतिदेशः अधिकारः इति षड्विधेषु सूत्रेषु एकतराणि पाणिनीयव्याकरणशास्त्रबोधोपयोगिभूतानि सूत्राणि परिभाषासूत्राणि मन्यन्ते । तानि परिभाषासूत्राणि व्याकरणशास्त्रप्रबोधनसन्दर्भे प्रदीपवत् शास्त्रं प्रकाशयन्ति । 'इको गुणवृद्धी' (पा.सू.१।१।३) 'षष्ठी स्थानेयोगाः' (पा.सू.१।१।४९) 'स्थानेऽन्तरतमः' (पा.सू.१।१।५०) 'अनेकाल् शित्सर्वस्य' (पा.सू.१।१।५५) 'तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य' (पा.सू.१।१।६६) सदृशाः पाणिनिविरचिताः सूत्रात्मिकाः परिभाषाः सन्ति ।

वाचनिक्यः परिभाषाः पाणिन्युच्चरितभिन्नाः प्राचीनवैयाकरणग्रन्थेषु भाष्यवार्तिकादिषु निबद्धाः सूत्रैः सूत्रांशैर्वाज्ञापिता न्यायेन च सिद्धाः परिभाषा वाचनिक्यः सन्ति । आचार्येण नागेशेन परिभाषेन्दुशेखरे

केवलवाचनिकीनां परिभाषाणामेव व्याख्यानं विहितम् । वाचनिकीनां परिभाषाणां स्वरूपं शेखरस्य भूतिटीकायामित्थं प्रप्यते -'सङ्केतगाहकभिन्नत्वे सति शब्दधर्मिकसाधुत्वप्रकारकशास्त्रजन्याप्रामाण्य ज्ञानानास्कन्दितबोधसकारित्वेन मुन्यभिप्रेतत्वे सति पाणिन्युच्चरितन्नित्वम्' इति । अनेन ज्ञायते पाणिनिमुनिसम्मताः शास्त्रीयज्ञानावाप्तये सहायकाः पाणिन्युच्चरितभिन्नाः वचनाः वाचनिक्यः परिभाषाः सन्तीति ।

वाचनिक्यः परिभाषाश्च त्रिप्रकाकिाः भवन्ति - प्राचीनव्याकरणग्रन्थेषु भाष्यवार्तिकादिषु वचनरूपेण पठिताः वाचनिक्यः सूत्रैः सूत्रांशैर्वा ज्ञापिता ज्ञापकसिद्धाः, शास्त्रीयेन न्यायेन लोकन्यायेन च सिद्धाः न्यायसिद्धाश्च ।

स्वतन्त्रवाचनिक्यः परिभाषाः प्राचीनवैयाकरणतन्त्रे वचनरूपेण पठिता भाष्यवार्तिकादिषु निबद्धाः परिभाषाः वाचनिक्यः सन्ति । मुनिना कात्यायनेन पाणिनेः अष्टाध्या्यामुपरि वार्तिकानि रचितानि । तेन पाणिनीयशास्त्रप्रबोधायोपयोगिभूताः परिभाषाः वचनरूपेण पठिताः आसन् । भाष्यकारेण पतञ्जलिना महाभाष्ये पठिताः तथा चान्यत्राष्टाध्याय्याः काशिकादिषु प्रचीनवृत्तिषु वचनरूपेण पठिताः परिभाषाः वाचनिक्यः सन्ति । एतादृशाः परिभाषाः सूत्रसिद्धाः वाचनिक्यस्तथा स्वतन्त्रवाचनिक्यश्च भवन्ति । तद्यथा- 'निर्दिश्यमानस्यादेशाः भवन्ति' इति परिभाषा पाणिनेः 'षष्ठी स्थानेयोगाः' (पा.सू.१।१।४९) सूत्रस्यावर्तनेन ज्ञाप्यते। तस्मादेषा सूत्रसिद्धा वाचनिकी परिभाषा वर्तते । 'यस्मिन् विधिस्तदादावल्ग्रहणे' परिभाषा 'येन विधिस्तदन्तस्य' (पा.सू.१।१।७२) सूत्रस्य भाष्ये वचनरूपेण पठिता विद्यते तस्मादेषा स्वतन्त्रवाचनिकी परिभाषाऽभिधीयते ।

ज्ञापकसिद्धाः परिभाषाः या परिभाषा सम्पूर्णेन सूत्रेण सूत्रांशेन वा ज्ञापिता भवति सा परिभाषा ज्ञापकसिद्धा मन्यते । यथा 'अन्तरङ्गान्नपि विधीन् बहिरङ्गो लुग्बाधते' परिभाषा 'प्रत्ययोत्तरपदयोश्च' (पा.सू.७।२।९८)इति सम्पूर्णेन सूत्रेण ज्ञापिता वर्तते । तथा च 'असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे' परिभाषा 'वाह ऊठ्' (पा.सू.६।४।१३२) सूत्रस्थेन 'ऊठ्' ग्रहणेन ज्ञापिता विद्यते । तत्र ऊठ् इति तु वाह ऊठ् सूत्रस्यैकदेशो सूत्रांशो वर्तते । तस्माद् सूत्रैः सूत्रांशैर्वा ज्ञापिताः परिभाषा ज्ञापकसिद्धा मन्यन्ते । तथैव 'स्थानेऽन्तरतमः' (पा.सू.१।१।५०) सूत्रे 'षष्ठी स्थाने योगाः' (पा.सू.१।१।४९) सूत्रतः 'स्थाने' इति पदमनुवर्तमाने पुनः स्थाने पदग्रहणेन 'यत्रानेविधमान्तर्यं तत्र स्थानत आन्तर्यं बलीयः' इति परिभाषा ज्ञाप्यते । एतादृशाः पाणिनीयैः सूत्रैं सूत्रांशैर्वा ज्ञापिताः परिभाषा ज्ञापकसिद्धा मन्यन्ते ।

न्यायसिद्धाः परिभाषाः नीयतेऽनया लोक इति न्यायः । न्यायशब्देन नीत्यनुकूलो व्यवहारोऽवगम्यते । न्यायेन नीत्यनुकूलेन व्यवहारेण सिद्धा परिभाषा न्यायसिद्धा मन्यते । न्यायसिद्धा परिभाषा सा भवति या लोकन्यायेन शास्त्रीयेन न्यायेन वा सिद्धा स्यात् । यथा 'यदागमस्तद्गुणीभूतास्तद्ग्रहणेन गृहन्ते' परिभाषा लोकन्यायसिद्धा वर्तते । लोकः यथा देवदत्तस्याङ्गाधिक्येऽपि देवदत्तनाम्नैव तं गृह्णाति तथैव व्याकरणशास्त्रे आगमविशिष्टस्यागमिनो बोधः आगमिग्रहणेन विधीयत इति परिभाषायाः विषयः वर्तते। एतेन पाणिनीयाव्याकरणपरम्परायां विविधा न्यायसिद्धाः परिभाषाः सुगुम्फिताः सन्तीति ज्ञायते । न्यासिद्धाः परिभाषाः स्रोतस आधारेण लोकन्यायसिद्धा शास्त्रीयन्यायसिद्धा इति द्विविधिा भवन्ति ।

लोकन्यायसिद्धाः *परिभाषाः* आचार्येण नागेशेन परिभाषेन्दुशेखरे शास्त्रत्वसम्पादकोद्देशप्रकरणे, बाधबीजप्रकरणे शास्त्रशेष प्रकरणे च विभज्य परिभाषा व्याख्याताः सन्ति । शास्त्रत्वसम्पादनानन्तरमेव बाधाबाधयोः प्रतिपत्तिर्जायते तदनन्तरमेव शेषाणां शास्त्रत्वं सम्पद्यते । तस्मादत्र परिभाषाणां कार्यं विचार्य प्रकरणत्रयं निबद्धं विद्यते । तत्र त्रिष्वेव प्रकरणेषु ज्ञापकसिद्धा न्यायसिद्धा वाचनिक्यः परिभाषा व्याख्याताः सन्ति । पाणिनीयव्याकरणास्त्रपरम्परायां प्रचलिता लोकन्यायसिद्धाः परिभाषाश्चात्रोदाह्रियन्ते ।

एकदेशविकृतमनन्यवत् : एकदेशो विकृतो यस्मिन् इति एकदेशविकृतः । वीत्युपसर्गपूर्वकात् कृधातोर्भावे क्तप्रत्ययेन विकृतशब्दो निष्पन्नः । अन्येन तुल्यम् अन्यवत्, न अन्यवत् अनन्यवत् इति विग्रहः । स्वावयवविकृतवान् अन्यवन्न भवति इति परिभाषार्थः । अर्थात् स्वावयवघटितः स्ववदेव भवतीति परिभाषाया आशयः वर्तते । यथा निर्गता जरा यस्य स इति विग्रहे समासे जराशब्दस्य ह्रस्वे कृते निर्जर शब्दो निष्पद्यते । अनेनैकदेशविकृतमनन्यवदिति परिभाषाबलेन तत्र निर्जर इत्यादौ ह्रस्वभूतः जरशब्दः जरा एव नान्यत् इति बोध्यते । तस्मात्तस्य जरासादेशो विधीयते ।

यथा लोके छिन्ने पुच्छेऽपि शुनि श्ववदेव व्यवह्रियते, न तु गर्दभवद् नहि वृषभवत् । तथैवात्रशास्त्रेऽप्येकदेशः विकृतः शब्दो स्वावयवविकृतवान् शब्दोऽन्यशब्दवन्न भवति । सः एकदेशविकृतः शब्दः स्ववदेव भवतीति लोकव्यवहाराश्रयणेन लोकन्यायाश्रयणेन ज्ञायते । अतः पाणिनीयतन्त्रे प्रयुक्तेयं परिभाषा लोकन्यायसिद्धा ।

एकयोगनिर्दिष्टानां सह वा प्रवृत्तिः सह वा निवृत्तिः - एकस्मिन् योगः एकयोगः, तेन निर्दिष्टानाम् एकयोगनिर्दिष्टानाम् इति पदस्य विग्रहो बोध्यः । अत्र वा शब्द एवार्थको विद्यते । यथा लोके एककार्यनियुक्तानामनेकव्यक्तीनां कार्येषु प्रवृत्तिर्निवृत्तिश्च सहैव भवति तथैवात्र शास्त्रेऽपि

एकपदार्थेऽन्वितानामनेकपदार्थानां प्रवृत्तिर्निवृत्तिश्च सहैव भवतीति बोध्यते । एतेन यथा 'लिङ्सिचावात्मनेपदेषु' (पा.सू.१।२।११) इति सूत्रस्य 'ऋवर्णात्परौ झलादि लिङ् तथा तङ्परो सिच् च कित्स्या'दित्यर्थः वर्तते । अत्र सूत्रे 'लिङ्सिचौ''आत्मनेपदेषु' इत्यनयोः पदयोः अन्वयः कित् पदेन सह विद्यते । परिभाषाबलेन सूत्रे कित् पदार्थे ऽन्वितयोः 'लिङ्सिचौ' 'आत्मनेपदेषु' इत्यनयोः पदयोः प्रवृत्तिः निवृत्तिश्च सहैव भवति । इयं परिभाषा लोकन्यायेन तथा 'नेड्वशिकृति ' (पा.सू.७।२।८) इति सूत्रात् 'इट्' इत्यनुवर्तमाने पुनः 'आर्धधातुकस्येड्वलादेः' (पा.सू.७।२।३५) सूत्रे इड् ग्रहणेन च सिद्धा (ज्ञापिता) विद्यते । तत्र 'इट्' पदार्थे ऽन्वितस्य 'न' पदार्थस्य निवृत्तये पुनरिड्ग्रहणं कृतं दृश्यते । अनया परिभाषया एव 'आर्धधातुकस्येड्वलादेः सूत्रे पुनरिड्ग्रहणस्य प्रयोजनं च प्रकाशितं भवति । तस्मादेतयोः प्रवृत्तिः निवृत्तिश्च सहै भवतीति लोकव्यवहाराश्रयणेनेयं परिभाषा सिद्धा भवति । तस्मादेषा च लोकन्यायसिद्धा विद्यते ।

यदागमस्तद्गुणीभूतास्तद्ग्रहणेन गृह्यन्ते - यदागमस्तद्गुणीभूतास्तद्ग्रहणेन ज्ञाप्यन्ते । 'दाधाघ्वदाप्' (पा.सू.१।१।२०) इति सूत्रेण दा धा रूपाणां धातूनां घुसंज्ञा विधीयते । दा धातोः णिचि पुकागमे लटि दापयति रूपं भवति । तत्र प्र नि उपसर्गयोर्योगे घुसंज्ञकत्वात् प्रनिदापयति इत्यवस्थायां 'नेर्गदनद... ' (पा.सू.८।४।१७) इति सूत्रेण णत्वे कृते प्रणिदापयति-इति रूपं सिध्यति । अत्र णत्वे कर्तव्ये पुगागमविशिष्टस्य दाप् इत्यस्य 'दाधाघ्वदाप्' इति सूत्रेण दा धातोः विधीयमाना घुसंज्ञा 'अदाप्' इति निषेधादत्र नस्यादिति संशयः जायते । सूत्रे दा धा धातो आनुपूर्वी पाठो विद्यते । आनुपूर्वीपाठः विशिष्टरूपोपादनविषयः भवति । विशिष्टरूपोपादानविषये 'अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्यग्रहणमि' ति परिभाषा प्रर्वतते । तस्मादत्र घुसंज्ञा न भवति, घुसंज्ञाया अभावे नेर्गनद.. इति सूत्रेण णत्वं च न सम्भवतीति तर्कावसरः वर्तते । तथा चाह परिभाषाकारः 'यदागमस्तद्...' इति परिभाषाम् । यम् उद्दिश्य आगमो विहित स आगमस्तद्गुणीभूतस्तद्ग्रहणेनागमी ग्रहणेन गृह्यत इति परिभाषाया अर्थो वर्तते । अत्र दा धातो पुगागमो विहितः । अतो दा ग्रहणेन पुगागमविशिष्टस्य गुणीभूतस्य दाप् इत्यस्यापि ग्रहणं भवतीति परिभाषाबलेन बोधो भवति । एतेनात्र दाप् इत्यस्यापि घुसंज्ञा सिध्यति । यथा लोकेऽप्यङ्गाधिक्यस्य देवदत्तस्य देवदत्तग्रहणेन ग्रहणं भवति तथैव शास्त्रेऽपि आगमि ग्रहणेनागमविशिष्टिस्यापि ग्रहणं भवतीति लोकव्यावहारमाश्रित्यैषा परिभाषा शास्त्रेऽवतरिता विद्यते । अत इयं परिभाषा लोकन्यायसिद्धा मन्यते ।

व्यपदेशिवदेकस्मिन् - एकस्मिन्नसहाये व्यपदेशिः मुख्यत्वव्यवहारः कर्तव्यः इति परिभाषायाः अर्थ वर्तते । एकाकी -असहायोऽपि सहायतुल्यो मुख्यत्वव्यवहारो लभते । यथा दक्षस्य अपत्यम् विग्रहे 'अत इञ्' (पा.सू.४।१।९५) सूत्रेण - अदन्तात् दक्षशब्दात् इञ् प्रत्ययो विधीयते । ततः दाक्षि इति पदं निष्पद्यते । दक्ष शब्दे द्+अ क्+ष्+अ वर्णाः सन्ति । एतेष्वकारोऽन्ते विद्यते, तस्मादेषोऽदन्तः वर्तते । तस्मादेवात्र इञ्प्रत्ययः सम्पद्यते । 'अकारो वासुदेवः स्यादि'ति कोशप्रमाणेन वासुदेववाचि 'अ' शब्दः कस्यापि अन्ते न विद्यते तस्मादत्र इञ् प्रत्ययः न स्यादिति शङ्कायामवतरति एषा परिभाषा । अत्राकार एकोऽसहायः विद्यते । तस्मादत्रादन्तवत् व्यवहारो विधातव्य इति परिभाषाया आशयः विद्यते । परिभाषाश्रयणादेवाकारादिञ् प्रत्यये इः इति रूपं सिध्यति । यथा लोके देवदत्तस्य एकपुत्रसत्वे तस्मै एव ज्येष्ठत्वकनिष्ठत्वव्यवहारो विधीयते परन्तु तस्य बहुपुत्रसत्वे एकस्मिन् ज्येष्ठत्वकनिष्ठत्वादिव्यवहारो न सम्पद्यते । तथैवात्र शास्त्रेऽपि बहुवर्णसत्वे ऽदन्तत्वमपेक्षते। एकस्मिन् सार्थके वर्णेऽसहाये तु तन्नापेक्षते इति लोकन्यायस्यावसरोऽवगम्यते । तस्मादेषा परिभाषा लोकन्यायसिद्धा वर्तते ।

सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्य - द्वयोः सम्बन्धं निमित्तीकृत्य यो विधिरारभ्यते स विधिस्तस्य सम्बन्धस्य विनाशाय कारणं न भवतीति परिभाषार्थः । यथा 'शतानि' इत्यस्मिन् प्रयोगे शतशब्दाद् नपुंसके जसि तस्य शि आदेशे नुमागम उपधादीर्घे शतानि भवति तत्र 'शतान् +इ' इत्यवस्थायां नान्तत्वात् 'ष्णान्ताः षट्' सूत्रेण षट् संज्ञायामिकारस्य स्थानिवद्भावेन जस्त्वमादाय तस्य 'षड्भ्यो लुक्' सूत्रेण लुकि प्राप्ते शतजसयोः सम्बन्धेन जातो नुमागमस्तयोरेकतरस्य विघाताय कारणं न भवतीति सन्नितपातपरिभाषाश्रयणेन जसो विनाशाय नुम् निमित्तं भवितुं नार्हतीति ।

द्वयोः सम्बन्धः सन्निपातस्तन्निमित्तो विधि सन्निपातविधिस्तं सन्निपातं यो विहन्ति तस्मिन् निमित्तं भवितुं नार्हतीति । उपजीव्यस्य लोके विरोधमयुक्तं भवतीति भावः । तथैव शास्त्र उपजीव्यस्य विरोधोऽनुचितो भवतीति ज्ञापितेयं परिभाषा लोकन्यायेन सिद्धा विद्यते ।

सन्नियोगशिष्टानामन्यतरापाय उभयोरप्यपायः - एककार्याय नियुक्तयोर्द्वयोर्मध्य एकस्य निवृत्तिरिष्टा चेदपरस्यापि निवृत्तिः स्वतरिष्यत इति परिभाषार्थः । लोकव्यवहारे च एककार्याय नियुक्तयोर्जनयोर्मध्य एकस्य निवृत्तावपरस्यापि निवृत्तिर्भवति, तद्वद् व्याकरणशास्त्रेऽपि तादृशो व्यवहारोऽवलम्ब्यत इति परिभाषाया आशयो विद्यते । बिल्वकादिभ्यश्छस्य लुक् (६।४।१५३) सूत्रे छप्रत्ययस्य ग्रहणेनैषा परिभाषा ज्ञाप्यते । अत्र छमात्रस्य लुग्विधानेन कृतकुगागमस्य छस्य लुग्विधीयते, अत्र छप्रत्यय-

कुगागमौ सन्नियोगशिष्टौ स्तः । तयोरेकस्यापाये (छस्य) अन्यतरस्याप्यपायः (कुकः) भवतीति परिभाषया साध्यते । यथा लोके एकस्मिन् कार्ये सहप्रवृत्तयोर्द्वयोर्मध्य एकस्य निवृत्तिरिष्यते चेदपरस्यापि स्वतः निवृत्तिरवगम्यते तथैव शास्त्रेऽप्येककार्ययोगस्य निवृत्तावन्यस्याप्यपायो विधीयते । एतेनेयं परिभाषा सूत्रांशेन ज्ञापिता तथा लोकन्यायसिद्धा च विलोक्यते ।

शास्त्रीयन्यायसिद्धा परिभाषा - शास्त्रीयेन न्यायेन सिद्धा परिभाषा शास्त्रीयन्यायसिद्धा मन्यते । शास्त्रेषु यादृशो व्यवहारोवलम्ब्यते तादृशव्यवहारप्रयोजकः न्यायः शास्त्रीयः निगद्यते । शास्त्रीयन्यायसरण्या शास्त्रस्य विषयं सम्यगवगम्यते । पाणिनीयव्याकरणशास्त्रपरम्परायां शास्त्रीयन्यायसिद्धानां परिभाषाणामुपयोगः समुपलभ्यते । पाणिनीयाव्याकरणशास्त्रपरम्परायां प्रचलितानां मध्ये परिभाषेन्दुशेखरादौ व्याख्याता चैका शास्त्रीयन्यायसिद्धा परिभाषा अत्रोदाह्रियते ।

अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्य ग्रहणम् : वह् धातोः क्तप्रत्यये वकारस्य सम्प्रसारणेनोकारे कृते ऊढ इति रूपं सिध्यति । ततः प्रोपसर्गेण योगे प्र+ऊढ इत्यवस्थायां 'प्रादूहोढोढ्येषैष्येषु' इति वार्तिकेन वृद्धौ प्रौढ इति सिध्यति । तथैव वह् धातोः क्तवतु प्रत्यये ऊढवान् इति रूपं भवति । ततः प्रोपसर्गयोगे प्र+ऊढवान् इत्यवस्थायाम् प्रादूहोढो...इति वार्तिकेन ऊढशब्दस्य परस्थत्वात् तत्रापि वृद्धिः स्यादिति शङ्का जायते । तत्र वार्तिके सार्थकस्य क्तप्रत्ययान्तस्य ऊढशब्दस्य ग्रहणं विद्यते । ऊढवान् इत्यत्र समुदाय एव सार्थकः न तु ऊढ इत्यंशमात्रम्। यत्र सार्थकस्य शब्दस्य ग्रहणं विद्यते तत्र तेन निरर्थकस्य शब्दस्य ग्रहणं न भवतीति शास्त्रीयस्य न्यायस्य विषयोऽनया परिभाषया स्थाप्यते । एतेनेयं परिभाषा शास्त्रीयन्यायसिद्धा वर्तते । शास्त्रे सार्थकशब्दप्रयोगे निरर्थकाः शब्दा न गृह्यन्ते । तथैवात्र निरर्थकस्य ऊढवान् इत्यस्यांशभूतस्य ऊढ इत्यस्य वार्तिकस्थेन सार्थकेन ऊढशब्देन ग्रहणं न भवतीति न्यायस्य विषयः प्रतिपद्यते । तस्मादेषा शास्त्रीयन्यायेन सिद्धा परिभाषा विद्यते ।

भोभगोअघोअपूर्वस्य योऽशि (पा.सू. ८-३-१७) सूत्रे सान्तानां भोस् भगोस् अघोस् रान्तानां वा सार्थकानां निपातानां ग्रहणमस्ति । तस्मादनेन सूत्रेणानर्थकानां भो भागो अघो शब्दानां ग्रहणं न विधीयते । तस्मादेव भो देवाः, भगो नमस्ते, अघो याहि इत्यादीनां सार्थकानामेव रोः रेफस्य यादेशः तदनन्तरं यादेशः सम्भवति । तस्मादेव विभोरिदम् (विभोः + इदम्) प्रभोरिदम् (प्रभोः + इदम्) सुप्रभगोरिदम् (सुप्रभगोः + इदम्) इत्यादौ भो भगो अघो शब्दे विद्यमानेऽपि तत्र तेषामनर्थकत्वात् सूत्रं न प्रवर्तते । एतच्च अर्थवद्ग्रहणपरिभाषायां सत्यामेव एव सम्भवति ।

उपसंहारः

वैयाकरणस्य पाणिनेर्भाषानुशासने विशिष्टं योगदानमास्ते । अष्टाध्यायी पाणिनेर्व्याकरणविषयसम्बद्धा कालजयी कृतिर्विद्यते । पाणिनीयव्याकरणशास्त्रपरम्परायां मूलतो ग्रन्थानां दार्शनिकार्थिकप्रक्रियाभेदेन स्रोतत्रयमुपस्थितं प्राप्यते । आर्थिकदार्शनिकविषये परस्परसम्बद्धे स्तः । तत्र 'वाक्यपदीयम्' 'वैयाकरणभूषणसारः' 'वैयाकरणसिद्धान्तमञ्जूषा' इति नामका दार्शनिका मुख्याः कृतयो विलसन्ति । कात्यायनस्य वार्तिकानि पाणिनेः सूत्राणां परिपूरकाणि विद्यन्ते । अष्टाध्याय्या व्याख्यानभूतैः काशिकादिभिर्वृत्तिभिः प्रक्रियायाः विकासोऽजायत । पतञ्जलिर्महाभाष्यं विरचय्य सूत्रवार्त्तिकयोः सामञ्जस्यं विधाय विषयमिमं विस्तारयामास । भट्टोजिदीक्षितः 'वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी' ग्रन्थरत्नं विरचय्य प्रक्रियाक्रमं सारल्येन सुस्थापयामास ।

परितो भाष्यते इति व्युत्पत्त्या परिभाषाशब्दो निष्पद्यते । 'अनियमे नियमकारिणी परिभाषा' इति प्राचीना परिभाषा व्याकरणशास्त्रेऽपूर्णजातान् विषयान् पूरयति । वैयाकरणैर्व्याकरणशास्त्रसम्बद्धायां शास्त्रीयप्रक्रियायां सङ्गतिं स्थापयितुमनेकानि नियमवचनानि स्वीकृतानि दृश्यन्ते । तान्येवात्र परिभाषाशब्देन व्यवहृतानि सन्ति । सर्वतोमुखेन विषयं या भासयति सा परिभाषा निगद्यते । पाणिनीयेषु व्याकरणशास्त्रेषु भाष्यवार्तिकादिषु वचनरूपेण पठिता वाचनिकाः, पाणिनीयैः सूत्रैः सूत्रांशैर्वा ज्ञापिताः ज्ञापकसिद्धाः, न्यायसिद्धाश्चानेकाः परिभाषाः विलसन्ति । आचार्यो नागेशस्ताः परिभाषाः समाकलय्य परिभाषेन्दुशेखरे त्रिषु प्रकरणेषु विभज्य व्याख्यायते ।

सूत्रात्मिकाः परिभाषा अष्टाध्यायां सूत्ररूपेण (इको गुणवृद्धी, स्थानेऽन्तरतमः इत्यादीनि) पठितानि सन्ति । तद्भिन्ना महाभाष्ये तथा वार्तिकग्रन्थेषु च वचनरूपेण पठिताः परिभाषा वाचनिक्यः सन्ति । वाचनिक्यः परिभाषाश्च वचनरूपेण पठिता, सूत्रैः सूत्रांशैर्वा ज्ञापिता ज्ञापकसिद्धास्तथा लोकन्यायेनानुमोदिता न्यायसिद्धाश्चेति त्रिप्रकारवत्यः सन्ति । एतासु न्यायसिद्धाः परिभाषा महत्त्वपूर्णाः सन्ति । तत्र ज्ञापकसिद्धानां परिभाषाणामध्ययनं पृथग्भवितुं सम्भवति । बाधबीजभूतानां परिभाषाणाञ्चाध्ययनपथं भवितुं शक्नोति । एतादृशीसु परिभाषासु या परिभाषा न्यायसिद्धाः सन्ति ताः एव परिभाषा अत्र समीक्षिताः सन्ति । बह्वीनां न्यायसिद्धानां परिभाषाणामाधारो लोकन्यायो लोकव्यवहारश्च विलोक्यते । लोकानुकूलः शास्त्रीयो व्यवहार एव न्यायसिद्धपरिभाषाया आधारः प्रतिपद्यते । तादृशीनां न्यायसिद्धपरिभाषाणामाधारस्य विमर्शोऽत्र विहितो वर्तते । तस्माद् पाणिनीयव्याकरणप्रवर्द्धने न्यायसिद्धानां परिभाषाणां महत्त्वपूर्णं स्थानं विद्यत इति स्पष्टीकृतमस्ति ।

सन्दर्भसामग्रीसूची

त्रिपाठी, हरिश्चन्द्रमणि (२०४६), *निपातार्थनिर्णयः,* सम्पूर्णानन्द-संस्कृत-विश्वविद्यालयः ।

दीक्षितः, भट्टोजिः (सन् १९९६), *वैयाकरणसिद्धन्तकौमुदी,* (व्या.गोपालदत्त पाण्डेय, बालमनोरमासहिता, ३-४ भागः), चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन ।

........., (२०५८), *वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी,* (पञ्चमसं.) (व्या.बालकृष्ण पञ्चोली, १-४ भागः), चौखम्बा संस्कृत संस्थानम् ।

.........., (सन् १९९८), *प्रौढमनोरमा* **(**शब्दरत्नसहिता**)**, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशनम् ।

नागेशः, (सन् १९९१) *परिभाषेन्दुशेखरः* (विश्वनाथः मिश्रकृता सुबोधिनी हिन्दी व्यख्यासहितः), चौखम्बा सुरभारती प्रकशनम् ।

पतञ्जलिः, (सन् १९८७), *महाभाष्यम्,* (१-९ आह्निकम्), चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठानम् ।

पाणिनिः, (सन् १९९७), *अष्टाध्यायी* (तृ.सं.), चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन ।

पाणिनि (वि.सं. २०५५) *पाणिनीयशिक्षा,* (व्या.शिवराजआचार्यः कौडिन्यायनः) स्वाध्यायकुटुम्बशाला ।

भट्टः, कौण्डः (सन् २००४), *वैयाकरणभूषणसारः,* (व्या.बालकृष्णः पञ्चोली), आदर्श ग्रन्थमाला प्रकाशनम् ।

भर्तृहरिः, (सन् १९९०), *वाक्यपदीयम्,* चौखम्बा विद्याभवनम् ।

यास्कः, (सन् २००२), *निरुक्तम्,* चौखम्बा संस्कृत प्रतिष्ठानम् ।

न्यायदिशा प्रामाण्यवादविवेचनम्

तुलसीपौडेलः
उपप्राध्यापकः
न्यायदर्शनविभागः
पिण्डेश्वरविद्यापीठम्
धरान-नेपालः
jeeyarsanskritgurukulam1992@gmail.com

लेखसारः

प्रायः सर्वत्र प्राच्यदर्शनेषु प्रामाण्यवादो निरूपितो वर्तते । प्रामाण्यवादस्य सम्बन्धो ज्ञानविषये विद्यते । न्यायवैशेषिकाचार्यैः प्राचीनैः प्रमाणस्य याथार्थ्यार्थं प्रामाण्यशब्दो प्रयुज्यते । तदर्थमेव नवीनैश्च नैयायिकैः प्रमात्वशब्दः प्रयुज्यते । समस्तेषु पौरस्त्यदर्शनसम्प्रदायेषु प्रमाणप्रामाण्यविषयेऽप्रामाण्यविषयेऽपि मतैक्यं नास्त्येव । न्यायमतानुसारेण विशेषतो न्यायमञ्जरीतर्कभाषादिग्रन्थोक्तदिशा प्रामाण्यं प्रतिपाद्यते । अत्रैव प्रामाण्यवादनिरूपणप्रसङ्गे दर्शनान्तरे प्रतिपादितप्रामाण्यं न्यायमतानुसारेण खण्डयते च । प्रामाण्यं बहुधा बहुषु स्थलेषु तात्कालिकप्रसिद्धाचार्यैर्निरूपितमस्ति । तात्कालिकविदुषां पदमाश्रित्य प्रामाण्यस्य लघुसमीक्षा अत्र विहिता वर्तते ।

शब्दकुञ्जिका

अप्रामाण्यम्, अयथार्थः, न्यायवैशेषिकम्, प्रामाण्यम्, गृह्यमाणाश्चिन्तनधारा, स्वतः प्रामाण्यम्, परतः प्रामाण्यम् ।

विषयपरिचयः

प्रमाणस्वरूपं विविच्य प्रामाण्यस्वरूपविवेचनं न्यायवैशेषिकदर्शने क्रियते । प्रमाणविवेचनञ्च न्यायशास्त्रस्य महत्वपूर्णमङ्गम् । तेनैव महता कार्येणैव दार्शनिकाः न्यायवैशेषिकान् प्रामाणिकाः इति

नाम्ना सम्बोधयन्ति । तादृशसम्बोधनं न्यायवैशेषिकदर्शनेन प्रमाणप्रामाण्ययोर्विवेचनाल्लब्धमिति वक्तुं शक्यते । न्यायसूत्रकारेण गौतमेन न्यायसूत्रारम्भे प्राधान्येनोक्तं प्रमाणप्रमेयादिनां षोडशपदार्थानां याथार्थ्यज्ञानात् निश्रेयासाधिगमो भवति । तच्च पदार्थानां याथार्थ्यज्ञानेन हि निश्रेयसं मिलतीति न्यायसूत्रकारस्य मतमस्तीति दृश्यते । उद्देशलक्षणपरीक्षाः इति न्यायशास्त्रस्य त्रिविधाः प्रवृत्तयः । इमां प्रवृत्तिमनुश्रृत्य दर्शनेस्मिन् प्रमाणादिपदार्थाः निरूपिताः दृश्यन्ते । प्रमाणस्य निरुपणानन्तरं प्रामाण्यस्यापि निरूपणं सुयुक्तं भवतीति । अस्य विवेचनं दर्शनजगतो मुख्यो विषयोऽस्ति । उपरिष्टादेवोक्तं यदिदं महत्त्वपूर्णमङ्गम् । दर्शनशास्त्रोक्तानां कतिपयविषयाणां विकासः खण्डनमण्डनधारया अग्रे प्रसरितः । तदत्रापि दृश्यते । प्रामाण्यस्य परीक्षापि अनया पद्धत्या वा विकसिता अभूदिति । न्यायदर्शने बौद्धादिभिः सह सङ्घर्षणेनाभूदिति दृश्यते । तत्र बौद्धादिभिर्न्यायदर्शस्योपरि बहवो दोषाः प्रक्षिप्ताः । प्रक्षिप्तानां दोषाणां खण्डनाय न्यायशास्त्रे प्रमाणानां विशदविवेचनमभूदिति । प्रमाणविवेचनक्रमे प्रामाण्यवादस्यापि विस्तरतो विवेचनमभूदिति । प्रमाणविवेचनेन तस्य प्रामाण्यं वा अप्रामाण्यमिति निश्चयो भवति । प्रामाण्यवादस्य विवेचनञ्च प्राचीनकाले तात्पर्यटीकाकारेणैव प्रथमं कृतमिति दृश्यते । वस्तुतः प्रामाण्यवाद इति संज्ञा अर्वाचीनैरनन्तरकालिकैः संस्थापिताः । सूत्रभाष्यवार्तिकग्रन्थेषु प्रामाण्यस्य स्पष्टोच्चारणं कुत्रापि नोपलभ्यते । गौतमाद् अनन्तरकालिकैर्वा सर्वैरप्याचार्यैः स्वप्रणीतग्रन्थेषु प्रमाणनिरूपणं विस्तारपूर्वकं हि कृतं दृश्यते परन्तु तैः प्रामाण्यनिरूपणञ्च विहितमिति नानुभूयते । प्रमाणादिनिरूपणप्रक्रिया न्यायदर्शने प्राधान्येन तात्कालीकै आचार्यैः सर्वैरपि अग्रे प्रसारिता दृश्यते परन्तु प्रामाण्यवादस्य निरूपणप्रक्रिया तु न तथा पूर्वत आसीत् । प्रमाणस्य निरूपणप्रक्रिया द्वादशशताब्द्यां गङ्गेशोपाध्यायेन प्राचीनेभ्यो न्यायाचार्येभ्यः पृथक् शैल्या अग्रे प्रसारिता प्रतिपादिता च दृश्यते । तेन तथा निरूपणप्रारम्भणादेव प्रामाण्यस्य निरूपणमपि पृथक् अभूदिति दृश्यते । गङ्गेशानन्तरकालीना न्यायाचार्याः सर्वेऽपि प्रमाणपरिशीलने प्रामाण्यञ्च प्रतिपादने वा अतीव निपुणा आसन् । अस्मिन्नेव प्रसङ्गे एतदपि वक्तव्यं भवति यत् न्यायवैशेषिकदर्शनं समानम् । अतः प्रायः पूर्वीयदर्शनेषु न्यायदर्शनमिव वैशेषिकदर्शनमपि अतीव महत्वपूर्णं दर्शनमस्ति । द्वयोर्दर्शनयोः सिद्धान्ते अतीव न्यूनो भेदो दृश्यते । तदानीं प्रणीतेषु प्रकरणग्रन्थेषु न्यायवैशेषिकयोः सिद्धान्तयोः समाना दृष्टिः स्थापिता वर्तते । न्यायवैशेषिदर्शनयोः प्रामाण्यवादविषयकं समानं चिन्तनं दृश्यते । परन्तु प्रमाणानां संख्यास्वरूपनिर्धारणादिविषयेषु परस्परं भेदो दृश्यते एव ।

वस्तुतः प्रामाण्यं किमिति जिज्ञासायां तस्य स्वरूपमित्यात्मकं विवेचितमुपलभ्यते यत् प्रमाणं प्रामाणिकं न वा ज्ञानं प्रामाण्यमस्ति नवा इत्यपि प्रामाण्यविचार एव । प्रमाणज्ञानस्य च विशदमीमांसा एव प्रामाण्यवादोऽस्ति ।

समस्याकथनम्

दर्शनशास्त्रे प्रामाण्यवादविषये सर्वैरपि क्लेशतया चर्चा क्रियते । प्रामाण्यनिरूपणमतीव क्लिष्टकरमित्येव सर्वै उच्यते । पुनश्च प्रामाण्यवादविषये दर्शनशास्त्रे ऐक्यमतं नास्ति । प्रामाण्यवादस्य निरुपणमपि सुबोध्यतया सरलभाषया सरलशैल्या च केनापि कृतं न दृश्यते । यदुपलभ्यते तत् अतीव क्लीष्टभाषया शैल्या च प्रतिपादितं दृश्यते । अतः तत्र जिज्ञासुजनानां प्रामाण्यवादज्ञानाय अतीव दुर्बोध्यं क्लेशकरं भवतीति मन्ये । अधुना इमे एव मुख्याः समस्या दृष्टाः । तासु अधो मुख्यत्वेन निर्दिश्यन्ते –

क. किं नाम प्रामाण्यवादः ? प्रामाण्यग्रहः कथं केन च भवति ?

ख. परतः प्रामाण्यं कथं भवति ? तस्य निरूपणं कथं कर्तुं शक्यते ?

ग. स्वतः प्रामाण्यमिति मीमांसकानां प्रामाण्यवादस्य कया रीत्या कर्तुं शक्यते ?

उद्देश्यम्

उपरि समुपस्थापितानां समस्यानां समाधानमेवात्र मुख्यमुद्देश्यं वर्तते । तासां समास्यानां समाधानञ्चात्र क्रियते । अत उपस्थापितानां समस्यानां निराकरणं कृत्वा प्रामाण्यवादस्य विवेचनं मुख्यमुद्देश्यं भवतीति ।

शोधविधिः

प्रामाण्यवादनिरूपणाय विविधसामग्रीप्राप्त्यर्थं पुस्तकालयीयाध्ययनविधिरेव प्रामुख्यं वर्तते । तत्र च पूर्वीयदर्शनसम्बद्धा विविधग्रन्थाः, प्रामाण्यवादविषयकाः संस्कृतमूलाकारग्रन्थाः, प्राथमिकसामग्रीत्वेन अत्र गृह्यन्ते । तदतिरिक्तं पौरस्त्यदर्शनसम्बद्धैरनुसन्धातृभिः कृतानां शोधग्रन्थानामपि अवलोकनं तस्मात् सामग्रीग्रहणञ्चात्र विधीयते ।

विषयपरिचयः, पूर्वकार्यसमीक्षा च

न्यायदर्शनस्य प्रणेता आचार्यो गौतमः । तस्य न्यायसूत्रं न्यायदर्शनस्य आदिग्रन्थः । न्यायसूत्रे प्रमाणस्योद्देशस्तस्य लक्षणं परीक्षा च विहिता वर्तते । परन्तु तस्मिन् ग्रन्थे प्रामाण्यविषये न किमपि उल्लिखितं नोपलभ्यते इत्येव दृश्यते । तस्मिन् सूत्रे आचार्यवात्स्यायनेन भाष्यं विरचितम् । तत्र

आचार्यवात्स्यायनेन प्रमाणशब्दस्य व्याख्यानं विहितमस्ति । तत्र न्यायभाष्ये प्रारम्भे प्रमाणशब्दस्य प्रयोजनप्रतिपादनपूर्वकं व्याख्यातम् । तैरुच्यते यत् प्रमाणैः अर्थज्ञानं क्रियते, अर्थज्ञानादेव प्रवृत्तिसाफल्यं भवतीति । तेन प्रमाणं सप्रयोजनं भवति इति विविच्यते । पुनश्च भाष्ये उक्तमस्ति यत् प्रमाणं विना अर्थज्ञानं न सम्भवति । अर्थज्ञानं विना च ज्ञानस्य साफल्यं न सिद्ध्यति । (न्यायभाष्यम् पृ.२) । वस्तुतः प्रमाणैरर्थबोधो भवति, पश्चाच्च अर्थबोधद्वारा प्रवृत्तेः सफलत्वम् । इदञ्च क्रमपूर्वकमेव भवतीति अभिप्रायो भाष्यकारस्य वर्तते । सामर्थ्यं शब्दस्याभिप्रायोपि अर्थज्ञानस्य फलेन सह सम्बन्ध इत्येव वर्तते । (न्यायभाष्यम् तत्रैव) अतः प्रमाणस्य कार्यं प्रवृत्तेः सफलत्वं वर्तत इति दृश्यते । तस्माद् वक्तुं शक्यते यत् प्रवृत्तेः कारणं प्रमाणमस्ति । तेन च प्रमाणशब्दस्य सप्रयोजनत्वमपि दृढीभवतीति । प्रवृत्तिजनकं प्रमाणमिति तत्रोक्तम् । ततः पश्चाद् नाधिकं किमपि उक्तम् । तत्र सूत्रेषु प्रमाणशब्दस्य अत्यन्तन्यूनमात्रेणोल्लेखो दृश्यते । तथैव प्रामाण्यस्योल्लेखो सूत्रेषु द्रष्टुं न शक्यते । परन्तु तत्र सूत्रकारस्य अभिप्रायं स्वीकृत्य प्रामाण्यवादस्य सङ्केतान्वेषणं कर्तुं शक्यत इति मन्ये । कतिपयैर्दार्शनिकैरुच्यते यद् प्रामाण्यवादस्य प्रारम्भो वेदस्य प्रामाण्यनिर्धारणात् अभूदिति । तदर्थं गृह्णन् आचार्यः कणादो निगदति यद् 'तद्वचनाद् आम्नायस्य प्रामाण्यमिति' (वैशेषिकसूत्रम् १।१।३ पृ. १)। वैशेषिकदर्शनं पौरस्त्यदर्शनेषु प्राचीनतमं विद्यते इति सर्वैरपि इतरदार्शनिकैः स्वीक्रियते।

प्रसिद्धो बौद्धदार्शनिकस्य आर्यदेवविरचितस्य सत्शास्त्रग्रन्थस्य टीकाकारचित्मनानुसारेण वैशेषिकदर्शनस्य प्रवर्तक उलूक आसीत् । स बुद्धदेवात् अष्टौ शतवर्षाणि पूर्वमासीत् । एतैः प्रमाणैरनुमातुं शक्यते यद् वैशेषिकदर्शनं प्राचीनतमं वर्तत इति । परन्तु आधुनिकैः वैशेषिकसूत्राणां रचयिता महर्षि कणादो वर्तत इत्युच्यते । वस्तुतः सूत्रकारस्तु कणादः एव अस्ति । तस्य स्थितिकालस्तु तृतीयशताब्दी वर्तते । उलुकः एव कणादो वर्तते अथवा भिन्न एव । अस्मिन् विषये विवादो वर्तते । तत्र विचारो नाधुना क्रियते । प्रायः सर्वैरपि दर्शनविद्भिरेतदङ्गीक्रियते यद् इदं वैशेषिकं दर्शनं न्यायदर्शनात् प्राचीनतरं वर्तत इति । कणादसूत्रोपरि सूत्रक्रमानुसारिणी भाष्यटीका अधुना नोपलभ्यते । कतिपयैर्दार्शनिकैश्च तस्य सूत्रस्य भाष्यकर्ता आचार्य रावण आसीत् इति उच्यते । परन्तु रावणकृतं भाष्यमिदानीं नोपलभ्यत इति । अधुना कणदसूत्रोपरि सर्वप्रसिद्धा टीका प्रशस्तपादचायैः विरचिता टीका वर्तते । भाष्यग्रन्थत्वेन अधुना तस्यैव ग्रहणं आधुनिकैः प्राचीनैश्च सर्वैरपि क्रियते । तस्मात् कारणात् अस्य ग्रन्थस्योपरि बहुभिः व्याख्यातृभिः व्याख्या विरचिता । तासु

व्याख्यासु श्रीधराचार्यविरचिता न्यायकन्दलीटीका अतीव प्रसिद्धा वर्तते । श्रीधराचार्यै स्वकीयां टीकायां प्रामाण्यवादः विस्तरेण निरूपितो वर्तते । श्रीधराचार्यैः प्रथमं वेदानां परतः प्रामाण्यं प्रतिष्ठाप्य तदनन्तरं स्वतः प्रामाण्यमिति मीमांसामतस्योल्लेखो कृतो वर्तते । श्रीधराचार्यमते प्रामाण्यं नाम "यथार्थपरिच्छेदकत्वं प्रामाण्यं" वर्तते । तत्र च न्यायकन्दलीग्रन्थे श्रीधराचार्येण प्रामाण्यस्य स्वरूपं, तस्योपत्तेः कारणं, ज्ञप्तिश्च सम्यग् निरूप्य स्वतः प्रामाण्यवादिनां मीमांसकानां मतं विस्तरतो विविच्य प्रमाणपूर्वकं परतः प्रामाण्यं निरूप्य स्वतः प्रामाण्यवादो निराकृतो दृश्यते (न्यायकन्दलीटीका, पृ. २१७-२२०)। वैशेषिकस्य विदुषः श्रीधराचार्यस्येदं मतं न्यायमतसम्मतञ्च वर्तते । न्यायदार्शनिकानामेतदेवाभिप्रायः स्यात् । परन्तु जरन्नैयायिकेन जयन्तभट्टेन यावता विस्तरेण न्यायमञ्जरीग्रन्थे प्रामाण्यवादो निरुप्यते तावता विस्तारेण अन्यैः न कैरपि निरूपितो दृश्यत इति (न्यायमञ्जरी, भा.-१, पृ. १५७) । न्यायभाष्ये वात्स्यायनेन प्रमाणशब्दस्य प्रयोजनं प्रतिपादितं परन्तु तस्य प्रमाणस्य प्रामाण्यं केन हेतुना वा कया प्रक्रियया भवतीति अस्मिन् विषये किञ्चिद् तत्र न प्रोक्तम् ।

ज्ञानविषये भाष्यकारेण अनया शैल्या निरूप्यते यथा - किं पुनस्तत्वमिति प्रश्नं समुपस्थाप्य तस्य निर्वचनपूर्वकं समुल्लेखः कृतो वर्तते । तत्वविषये भाष्यकारेणोक्तं वर्तते यत् 'सत् सदिति गृह्यमाणं यथाभूतमविपरीतं ज्ञानमेव तत्वं भवति' । निश्चयेन अत्रेदं वक्तुं शक्यते यद् यथार्थज्ञानस्य स्वरूपं सम्यक् निरूप्य प्रामाण्यविषयेऽपि लघुसङ्केतः प्रदर्शितो दृश्यते (न्याभाष्यम्, पृ.३) । परन्तु अप्रामाण्यग्रहणवियषे न किञ्चित् सङ्केतः प्रदर्शितः । प्रामाण्यस्य आचार्यकेशवमिश्रेणाऽपि स्वकीयतर्कभाषाग्रन्थे अतीव संक्षिप्ततया उल्लेखः कृतो वर्तते । तत्रैव प्रसङ्गे प्रामाण्यग्रहः केन कथञ्च भवतीति प्रश्नमुत्थाप्य समाधानञ्च सुष्पष्टं निरूपितं वर्तते । परन्तु तस्य विवेचनादिकमधुना न केनापि विहितं दृश्यते । आचार्यगंगेशोपाध्यायादुत्तरवर्तिभिर्नवीननैयायिकैः प्रामाण्यवादस्य विस्तरतो विवेचनं विहितमस्ति । तस्य प्रमाण्यवादस्याध्ययनेन ज्ञायते यत् न्यायमीमांसादर्शनसम्मतं प्रामाण्यवादमात्र विवेचितम् । वस्तुतस्तत्र स्वतः प्रामाण्यवादे कतिपये दोषाः प्रदर्श्यन्ते । अन्त्ये परतः प्रामाण्यवादस्यावश्यकत्वञ्च निरूप्यन्ते ।

प्रामाण्यवादः सर्वैरपि पूर्वीयैर्दार्शनिकैर्विस्तरतो निरूपितो वर्तते । बौद्धैः साङ्ख्यैः अद्वैतवेदान्तिभिर्मीमांसकैश्च प्रामाण्यवादो विस्तरेण निरूपितो वर्तते इति । सर्वदर्शनसंग्रहकारेण माधवाचार्येण प्रामाण्यवादविषयकानि चत्वारि मतानि प्रदर्शितानि दृश्यन्ते इति च । (सर्वदर्शनसंग्रहः)

। साङ्ख्याचार्यैः प्रामाण्याप्रामाण्ययोर्द्वयोः स्वतत्वं स्वीक्रियते । नैयायिकैश्च प्रामाण्याप्रामाण्ययोः परत्वं स्वीक्रियते । तथैव बौद्धैश्च प्रामाण्यं परतोऽप्रमाण्यं स्वत इत्युच्यते । मीमांसकैस्तु तद्विपरीतं प्रामाण्यं स्वतो गृह्यते (धर्मराजः, १९८३,) अप्रमाण्यञ्च परतो गृह्यते । वेदान्तपरिभाषादिग्रन्थे च "व्यवहारे तु भाट्टनयः" इत्युक्तत्वाद् प्रामाण्यं स्वतः ग्राह्यमित्युच्यते । न्यायशैल्या निरूपितत्वाद् स्वतन्त्रचिन्तनधारया प्रणीतत्वाच्च अप्रमाण्यं परतः स्वीकृतो दृश्यते । एवं मीमांसाश्लोकवार्तिककार आचार्यः कुमारिलोऽपि ज्ञानस्य स्वतत्वं वा परतत्वमिति विषये चत्वारि मतानि प्रस्तौति (मीमांसाश्लोकवार्तिकम्, १९४०) । मीमांसादर्शनसम्बद्धः प्रामाण्यवाद अनन्तरं निरूप्यते । प्रामाण्यं स्वतो भवति, अप्रमाण्यमपि स्वतो भवति इति च विषये साङ्ख्यैः उच्यते यद् असदो वस्तुनः उत्पत्तेरभावात् तस्य सत्ता भवितुं न शक्नोति । अर्थाद् वस्तुतः सद्वस्तून्येव उद्भवन्ति, उद्भवनाच्च तेषां सत्ता भवितुं शक्नोति । अत्र यदि ज्ञाने प्रामाण्यं प्रागेव सद्वस्तुषु विद्यमानं न स्याद् तर्हि तत् न केनाप्युपायेन उत्पादयितुं शक्नोति । तद्वद् अप्रमाण्येऽपि ज्ञातव्यमिति । तदर्थं ज्ञाने प्रामाण्यमप्रामाण्यञ्च स्वतो भवतः इति साङ्ख्याचार्यैः कथ्यते । वस्तुतः साङ्ख्यमतानुयायिनः सत्कार्यवादिनः । तेषां मते वस्तूनां सत्ता पूर्वमेव विद्यमाना भवति । अर्थात् यस्य वस्तुनः, ज्ञानस्य, धर्मस्य वा सत्ता पूर्वतः पदार्थादौ विद्यामाना न स्यात् तर्हि सा पश्चाद् तस्योपरि भवितुं न शक्नुयाद् । कथञ्चिद् अविद्यमानानां वस्तूनां सत्ता कदापि भवितुं न शक्नोतीति । विद्यमानानामेव सत्ता भवतीति । तस्माद् ज्ञाने प्रामाण्यमप्रामाण्यञ्च पूर्वमेव भवतीति मन्तव्यम् (सर्वदर्शनसंग्रहः, जैमिनीयदर्शनम्) । परन्तुसांख्याशास्त्रे प्रमाणविषये तावान् उल्लेखो न दृश्यते । बौद्धदर्शनेष्वपि प्रामाण्यं स्वतो भवति वा परतो भवति इत्यस्मिन् विषये विशदं विविच्य प्रामाण्यं परतः अप्रमाण्यञ्च स्वतो भवति इति विवेचनं कृतं वर्तते ।

विषयविश्लेषणम्

मीमांसादर्शनदृष्ट्या प्रामाण्यवादः

मीमांसामतस्य दूषणं तत्र शास्त्रेषु न्यायाचार्यैः क्रियते । न्यायाचार्यमध्येष्वपि न्यायमञ्जरीकारेण जयन्तभट्टेन प्रामाण्यवादस्य विवेचनं विस्तरेण कृतं दृश्यते । अनेन मीमांसकानां स्वतः प्रामाण्यं गभीरशैल्या विवेचितं वर्तते । मीमांसामतस्य पूर्वपक्षतः समुपस्थापनं कुमारिलस्य श्लोकवार्तिकापेक्षया अस्यैवोत्कृष्टं प्रतीयते । प्रथमं तावत् मीमांसकानां स्वतः प्रामाण्यं कीदृशं वर्तते तदुपरि अत्र विचारितमस्ति ।

मीमांसामते वस्तुतः प्रामाण्यं शब्देन ज्ञानस्य याथार्थ्यं प्रतिपाद्यते । मीमांसकैः उच्यते प्रामाण्यं तत्रैव ज्ञानभ्यान्तरे तिष्ठति । तैः ज्ञानप्रामाण्ययोः गुणगुणिभावः सम्बन्धो वर्तत इत्युच्यते । तेषां मते ज्ञानं धर्मी(गुणी) अस्ति । तस्यैवोपरि प्रामाण्यं (गुणः) तिष्ठतीति । प्रामाण्यं स्वतो ग्राह्यमित्युक्तं वर्तते । तस्याभिप्रायस्तु अयमस्ति यत् येन कारणेन ज्ञानं गृह्यते तेनैव कारणेन तत्सम्बन्धिधर्मिणः अपि ग्रहणं भवति । तस्माद् मीमांसामते ज्ञानग्राहकाणि कारणानि एवञ्च प्रामाण्यग्राहकाणि कारणानि च समानानि इत्येव मन्तव्यम् । तस्याभिप्रायोऽपि अयमेव स्यात् । वस्तुतः ज्ञानग्राहकाणि प्रामाण्यग्राहकाणि च कारणानि समानानीत्येव मीमांसादर्शने उक्तम् । येन साधनेन धर्मी गृह्यते तेनैव साधनेन तस्य धर्मोऽपि गृह्यते । समानसाधनगृहीतत्वात् स्वतो ग्राह्यत्वं सिद्ध्यति । भाट्टमीमांसकैश्च निरूप्यते एकेन साधनेन ज्ञानं गृह्यते तदनन्तरञ्च अन्येनैव साधनेन तस्य प्रामाण्यञ्च गृह्यत इति तु न कदापि सम्भवति । ज्ञानं तस्य प्रामाण्यञ्च एकेनैव साधनेन गृह्यत इति । ज्ञानस्य प्रामाण्यं ग्रहीतुं ज्ञानग्राहकातिरिक्तानपेक्षत्वं हि वस्तुतो स्वतः प्रामाण्यं वर्तत इति । (तर्कभाषा, पृ. २५६-२८८) मीमांसामतानुसारं ज्ञाततताद्वारा अर्थापत्तिर्भवति । तया अर्थापत्या च ज्ञाने विद्यमानं प्रामाण्यमपि गृह्यते । तस्मात् प्रामाण्यग्राहकं अर्थापत्यातिरिक्तं भिन्नं साधनं न गृह्यते । भाट्टमतानुसारेण ज्ञानस्य ग्रहणं अर्थापत्तिप्रमाणद्वारा भवति । अस्माभिर्यत्र तत्र पदार्था दृश्यन्ते श्रूयन्तेऽपि च तेषां पदार्थानां ग्रहणमन्यथानुपपत्तेः, यत्र उपपादकार्थः कल्प्यते तत्र अर्थापत्तिप्रमाणस्योपस्थितिः भवति । तत्र च ज्ञाततारूपकार्यस्य ज्ञानरूपकारणं विना उपपत्तेरभावात् ज्ञाततान्यथानुपपत्तिप्रसूताअर्थापत्तिद्वारा अर्थान्तरं कल्प्यते । यथा च इन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्यं घटरूपज्ञानं भवति । तज्ज्ञानमपि अयं घटः इत्यात्मकं भवति । तादृशं अयं घटः इत्यात्मकं ज्ञानं तत्रैव घटे कश्चित् धर्मस्योत्पादनं करोति । तादृशो धर्मः ज्ञातता भवति । ज्ञाततताद्वारा मया घटो ज्ञातः इत्यादि अनुभवो जायते । एतदेव घटज्ञानस्य ज्ञानमस्ति । अर्थात् अहं घटं जानामि । ज्ञाततायाः उत्पत्ति ज्ञानेनैव भवतीति मन्तव्यम् । वस्तुतः ज्ञाततायाः कारणं ज्ञानमस्ति । मीमांसकैः प्रतिपाद्यते यद् अर्थापत्तिद्वारा ज्ञानप्रामाण्ययोर्द्वयोः ग्रहणं भवतीति । तत्र मीमांसकाः तु प्रवृत्तिपूर्वमेव ज्ञानग्रहणं भवतीति मन्यन्ते । यदि प्रवृत्तिपूर्वं ज्ञानग्रहणं न भवति तर्हि कस्यापि पदार्थस्य विषये सन्देहोऽपि न जायेत । मया गृह्यमाणं ज्ञानं किदृशम् ? यथार्थोऽयथार्थो वा इत्यात्मकं चिन्तनमपि तत्र न स्यात् यदि प्रवृत्तिपूर्वं ज्ञानं न गृह्यते चेत् । यथा सायङ्काले मार्गे दूरादेव केनापि पुरुषेण स्थाणुः दृष्टः । परन्तु दूरत्वाद् तत्र पुरुषः निश्चेतुं न शक्नोति अयं स्थाणुर्वा पुरुषो वा । तस्य मनसि संशयोऽभूत्

मया ग्रहीतुं स्थाणुविषकं ज्ञानं प्रामाण्यं वा अप्रामाण्यमिति । प्रामाण्यमप्रामाण्ये च ज्ञानस्य धर्मौ स्तः । यदि पुरुषो तत्र ज्ञानं न गृह्णाति तर्हि तज्ज्ञानविषये पुरुषस्य मनसि सन्देहोऽपि नोत्पद्यते । यतो हि धर्मीज्ञानानन्तरमेव धर्मस्य ज्ञानं भवतीति लोकव्यवहारे अनुभवो वर्तते । यदि पुरुषेण स्थाणुसदृशः पदार्थो न दृष्टः स्यात् तर्हि तस्य पुरुषस्य मनसि सन्देहोऽपि न जायेत । अतः प्रवृत्तिपूर्वं सन्देहो भवति तेन एतन्निश्चयेन वक्तुं शक्यते प्रवृत्तिपूर्वं हि ज्ञानग्रहणमपि भवति । ज्ञानग्रहणेन सह ज्ञानस्य प्रामाण्यमपि निश्चीयते । तस्मात् प्रामाण्यं स्वतो भवतीति मन्तव्यम् । मीमांसका वदन्ति । (तर्कभाषा प्रामाण्यवादः) । मीमांसकैः प्रतिपाद्यते यत् प्रतिज्ञानं प्रामाण्यं स्वतो भवति । ज्ञानस्य कारणं प्रामाण्यस्यापि कारणं समानमेव । येन कारणेन कस्यापि वस्तुनो ज्ञानस्य ग्रहणं भवति । तेनैव कारणेन तस्य प्रामाण्यमपि सिद्धयतीति । मीमांसकातिरिक्तं सांख्या अद्वैतवेदान्तिनोऽपि ज्ञानस्य प्रमाणिकतां सिद्ध्यर्थं अन्यज्ञानस्यापेक्षा न भवतीति मन्यन्ते । यथा रविः स्वप्रकाशद्वारा सर्वान् प्रकाश्य स्वयमपि प्रकाशितो भवति, तथैव ज्ञानं स्वेनैव ज्ञानेन सह स्वस्य प्रामाण्यमपि प्रदर्शयतीति ।

न्यायदर्शनदृष्ट्या मीमांसामतखण्डनम्

तर्कभाषाकारेण मीमांसामतं त्रिधा विभज्य खण्डितं दृश्यते । प्रथमं ज्ञाततधर्मस्योत्पत्तिरेव न सम्भवतीति प्रतिपाद्यते । तत्रैव ज्ञाततायाः उपत्तिः निराक्रियते । तदनन्तरं ज्ञातताद्वारा विषयस्य नियमनं न सम्भवतीति निरुप्यते । अन्त्ये च प्रामाण्यं स्वतो ग्राह्यत्वं भवितुमेव न शक्नोतीति प्रदर्श्यते । (तर्कभाषा, पृ. २५६-२८८) । घटो विषयोऽस्ति। घटज्ञानञ्च विषयी भवति । अत्र विषयविषयीभावसिद्ध्यर्थं मीमांसकैः ज्ञातता स्वीक्रियते । न्यायमते तु ज्ञातताद्वारा विषयविषयीभावो न सिद्ध्यति । अपितु विषयविषयीभावस्तु स्वाभाविकतया भवति । समस्तपदार्थानां विषयविषयीभावः सम्बन्धः स्वभाविक एव । यदि ज्ञाततामनुसृत्य विषयविषयीभावः सम्बन्धः स्वीक्रियते तर्हि तत्र दोषद्वयं भवितुं शक्नोति ।

प्रथमदोषः- यदि ज्ञाततामनुसृत्य विषयविषयीभावः स्वीक्रियते तदा अतितानागतपदार्थानां ज्ञानं न स्यात् । यतो हि वर्तमानकालिकज्ञातताया आधारस्तु वर्तमानकालीनपदार्था एव भवन्ति । अतीतादिपदार्थानां वर्तमानकालेन सह सम्बन्धाभावात् तेषां सत्तैव न सम्भवति । अस्यामवस्थायां ज्ञानेनोत्पन्ना ज्ञातता अतीतादिपदार्थेषु कथं वर्तेत ? यदि विषयविषयीसम्वन्धस्य नियामकत्वेन ज्ञातता स्वीक्रियते तर्हि तदानीं अतीतादिपदार्थाः विषयत्वेन गृहीतुं न शक्यन्ते । तस्माद् विषयस्य नियामकत्वेन ज्ञाततायाः स्वीकारस्तु अनुचितो दृश्यत इति ।

द्वितीयदोषः- अनवस्था वर्तत इति । अनवस्थाविषयेऽपि न्यायकुसुमाञ्जलिग्रन्थे ग्रन्थकारेण वर्णितमपि वर्तते । अनवस्था कथं भवति अत्र प्रस्तूयते । मीमांसादृष्ट्या ज्ञानस्य विषयत्वेन ज्ञातताया ग्रहणं तदा सम्भवति यदा ज्ञानेनोत्पन्ना ज्ञातता ज्ञाने विद्यमाना स्यात् । ज्ञाततायाः ज्ञानाय तद्भिन्ना अन्या ज्ञातता स्वीकर्तव्या भवति । तेन अस्यामवस्थायां प्रथमोत्पन्ना ज्ञातता एव विषयत्वेन गृह्यते । तथा च अस्य ज्ञाततारूपविषयस्योपपादनाय अन्या काचिद् द्वितीया ज्ञातता स्वीकर्तव्या भवति । पुनश्च इयं द्वितीया ज्ञाततापि ज्ञानविषयं करोति । तदनन्तरं तस्य ज्ञाततारूपविषयस्योपपादनाय अन्या तृतीया ज्ञातता स्वीकर्तव्या भवतीति । इयं ज्ञाततापरम्परा कुत्रापि विश्रामं न करोति । तेन च अनवस्थादोष उत्पद्यते । अनवस्थादोषाद् ज्ञातताया विषयनियामकत्वेन ग्रहीतुं न शक्यते । अतः विषयनियामकत्वेन ज्ञातताया ग्रहणं न कर्तव्यम् । घटविषयस्य घटज्ञानस्य च विषयविषयीभावः स्वाभाविक एव । न्यायमते च ज्ञानविषयतातिरिक्तो ज्ञाततारूपधर्मो न कदापि स्वीक्रियते । मीमांसकास्तु स्वतः प्रामाण्यं प्रतिपादनाय ज्ञाततां प्रमुखकारणं मन्यन्ते । तामेवानुसृत्य "ज्ञाततान्यथानुपपत्तिप्रसूता अर्थापत्तिः" इत्यादिना अर्थापत्तिना ज्ञानप्रामाण्ये च गृहीत्वा स्वतः प्रामाण्यं प्रतिष्ठापयन्ति मीमांसकाः । परन्तु नैयायिकाश्च प्रमुखकारणत्वेनोपपादितां ज्ञाततां सप्रमाणं निरासयन्तो तदाधारेण प्रतिपादितं अर्थापत्तिप्रमाणमपि स्वतः समाप्तिं कुर्वन्तीति । वस्तुतो विषयनियामकत्वस्य खण्डनात् तदाधारकत्वेन प्रतिपादितं स्वतः प्रामाण्यमपि खण्डितमेव । परन्तु मीमांसकाः प्रामाण्यं स्वतः वदन्ति । अप्रमाण्यञ्च परतः वदन्ति । तै अप्रामाण्यं परतः स्वीकृतं यद् तदपि असमीचीनमेव । यथा विषयस्य यथार्थज्ञानेन ज्ञाने ज्ञातता जायते । तद्वद् अयथार्थज्ञानेनापि ज्ञातता उत्पद्येत । यथार्थज्ञानेन उत्पन्नज्ञाततताद्वारा ज्ञानं प्रामाण्यञ्च गृह्येते तथैव अयथार्थज्ञानेनोत्पन्नज्ञाततताद्वारा ज्ञानमप्रामाण्यञ्च गृहीतव्ये एव । यदि अप्रमाण्यं परतः स्वीक्रियते तर्हि प्रामाण्यमपि परतः स्वीकर्तव्यम् । परन्तु मीमासंकैः प्रामाण्यं स्वतः स्वीक्रियते । अप्रामाण्यञ्च करणदोषजन्यत्वस्वीकारणात् परतः स्वीक्रियते । नैयायिकाश्च प्रामाण्याप्रामाण्ययोः समानावस्थां स्वीकृत्य द्वयोः स्वतो मन्तव्यम् वा परतो मन्तव्यमिति निरूपयन्ति ।

परतः प्रामाण्यनिरूपणम्

नैयायिकैः परतः प्रामाण्यं मन्यते । परतः प्रामाण्ये ज्ञानग्राहकसाधनानि प्रामाण्यग्राहकाणि साधनानि पृथगेव सन्ति । ज्ञानग्राहकसाधनत्वेन न्यायदर्शने अनुव्यवसायो गृह्यते । एवञ्च प्रामाण्याप्रामाण्ये च प्रवृत्तेः साफल्यवैफलभ्यामनुमीयते । ज्ञानस्य ज्ञानं हि अनुव्यवसायो उच्यते । यथा

– अयं घटः इत्यत्र घटविषयकं ज्ञानं घटेनैव उत्पद्यते । अस्य ज्ञानस्य विषयो घटो वर्तते । अत्र प्रथमं ज्ञानं (घटस्य ज्ञानम्) व्यवसायात्मकं ज्ञानमस्ति। एतज्ज्ञानानन्तरं घटज्ञानवानहम्, अथवा घटमहं जानामि इत्यामकं ज्ञानमुत्पद्यते । अत्र द्वितीयज्ञाने ज्ञानस्य विषयो घटो न भवति । ज्ञानस्य विषयस्तु अत्र घटज्ञानमस्ति । एतेन निश्चीयते यत् घटादिविषयकज्ञानस्य ज्ञानं अनुव्यवसायज्ञानं भवति । अत्र च जिज्ञासुजनैः सन्देहोऽपि क्रियते नैयायिकैः उक्तं यद् अयं घटः इति ज्ञानेन अनुव्यवसायस्य उपपत्तिः भवति । तद्वद् मीमांसामतेऽपि उक्तमस्ति अयं घटः एतेनैव ज्ञानेन ज्ञातता उद्पद्यते । उभयोः मतयोः समानेयं स्थितिः । तर्हि उभयोः मतयोः किदृशं पार्थक्यमिति चेत् ? अत्रोच्यते तत्र अस्ति पार्थक्यम् । यतो हि मीमांसाशास्त्रे प्रतिपादिता ज्ञातता घटादिविषयकज्ञाने वर्तते । न्यायशास्त्रे प्रतिपादितमनुव्यवसायात्मकं ज्ञानं तु आत्मनि वर्तते न तु घटादिविषयेषु । अत्र ज्ञानग्राहकसामग्रीत्वेन अनुव्यवसायोऽच्यते । अनुव्यवसायज्ञानं हि मानसप्रत्यक्षमस्ति । न्यायमते च ज्ञानस्य ग्रहणं मानसप्रत्यक्षद्वारा भवति । परन्तु ज्ञानस्य प्रामाण्यग्रहणं तु प्रवृत्तिसाफल्यत्वरूपानुमानेन भवति । अर्थप्राप्त्यर्थं त्यागार्थं वा कृतो यत्नः प्रवृत्तिरस्ति । इयं प्रवृत्तिः सफला विफला च भवति ।

कुत्रचित् समर्थप्रवृत्तिरप्युच्यते । समर्थप्रवृत्तिश्च सफला प्रवृत्तिरेव वर्तते । कश्चित् जिज्ञासुजनः ज्ञानं गृह्णाति । पश्चात् तादृशं गृहीतज्ञानमाश्रित्य जिज्ञासुजनः तदर्थं प्राप्तये प्रयतते । यदि तदा अर्थप्राप्ति तेन ज्ञानेन भवति तर्हि प्रवृत्ति सफला इत्युच्यते । पूर्वज्ञातस्य पदार्थस्य प्राप्तिः न भवति तर्हि तदा प्रवृत्ति विफला भवतीति मन्तव्या । सफलप्रवृत्या यथार्थज्ञानस्य प्रामाण्यमनुमीयते । विफलप्रवृत्या च अयथार्थस्याप्रामाण्यस्य च अनुमानं क्रियते । (तर्कभाषा प्रामाण्यवादः) अनुव्यवसायात्मकज्ञानेन प्रमाया अप्रमायाश्च द्वयोः ग्रहणं भवति । अतः नैयायिकैः प्रवृत्तिसाफल्यात् प्रवृत्तिवैफल्याच्च परतः प्रामाण्यमप्रामाण्ये चानुमीयेते । न्यायवैशेषिकदर्शने ज्ञानं स्वतः प्रामाणिकं भवति अथ चाप्रामाणिकं भवति इत्युपपादयितुं न शक्यते । ज्ञानस्य सत्यत्वं वा मिथ्यात्वञ्च बाह्यवस्तुना निश्चीयते । यथा च सर्पस्य ज्ञानं सत्यं वा असत्यं तस्य निर्धारणं प्रकाशनेत्रादिबाह्यपदार्थानां साहाय्येन भवति । अतः ज्ञानस्य प्रामाणिकता वा अप्रमाणिकता स्वभावतो भवितुं न शक्नोति । जयन्तो भट्टः कथयति यत् प्रामाण्यं वा अप्रमाण्यं ज्ञानस्य विशेषो गुणः । तयोरुत्पत्तिः सामान्येन गुणेन न सम्भवति । विशेषगुणत्वाद् विशेषगुणेषु तयोरुत्पत्तिः सम्भवति । अस्माभिः सर्वत्र दृश्यतेऽ च इन्द्रियाणां संयोगो वस्तुषु यदा भवति तदा ज्ञानं जायते । प्रमात्मकं ज्ञानं वा अप्रमात्मकं ज्ञानं वा सर्वेषां ज्ञानानां तदा उपत्तिः भवति । ज्ञानोत्पत्तये कारणानि बहूनि भवन्ति ।

गुणदोषावपि तत्र ज्ञानोत्पत्तये कारणत्वेन परिगृह्येते । गुणदोषावनुसृत्य ज्ञानस्य प्रामाण्यं वा अप्रामाण्यञ्चात्र सिद्ध्यति । यदा ज्ञाने सामान्यकारणेन सह गुणरूपविशेषकारणमपि तिष्ठति तदा ज्ञानं प्रामाण्यं भवति । यदा ज्ञाने दोषो तिष्ठति तदा च ज्ञानमप्रामाण्यं भवति । यदा इन्द्रियाणि समीचीनानि भवन्ति, अङ्गानि च स्वस्था भवन्ति । तादृशैः स्वस्थसमीचीनादिगुणविशिष्टैः गृहीतं ज्ञानमपि प्रामाणिकं भवति । मन्ददृष्ट्यादिगुणविशेषयुक्तै अङ्गैः गृहीतज्ञानमपि अप्रमाणिकं भवति । वस्तुतः गुणदोषाः बाह्यज्ञानकरणानि । बाह्यकरणैः सह गुणदोषौ विद्येते । अतः प्रामाण्यं वा अप्रामाण्यञ्च गुणदोषावनुसृत्यैव भवतः इति नैयायिकैः प्रामाण्यमप्रामाण्ये च परतः स्वीक्रियेते - न्यायमञ्जरिः, पृ. १६० -१७३)

निष्कर्षः

ज्ञानस्य यथार्थत्वमयथार्थत्वञ्चेति प्रामाण्यशब्देनोच्यते । वस्तुतो मया गृहीतं ज्ञानं वास्तविकं वर्तते न वा इति विचार एव प्रामाण्यनिरूपणम् । ज्ञानं संशयविपर्ययादिदोषरहितं वा दोषयुक्तमिति निश्चयः स्वतो भवति वा परतो भवतीति विचारो दर्शनशास्त्रेषु क्रियते । बौद्धा मीमांसका नैयायिकाश्च ज्ञानस्य प्रामाण्यं विशेषतो निरूपणं कुर्वन्ति । न्यायतर्कभाषाग्रन्थे च मीमांसकानां प्रामाण्यं स्वतो भवति अप्रामाण्यञ्च परतो भवतीति मतं समालोच्य न्यायमतं निरूपितं वर्तते । न्यायमञ्जरीकारेण तर्कभाषाकारेण च तत्र मीमासकानां स्वतः प्रामाण्यवादः प्रमाणपूर्वकं खण्डितः । सर्वेषां दर्शनानां सिद्धान्ते विविधता दृश्यते । सिद्धान्तभेदेन निरूपणप्रक्रियायां भेदो दृश्यते । यथा – नैयायिका वेदस्य पौरुषेयत्वं स्वीकुर्वन्ति । तदर्थं ते प्रामाण्यं परतः स्वीकुर्वन्ति तेभ्यस्तथा स्वीकरणमपरिहार्यं वर्तते । नैयायिकाः परतः प्रामाण्यद्वारैव वेदस्य पौरुषेयत्वं स्वीकुर्वन्ति । यतो हि तत्र वेदवाक्यजन्यशाब्दबोधप्रमा वेदार्थविषयकपुरुषस्य यथार्थज्ञानेन जायते । वेदज्ञपुरुषेण वेदोपदेशकृतत्वाद् वेदे पौरुषेयत्वञ्च समायाति । वेदज्ञपुरुषस्य प्रामाण्येन वेदस्यापि प्रामाण्यत्वं सिद्ध्यति । अतो वेदज्ञः पुरुषस्तदानीं ईश्वरातिरिक्तमन्यत् न सिद्ध्यति । तथा च वेदस्य कर्ता सर्वज्ञः परमेश्वर एव स्वीकार्यो भवति । तथा च मीमांसका वेदस्यापौरुषेयत्वं स्वीकुर्वन्ति । वेदस्यापौरुषेयत्वं प्रतिष्ठापनाय वेदवक्तुरभावात् ते स्वतः प्रामाण्यं स्वीकुर्वन्ति । अयमेव नैयायिकमीमांसयोर्भेदः । विशेषतया स्वसिद्धान्तव्यवहारेण विवेचनं क्रियते तर्हि तत्र स्वतः भवति प्रामाण्यं वा परतो भवतीति एकैकं निश्चित्य वक्तव्यं भवति । अतो मूलसिद्धान्तानुरोधेन निरूपणप्रक्रियायां स्थूलदृष्ट्या भेदो दृश्यते सर्वेषु दर्शनसम्प्रदायेषु । तथा सति न्यायसम्मतः परतः प्रामाण्यवाद एव गरीयान् भवति ।

वस्तुतः दर्शनशास्त्राणामुपरि पारमार्थिकी दृष्टिः स्थाप्यते तर्हि समस्या न जायते । निःश्रेयः प्राप्त्यर्थं सर्वैरपि दार्शनिकैरुपाया वर्णिताः । अतः सर्वेषां दर्शनशास्त्राणां मुख्यं लक्ष्यं तावत् समानमेव दृश्यते । अपारमार्थिकलौकिकव्यवहारे तु कैश्चित् उच्यते प्रामाण्यं स्वतो भवति । कैश्चिद् उच्यते परतो भवति । तद्वद् अप्रामाण्यविषयेऽपि एकमतं नास्तीति । दर्शनशास्त्रेषु अतिलोकव्यवहारोपयोगी न्यायशास्त्रम् । तैः स्वीकृतोऽधिको लोकव्यवहारोपयोगी परतः प्रामाण्यवाद एव अन्यातिरिक्तं उचितो भवतीति दृश्यते । अतो मीमांसादिमतापेक्षया न्यायवैशेषिकयोर्मतमेव उचितमन्तव्यमित्येव निष्कर्षः ।

सन्दर्भसामाग्रीसूचिः

आचार्यः, श्रीधरः (ई.१८९५) *न्यायकन्दली,* संस्कृत सीरिज ।

गौड, शशिबाला (२००४) *दर्शनशास्त्रस्येतिहासः,* चौखम्वा सुरभारती ।

गौतमः (२०५७) *न्यायदर्शनम्, (वात्स्यायनभाष्यसहितम्,* सम्पादकः नारायणमिश्र) चौखम्बा संस्कृतसंस्थानम् ।

भट्टः, कुमारिलः (ई.१९४०) *श्लोकवार्तिकम्,* विश्वविद्यालयप्रकाशनम् ।

भट्टः, जयन्तः (ई.१९३६) *न्यायमञ्जरी,* चौखम्बाप्रकाशनम् ।

माधवाचार्यः, (ई.१९६६) *सर्वदर्शनसंग्रहः* (सम्पादकः उमाशंकरशर्मा) चौखम्बाविद्याभवनम् ।

मिश्रः, केशवः (२०१७) *तर्कभाषा* (आचार्य सुरेन्द्रदेव शास्त्री), चौखम्बा विद्याभवन ।

विजल्वान, चक्रधर (ई.१९९८) *भारतीय न्यायशास्त्र* (द्वितीय संस्करण), उत्तरप्रदेश हिन्दी संस्थान ।

शर्मा, राममूर्ति (ई.१९९८) *न्यायवैशेषिक एक चिन्तन,* राष्ट्रिय संस्कृतसंस्थान ।

शर्मा, व्रजनारायण (ई.१९७३) *भारतीय दर्शन में अनुमान,* मध्यप्रदेश हिन्दीग्रन्थ अकादमी ।

धात्वर्थे कौण्डभट्टमतपरिशीलनम्

दीपेन्द्रगौतमः

व्याकरणाचार्यः

इलाम-नेपालः

minajaya2047@gmail.com

लेखसारः

धातोरर्थः कः ? इति विषये विदुषां महान् मतभेदो दृश्यते । पदवाक्यप्रमाणज्ञाः विशेषेणेह विवदन्ते गभीरम् । सर्वेऽपि स्वसिद्धान्तानुरूपं स्वाभिमतमगदन् । इह केचन फलं धात्वर्थो व्यापारः प्रत्ययार्थ इति ब्रुवन्ति चेत् फलमात्रं धात्वर्थ आख्यातार्थो भावना चान्ये । फलव्यापारौ धात्वर्थौ आख्यातार्थो भावना इति केषाञ्चनानां मतम् । व्यापारमात्रस्य धात्वर्थत्वं फलञ्च प्रत्ययार्थ इति चानेके । फलव्यापारयोर्धात्वर्थत्वे कृतिराख्यातार्थ इत्युद्घोषयन्ति पुनरिह केचन । परञ्च वैयाकरणनयस्तु कश्चिद् भिन्न एव । स्वग्रन्थे भूषणसारे कौण्डभट्ट अवादीत् यत् फलव्यापारौ धातुवाच्यौ भवतः । आख्यातार्थश्चकर्तृकर्मसंख्याकालाः चत्वारः । कर्ताकर्मणी फलव्यापारयोराश्रयत्वेन वर्तेते । व्यापाराश्रयः कर्ता, फलाश्रयं कर्म इति । शाब्दबोधोपक्रमे कर्तृकर्मणी फलव्यापारयोराधाराधेयभावेन विशेषेणे भवतः । तत्राख्यातार्थकर्तुः चैत्रादिनाऽभेदेनान्वयः, फलञ्चानुकूलत्वसम्बन्धेन व्यापारे विशेषणम् । यद्यपि "प्रकृतिप्रत्ययार्थौ सहार्थं ब्रुतस्तयोः प्रत्ययार्थस्यैव प्राधान्यम्" इति नियमस्तथापि "भावप्रधानमाख्यातं सत्त्वप्रधानानि नामानि" इति निरुक्तोक्तेर्व्यापारमुख्यविशेष्यकश्शाब्दबोध इति । कौण्डभट्टो धात्वर्थविषये एकवृन्तगतफलन्यायेन फलनिरुपिता व्यापारनिरूपिता च खण्डशः शक्तिं स्वीकरोति । नागेशस्तु फलविशिष्टे व्यापारे, व्यापारविशिष्टे फले शक्तिं स्वीकरोति । शाब्दबोधश्च कर्तृप्रत्यये व्यापारमुख्यविशेष्यकः, कर्मप्रत्यये फलमुख्यविशेष्यको भवति ।

शब्दकुञ्जिका- *शाब्दबोधः, आख्यातः, धात्वर्थः, विशिष्टः, विशेष्यकः, साध्या, सिद्धा ।*

विषयपरिचयः

“सर्वं च नामधातुजमाह, नामानि आख्यातजानीति व्याकरणे शकटस्य तोकम्” इत्याद्युक्तेः धातुरेवः सर्वशब्दमूलमिति निश्चीयते । धरति शब्दस्वरूपान् इतिविग्रहे “डुधाञ्” ‘धारणपोषणयोः’ इति धातोरौणादिकतुन्प्रत्यये कृते धातुरिति पदं निष्पद्यते । तस्य धारकः पोषको वेत्यर्थो भवति । समेषां शब्दानां मूलभूतस्य धातोः इदानीमप्येतन्नाम्नैव प्रसिद्धिर्विद्यते । सकलपदपोषकत्वादन्वर्थं नाम एतस्य । सामान्यरूपेण धातु इत्युक्ते सति धातोर्भेदाः, प्रकारा इति ज्ञायन्ते । सैद्धान्तिकरूपेण धातुपदवाच्यः कः ? धातोरर्थत्वेन किं वा गृह्यते ? इत्यत्र विवादो परिलक्ष्यते । विहाय नैयायिकमीमांसकादीनां मतमपि वैयाकरणेषु प्राच्यनव्येषु मतभेदो वर्तते । फलमेव धात्वर्थ उत व्यापारोऽपि ? द्वयोरेव धात्वर्थत्वे आख्यातवाच्यं किम् ? धात्वर्थ निश्चिते सति शाब्दबोधे मुख्यविशेष्यः कः ? सर्वमप्येतत् धात्वर्थसमीक्षणे आयन्ति ।

समस्याकथनम्

अनुसन्धानकार्यं तदैव प्रारभ्यते यदा समस्याः समापन्नाः स्युः । समस्याया ज्ञानानन्तरमेव समाधानाय यत्नः करणीयो भवतीति शोधकार्ये समस्याज्ञानं प्रथममावश्यकम् भवति ।

क) धात्वर्थविषये मतमतान्तरं किम् ?

ख) कौण्डभट्टमतं किम् ?

ग) कौण्डभट्टमते नागेशविचारः कः ?

उद्देश्यम्

सोद्देश्यो लेख एव समस्यासमाधानाय युक्तो भवति । अतः प्रस्तुतस्य शोधलेखस्य निम्नलिखितानि उद्देश्यानि सन्ति :

क) धात्वर्थविषये मतमतान्तरोपस्थापनम् ।

ख) वैयाकरणसिद्धान्तदृशा कौण्डभट्टमतेन तत्खण्डनम् ।

ग) कौण्डभट्टमते नागेशस्य विमतेर्विश्लेषणम् ।

अनुसन्धानविधिः प्रक्रिया च

अनुसन्धानसम्पादयितुं बहवो विधयो भवन्ति । अतो बहुषु विधिषु विषयप्रकृत्यानुसारं कतमो विधिरूपयुक्तो भवेदिति सम्यग्विचार्य मुख्यत्वेनैको विधिरवलम्बनीयः । प्रस्तुतालेखे मुख्यत्वेन

पुस्तकालयीयविधिमाश्रित्य प्राथमिकश्रोतसि सम्बन्धितग्रन्थानामध्ययनं विहितो विद्यते । तथा हि विषयसमीक्षणे यथास्थानं व्याख्याविश्लेषणविधी स्वीकृतौ स्तः । मतपर्यालोचने तुलनात्मकविधिश्चाङ्गीकृतः ।

धात्वर्थविषये सन्त्यनेके लेखाः । सर्वेषु व्याख्यानगाम्भीर्यं वैषयिकगूढता च दरीदृश्यते एव । तथापि धात्वर्थप्रसङ्गे युगपदेव शाब्दबोधोपक्रमः, कृतेः प्राधान्यं, प्रथमान्तपदमुख्यता इत्यादयो विषया अपि विव्रियन्ते । एतान् अन्यान् गौणीकृत्य मुख्यत्वेन धात्वर्थ एव निरूपणे एतल्लेखस्यौचित्यं भवेत्। अत्र हि फलव्यापारावेव धात्वर्थौ इति सप्रमाणं निश्चप्रचम् । किञ्च फलव्यापारयोर्धात्वर्थाभावे कियन्तो दोषा आपतन्तीति प्रस्तुतम् । एतावता केवलं धातुवाच्यता एव जिज्ञास्यमाणानां कृते एतदध्ययनं फलदायकं स्यात् । अपि सारल्येन परेषां मतपूर्वकं सकलशब्दमूलभूतस्य धातोः सैद्धान्तिकशब्दनयज्ञातुं सरलसोपानं भवेत् ।

प्रस्तुतालेखे धात्वर्थस्य परिचयपूर्वकं विशेषेण कौण्डभट्टमतमुपस्थाप्यते । तत्र नैयायिकमीमांसकानां मतमतान्तरं प्रदर्श्य तेषां निराकरणं, कौण्डभट्टमते नागेशस्य विचारश्च प्रदर्श्यते। एतदेव ह्यस्य सीमाङ्कनं भवेत् ।

विषयविश्लेषणम्

धात्वर्थविषये मतमतान्तरम्

सामान्यरूपेण धातु इत्युक्ते सति धातोर्भेदाः, प्रकारा इति ज्ञायन्ते । समेषां शब्दानां मूलभूतान् धातून् विविधरूपेण विभक्तुं शक्नुमः । गणेन, कर्मानुसारेण, प्रत्ययोत्पत्तिभेदेन च धातवो विभक्ताः सन्ति । गणपाठानुसारेण धातवः भ्वादिषु दशगणेषु सम्बद्धा विद्यन्ते । सकर्मकाकर्मकरूपेण कर्मानुसारेणापि धातवो द्विधा विभज्यन्ते, सकर्मकाकर्मकश्चेति । पुनः प्रत्ययोत्पत्तिभेदेनापि धातुस्त्रिधा विभक्तो वर्तते आत्मनेपदी, परस्मैपदी, उभयपदी चेति । परञ्चेह धातोः सैद्धान्तिकविवेचनं विधीयते । मीमांसकेषु मण्डनमिश्रो फलं धात्वर्थो व्यापारः प्रत्ययार्थ इति ब्रवीति चेत् फलमात्रं धात्वर्थौ आख्यातार्थो भावना इति प्राभाकराः । भाट्टादयस्तु फलव्यापारौ धात्वर्थौ आख्यातार्थो भावना इत्यामनन्ति । व्यापारमात्रस्य धात्वर्थत्वं प्राचीननैयायिकानामभिमतं वर्तते, यथा चोक्तं गदाधरेण "व्यापारमात्रस्य धात्वर्थत्वात्" इति । नव्यास्तु फलव्यापारयोर्धात्वर्थत्वे कृतिराख्यातार्थ इत्युद्घोषयन्ति। नैयायिकनये कृतेः प्राधान्यत्वं भवति । प्रथमान्तपदमुख्यश्शाब्दबोध एषान्मते ।

***धात्वर्थे कौण्डभट्टमतः* -** धात्वर्थविषये स्वग्रन्थे वैयाकरणभूषणसारे सिद्धान्तकारिकामुपस्थापयन् अन्यान्निराकुर्वञ्चाह कौण्डभट्टः

"फलव्यापारयोर्धातुराश्रये तु तिङः स्मृताः ।
फले प्रधानं व्यापारः तिङर्थस्तु विशेषणम् ॥

तद्धात्वर्थजन्यत्वे सति तद्धात्वर्थरूपं फलम् । व्यापारं नाम भावनाभिधा साध्यत्वेनाभिधीयमानाक्रिया । फलं च व्यापारश्च फलव्यापाराविति इतरेतरयोगद्वन्द्वः । एतौ फलव्यापारौ धात्वर्थौ भवत इति शाब्दिकनयः । आख्यातार्थश्चकर्तृकर्मसंख्याकालाः चत्वारः । "स्वतन्त्रः कर्ता" इत्यनुशासनात् स्वातन्त्र्येण विवक्षितो कर्ता भवति । कर्तुः क्रिययाऽऽप्तुमिष्टतमं कारकं कर्म इति । एते फलव्यापारयोराश्रयत्वेन वर्तेते । व्यापाराश्रयः कर्ता, फलाश्रयं कर्म इति । एकप्रत्ययजन्योपस्थितिविषयत्वात् संख्याया अन्वयः कर्तृप्रयोगे कर्तरि, कर्मप्रयोगे कर्मणि भवति । इत्थमिह "आख्यातार्थप्रकारकबोधं प्रति आख्यातजन्यकर्तृकर्मोपस्थितिर्हेतुरिति " कार्यकारणभावो फलितः । कालस्तु धात्वर्थव्यापारे विशेषणम् । मण्डनमिश्रमते फलमात्रस्य धात्वर्थत्वे ग्रामो संयोगवान् इतिवद् ग्रामो गमनवान् इति प्रयोगापत्तिः स्यात् । धात्वर्थसंयोगरूपफलस्य ग्रामे विद्यमानत्वात् । किञ्चास्मिन् मते व्यापारस्य धात्वर्थाभावात् घटं भावयति इत्यत्र सत्तारूपफलाश्रयत्वेन यथा कर्मत्वाद् द्वितीयोत्पत्तिर्भवति तथैव घटो भवतीत्यत्रापि सत्तारूपफलाश्रयत्वेन कर्मत्वापत्तौ द्वितीया स्यात् । व्यापारस्य धात्वर्थाभावे धातूनां सकर्मकत्वाकर्मकत्वव्यवस्था अपि न स्यात् । यतो हि सकर्मकत्वं नाम स्वार्थफलव्यधिकरणव्यापारवाचकत्वं भवति । तद्भिन्नञ्चाकर्मकत्वम्, यथाचोक्तम् –

"फलव्यापारयोरेकनिष्ठतायामकर्मकः ।
धातुस्तयोर्धर्मिभेदे सकर्मक उदाहृतः ॥" (वैयाकरणभूषणसारः)

तथा ह्यस्मिन् कृञ् धातोर्व्यापाराभावे यत्नार्थकादे यतीधातोरिवाकर्मकत्वं दुर्वारं भवति । यथाचोक्तं भूषणे "यती प्रयत्ने इतिवत् फलस्थानीययत्नवाचकत्वाविशेषेणाकर्मकतापत्ति- रुक्तरीत्यादुर्वारा" इति । विवरणाच्च धातोर्व्यापारवाचकत्वसिद्धेः नेह मण्डनमिश्रमतम् उचितम् । पचति इत्यस्य विवरणं पाकमुत्पादयति इति भवति । पाकानुकूला भावना तादृश्युत्पादना चेतिभावः । विवरणविव्रियमाणयोः समानार्थकत्वाद् धातोरपिभावना- वाचकत्वम् आवश्यकम् । एतैरेव युक्तिभिः प्राभाकरमतमपि

निरस्तम् । गुरुभाट्टानुसारिभिः मीमांसकैः आख्यातार्थो भावनेति यदुच्यते तदपिमतं समीचीनं न घटते शाब्दिकनये दोषयुक्तक्त्वात् । यतोहि कार्यं, पचनीयम् इत्यादौ कृदन्तस्थलेऽपि ण्यत्, अनीयरप्रत्यये कर्मकारकस्यैव विधानाद् भावना धातुवाच्यैव सिद्ध्यति । अन्यथा विना क्रियां कारकत्वासंभवेन तद्वाचकप्रत्ययस्यापि असम्भवात् । किञ्च धातोः क्रियावाचकतामुद्दिश्य क्रियमाणा धातुसंज्ञा च न स्यादिति न ह्येतेषामपिमतं निर्दुष्टम् ।

प्राचीननैयायिकमते व्यापारमात्रस्य धात्वर्थेऽप्यनेके दोषाः समापतन्तीति न तेषाञ्चमतं समीचीनम् । तत्र धातोः फलवाचित्वाभावात् धातोः सकर्मकत्वाकर्मकत्व व्यवस्थोच्छिन्ना स्यात् । किञ्च क्रियते घटः स्वयमेव इति प्रयोगश्च दुर्लभः स्यात् । फलस्य धात्वर्थत्वाभावे कृञ् धातोः यत्नमात्रार्थकत्वे यतीधातोरिव फलस्थानीय- यत्नवाचकत्वेनाकर्मकत्वात् कर्मवद्भावाप्राप्तौ उक्तप्रयोगो न स्यात् । अत उत्पत्तिरूपफलानुकूलव्यापार एव कृञ् धात्वर्थः स्वीकरणीयः । इतोऽपि महान् दोषस्तु त्यजिगम्योः पर्यायतापत्तिरिति । विभागानुकूलव्यापारः त्यजिधात्वर्थो भवति चेत् संयोगानुकूलव्यापारो गम्धात्वर्थः । इतथमिह फलस्यैव वैलक्षण्यं विद्यते । फलस्य धात्वर्थाभावे तु व्यापारसामान्येन द्वयोः समानार्थकतापत्तिः स्यात् । कौण्डभट्टश्चावादीत् “धातूनां फलवाचकत्वे त्यजिगम्योः पर्यायतापत्तिः क्रियावाचकत्वाऽविशेषात्” इति । तथा च धात्वर्थत्वेन विक्लित्तिरूपफलावाचकत्वे द्वयर्थः पचिरितिभाष्याभिमतं च दूष्येत । विक्लेदनानिवर्तना च पचेरर्थः । तण्डुलान् विक्लेदयन्नोदनं निर्वर्तयतीत्यर्थः । नव्यास्तु फलव्यापारौ धात्वर्थत्वेनोररीकुर्वन्ति परं कृतिरेव आख्यातार्थस्तेषामपि । तेषां मते न त्वाख्यातार्थः कर्ता प्रथमान्तपदादेव तल्लाभात्, अनन्यलभ्यस्यैव शब्दार्थत्वात् । तन्नये कृतौ शक्तिस्वीकारे लाघवमपि विद्यते । लाघवन्तु शक्यतावच्छेदकदृष्ट्या इति । कर्तरि शक्तिः स्वीक्रियते चेत् कर्तृत्वं कृत्याश्रयत्वमेव भवति । तच्च कृतिरूपं “प्रकृतिजन्यबोधे प्रकारीभूतोऽर्थः भावप्रत्ययार्थः” इतिनियमात् । एवञ्च कृतिराश्रयभेदादनेका भवतीति शक्यतावच्छेदकत्वे गौरवं, शक्यतावच्छेदकभेदात् शक्तिनानात्वप्रसङ्गाच्चेति । परं नेदं नैयायिकमतं स्वीकारार्हं तेन “रथो गच्छति” इत्यादौ बोधो न स्यात् । यतः कृतेश्चेतनमात्रवृत्तित्वं भवतीति रथस्याचेतनत्वात्, कृत्याश्रयत्वस्य रथेऽपि विद्यमानत्वात्।

किञ्चाख्यातस्य कृतिवाचकत्वे पुरुषव्यवस्था च न स्यात् । तिङ्समानाधिकरणे युष्मदिमध्यमपुरुषः, तिङ्समानाधिकरणेऽस्मदि चोत्तमपुरुषो भवति । तत्र समानाधिकरण्यं स्ववाच्यवाचकत्वसम्बन्धेन भवति । यथाचोक्तं “भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तकानां शब्दानामेकस्मिन्नर्थे वृत्तिः

समानाधिकरण्यम् इति ।" एवञ्चाख्यातस्य कृतिवाचकत्वे तस्य युष्मच्छब्देनोक्तसमानाधिकरण्यासम्भवात् पुरुषव्यवस्थोच्छिन्ना स्यात् । नोगेशोऽपिप्राह "युष्मदस्मदोः लकारेण समानाधिकरण्याभावात् पुरुषव्यवस्थाऽनापत्तेः" इति । आख्यातार्थत्वेन कृते वाचकत्वे लाघवं, कर्तृवाचकत्वे गौरवमित्यपि नादरणीयम् । न च कर्तृत्वं कृत्याश्रयत्वं भवितुमर्हति । सर्वत्राचेतनादौ तस्यासम्भवात् । यथाचोक्तं कौण्डभट्टेन "कारकचक्रप्रयोक्तृत्वं कृत्याश्रयत्वं वा दण्डः करोति इत्यत्राव्याप्तम्" इति । तस्मात् कर्तृत्वं नाम अखण्डोपाधिरूपमेकमेवेति न च शक्यतावच्छेदकत्वेऽपि गौरवम् । इत्थमिह आख्यातार्थः कृतिरिति नैयायिकानां मतमपि न समीचीनम् ।

धात्वर्थे नागेशमतः - नागेशमतम् इत्युच्यमाने व्याकरणे नव्यनयो ज्ञायते । धात्वर्थविषयेऽन्येषां मतखण्डने च प्रायः प्राचीनानां पक्षपोषणमेव विदधाति नागेशः । फलव्यापारावेव धात्वर्थौ, कर्तृकर्मसंख्याकालाश्चत्वार आख्यातार्थ इतीह नागेशसम्मति । फलव्यापारयोर्धातोः किदृशी शक्तिः, शाब्दबोधे कस्य प्राधान्यमिति विषये प्राचीनैः मतभेदो नागेशस्य । फलनिरूपिता व्यापारनिरूपिता च धातोः पृथक् शक्ति उत एकवृन्तगतफलद्वयन्यायेन पृथगुपस्थितिप्रयोजिका खण्डश एकैव शक्तिरिति प्राचीनाभिमतम् । नागेशमते तु फलविशिष्टे व्यापारे, व्यापारविशिष्टे फले शक्तिरिति । अयं हि नागेशमतं विशिष्टशक्तिवाद इति नाम्ना प्रथितो विद्यते । तत्र फलस्य व्यापारे वैशिट्यमनुकूलत्वसम्बन्धेन, जन्यत्वेन च व्यापारस्य फले बोध्यं स्यात् । स्वाभिमतं पोषयन् नागेशः कौण्डादीनां मते दोषान् उपस्थापयति । उद्देश्यविधेयभावेनान्वयापत्तिः, कार्यकारणभावद्वयकल्पनम्, अर्थद्वयेशक्ति- द्वयकल्पनम्, बोधजनकत्वसम्बन्धद्वयकल्पनमिति । शाब्दबोधेऽपि नागेशविचारः कश्चिद् भिन्नः । प्राचिनाः कर्तरि कर्मणि द्वयोरेव व्यापारमुख्यश्शाब्दबोधमङ्गीकुर्वन्ति चेत् कर्तृप्रत्ययस्थले व्यापारमुख्यविशेष्यकः, कर्मप्रत्ययस्थले फलमुख्यविशेष्यकः शाब्दबोधो नागेशमतम् । उक्तञ्च " तस्मात् फलावच्छिन्ने व्यापारे, व्यापारावच्छिन्ने फले च धातूनां शक्तिः, कर्तृकर्मार्थकतत्तत्प्रत्ययसमभिव्याहारश्च तत्तद्बोधे नियामक इत्याहुः" इति ।

निष्कर्षः

अस्मिन् शोधालेखे धात्वर्थवाच्येऽन्येषां मतं निराकृत्य शब्दशास्त्रमार्गः प्रदर्शितः । स्वाभिमतपुष्ट्यर्थं भट्टोजीदीक्षितस्य "वैयाकरणसिद्धान्तकारिका" इति ग्रन्थस्य श्लोकः प्रतिज्ञारूपेणोपस्थापितः ।

"फलव्यापारयोर्धातुराश्रये तु तिङः स्मृताः ।

फले प्रधानं व्यापारः तिङर्थस्तु विशेषणम् ॥" (वैयाकरणभूषणसारः)

फलव्यापारौ धातुवाच्यावेव नान्यथा । कर्तृकर्मसंख्याकालाश्चत्वारः तिङर्थाः । एकवृन्तगतफलद्वयन्यायेन पृथगुपस्थितिप्रयोजिका खण्डशः एकैव शक्तिः फलव्यापारयोः भवति इति कौण्डभट्टादीनां मतम् । एतेषां मते कर्तरि कर्मण्येव व्यापारमुख्यश्शाब्दबोधो भवति । नागेशमते तु प्रयोगानुरुपं वैशिट्यमिह द्वयोः, कर्तृप्रयोगे व्यापारस्य मुख्यता, कर्मणि फलस्येति । किञ्च फलविशिष्टे व्यापारे, व्यापारविशिष्टे फले शक्तिः धातोः, कर्तृप्रत्यस्थले व्यापारमुख्यविशेष्यकः, कर्मप्रत्यस्थले फलमुख्यविशेष्यकः शाब्दबोधो भवति इति ।

सन्दर्भसामग्रीसूचिः

द्विवेदी, ब्रह्मदत्तः (ई. १९८५) *वैयाकरणभूषणसारः,* चौखम्भा ओरियन्टला ।

भट्टः, नागेशः (ई. १९६१) *परमलघुमञ्जूषा,* महाराज सन्यासी राव विश्वविद्यालयः ।

भर्तृहरिः (ई.२०१६) *वाक्यपदीयम्,* संपूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयः ।

मिश्रः, प्रभाकरः (वि.सं २०२९) *वैयाकरणभूषणसारः,* रामानुज संस्कृत महाविद्यालयः ।

मिश्रः, राममनोहरः (वि.सं २०४०) *भूषणसारपरमलघुमञ्जुषयोः सिद्धान्तानां समीक्षा,* सरस्वतीभवन अध्ययनमाला ।

रत्नावलीनाटिकायाः काव्यसौन्दर्यसमीक्षणम्

महानन्दतिमिल्सिना, विद्यावारिधिः

उपप्राध्यापकः

साहित्यविभागः

पिण्डेश्वरविद्यापीठम्

धरान-नेपालः

timsinamahananda@gmail.com

लेखसारः

महाकविर्हर्षवर्द्धनविरचिता चतुःसङ्ख्यकेष्वङ्केषु विभक्ता 'रत्नावली' नाटिका विश्वसंस्कृतसाहित्ये सुपरिचिता वर्तते । अनेकै रसभावादिभिः समलङ्कृतायामस्यां नाटिकायां काव्यसौन्दर्यवर्धकानां रसोऽलङ्कारछन्दसाम्, सूक्तेश्च कमनीयं सौन्दर्यं चकास्ति । एतादृशैः साहित्यिकसौन्दर्यैर्नाटकमिदं देदीप्यमानं प्रतीयते, पठनेन भावकानां मन आह्लादयति । तादृशस्य वैशिष्ट्यपूर्णस्य प्रस्तुतनाटकस्य साहित्यिकसौन्दर्यविश्लेषणकेन्द्रिते प्रकृते लेखेऽत्र समुपलब्धानां काव्यतत्त्वानां समीक्षा विहिताऽस्ति । गुणात्मिकायामनुसन्धानपद्धत्यामाधारितेऽस्मिननुसन्धाने द्वितीयकस्रोतसा प्राप्तानां सामग्रीणां संयोजनं वर्तते । रत्नावली स्वगुणगणेन प्राचीनकालादेव प्रसिद्धा । शास्त्रीयपद्धतिमाश्रित्य रचितमिदं रूपकं दशरूपके प्रसिद्धं वर्तते । रत्नावली दृश्यकाव्यदृष्ट्याऽभिनन्दनीया वर्तते । अत्रार्थप्रकृतयः, कार्यावस्थाः, सन्धयश्च वस्तुविन्यासस्य साधनानि सन्ति । उदयनरत्नावल्योर्विवाहसम्पादनमेवास्य रूपकस्य प्रमुखमुद्देश्यमस्ति । अस्मिन् लेखे रत्नावल्यां कथावस्तुप्रयोगः, चरित्रचित्रणकौशलम्, अलङ्काररसादीनां प्रयोगस्थितिविषये विवेचनं कृतमस्ति । रसालङ्कारादिप्रयोगदृष्ट्या काव्यमिदं सफलं संलक्ष्यते । वस्तुरसालङ्कारध्वनि-गुणसूक्त्यादीनां कमनीयत्वमस्य नाटकस्य महनीयं सौन्दर्यं वर्तते ।

बीजशब्दाः अलङ्कारः, करुणः, शृङ्गारः, सूक्तिः ।

विषयपरिचयः

पितुः प्रभाकरवर्द्धनाद् यशोमत्यां महाराजहर्षवर्द्धनो जनिं लेभे । अस्य भ्राता राज्यवर्द्धनः कनिष्ठा भगिनी च राज्यश्री आस्ताम् । दुर्दैववशाद् राज्यवर्द्धनः शशाङ्कनामकेन वङ्गीयनृपतिना छलेन निहतः । तदनन्तरं हर्षवर्द्धनो राजा बभूव । असौ कान्यकुब्जस्य प्रसिद्धः सम्राट् वर्तते । अस्य राजधानी स्थाण्वीश्वरनामकं स्थानमासीत् । हर्षवर्द्धनो धीरो वीरश्चतुश्च शासक आसीत् । अस्य राज्यकालः ६०६-६४७ खीष्टाब्दमासीत् । अस्यैव राज्यशासनकाले प्रसिद्धचीनयात्री ह्वेनसांगोनाम भारतमाजगाम, योऽनेन सत्कृतः । तस्यैव संसर्गेण हर्षो बौद्धधर्मस्यादरकरो जातः । असौ बाणभट्ट-मयूरप्रभृतिकवीन् आश्रयं प्रदाय संस्कृतसाहित्यस्य समृद्धये योगदानं कृतवानिति ज्ञायते । अस्य राज्ञो जीवनवृत्तविषये बाणभट्टरचितस्य हर्षचरिते विविधा सूचना प्राप्यते ।

हर्षवर्द्धनस्य रूपकत्रयं प्राप्यते - १. रत्नावली २. प्रियदर्शिका ३. नागानन्दञ्च । आदिमे द्वे नाटिके चरमञ्च नाटकमस्ति । केचन एतेषां ग्रन्थानां कर्तारं कविं धावकं मन्यन्ते । तेषामाशयानुसारेण हर्षनृपो धावकं नामकं कविं द्रव्यादीन् प्रदाय तस्य ग्रन्थान् क्रीतवान् इति । मम्मटस्य काव्यप्रकाशेऽपि 'श्रीहर्षादेर्धावकादीनामिव धनम्' इत्युल्लिखितं प्राप्यते । धावकाय बाणाय दिवाकराय वा विदुषेऽसौ बहुधनं दत्तवानिति कथनेन तदीयं विद्वत्प्रियत्वमात्रं सिद्धयति न परकीयकृतिक्रेतृत्वम् । हर्षवर्द्धनो दानशील आसीत् । निर्धनेषु धनप्रदाने धार्मिकानुष्ठाने विदुषां सम्माने चास्य ख्यातिर्विस्तारिताऽऽसीत् ।

इतिहासे बहवो हर्षनामानो नृपतयः श्रुतास्तत्कतमोऽयं रूपकत्रयप्रयोता हर्ष इति सम्भवति प्रश्नः । तत्र ११३३-११२५ खीष्टाब्दवर्ती कश्मिरराजः हर्षोऽमीषां रूपकाणां प्रणेतेति कथनं न सम्यक्, यतः अष्टमशतकान्तभागे वर्तमानेन नृपतिययापीडमन्त्रिणा दामोदरेण स्वीये कुट्टिनीमते रत्नावलीश्लोक उद्धृतोऽतो रत्नावलीकर्तुरष्टमशतक- पूर्ववर्तित्वं निश्चितम् । त्रिष्वपि रूपकेषु प्रस्तावनायां हर्षस्य नाम स्मर्यते, रत्नावलीप्रियदर्शिकयोरेकं पद्यं समानम्, प्रियदर्शिकानागानन्दयोः समाना शैली संलक्ष्यते, एतेनैषामेककर्तृत्वं सिद्धं भवति (रामचन्द्रमिश्र : संस्कृतसाहित्येतिहासः ११४) । अत्र हर्षवर्द्धनस्य रत्नावलीनाटिकाया कथावस्तु-चरित्र-रसालङ्कारादीनां काव्यसौन्दर्याधारेण समीक्षणं विधीयते ।

समस्याकथनम्

रत्नावलीनाटिकायां विविधकाव्यसौन्दर्यामाधारेण समीक्षणसन्दर्भेऽस्मिन् लेखे निम्नाङ्किताः समस्याः समागताः सन्ति -

क. रत्नावलीनाटिकायाः कथावस्तुविन्यासः कीदृशो वर्तते ?

ख. रत्नावलीनाटिकायां चरित्रविन्यासालङ्काररसाणाञ्च प्रयोगः कीदृशो विलोक्यते ?

उद्देश्यम्

अध्ययनमेतत् निम्नाङ्कितयो उद्देश्ययोः केन्द्रितमस्ति -

क. रत्नावलीनाटिकायां कथावस्तुविन्यासस्याध्ययनम्,

ख. रत्नावलीनाटिकायां चरित्रविन्यासालङ्काररसाणाञ्च प्रयोगसमीक्षणम्,

अध्ययनविधिः प्रक्रिया च

अध्ययनमेतत् गुणात्मिकायामनुसन्धानपद्धत्यामाधारितमस्ति । अत्र पुस्तकालयीयानां सामग्रीणां प्रयोगो विद्यते । पौरस्त्यकाव्यशास्त्रिभिः प्रतिपादितसिद्धान्तस्य पुस्तकान्यप्यत्र सामग्रीरूपेण संयोजितानि विद्यन्ते । रत्नावलीनाटिकाविषये लिखितानि पुस्तकानि, विचाराः, लेखाश्चात्र सङ्कलनं विधाय विश्लेषणं कृतमस्ति । सामग्रीणां व्याख्याविश्लेषणेऽत्र वर्णनात्मकस्य व्याख्यात्मकस्य च विधेः प्रयोगो विहितोऽस्ति ।

अस्मिन् अध्ययने रत्नावलीनाटिकाया वस्तु-नेता-रसालङ्कार-छन्दसामाधारेणैव समीक्षणं कृतमस्ति । सकलानां काव्यतत्त्वानां सूक्ष्मरूपेणाध्ययनं विधातुमसमर्थताप्रकाशनमेवास्य लेखस्य सीमा वर्तते ।

पूर्वकार्यसमीक्षा

रत्नावलीनाटिकाया विविधविषयमवलम्ब्याध्ययनमनुसन्धानं जातमस्ति । एतानि पूर्वकार्याणि क्रमिकरूपेणात्र सङ्क्षेपेण प्रस्तूयन्ते -

क. रमाशङ्कर त्रिपाठी *'रत्नावलीनाटिका '* (ई.१९७६) इति पुस्तकस्य 'प्रस्तावना' इति शीर्षकयुते भूमिकाखण्डे हर्षवर्द्धनस्य रत्नावलीनाटिकायाश्च विषये परिचर्चां दधाति । समीक्षकोऽनुवादकस्त्रिपाठी प्रस्तौति यत् - रत्नावली हर्षस्य यशस्विनी कृतिर्वर्तते । हर्षो न केवलं महाकवीनामाश्रयदाता अपि तु स्वयमपि महाकवि आसीत् । अस्य त्रिष्वपि रूपकेषु शब्दावली-वाक्यविन्यास-घटनानां समुचितविन्यासो वर्तत इत्यादिना विवेचनं विदधाति (त्रिपाठी, ई.१९७६, पृ.२) ।

ख. आचार्य बलदेव उपाध्याय *'संस्कृत साहित्य का इतिहास'* (ई.१९९२) इति पुस्तकस्यैकादशपरिच्छेदस्य 'हर्षवर्धन' इति शीर्षके रत्नावली नाटिकाया अपि चर्चा विदधाति । असौ कथयति यत् - रत्नावली संस्कृतसाहित्यस्य प्रथमा सफला नाटिका वर्तते । शास्त्रीयपद्धत्या नाटकप्रकरणयोर्मिश्रणादुद्भूता नाटकीया रचनैव नाटिका वर्तते । अस्यां नायक इतिहासे परम्परायाञ्च प्रख्यातः प्रयुज्यते । अस्यां नाटिकायां कालिदासीयानां नाटकानां प्रचुरः प्रभावो विलोक्यत इति विषयं प्रतिपाद्य समीक्षको बलदेवः रत्नावलीनाटिकायां सन्दर्भं प्रस्तौति ।
(उपाध्याय, ई.१९९२, पृ.५२७) ।

ग. डा.राजवंश सहाय *'संस्कृत साहित्य-कोश'* (ई.२००२) इति कोशस्य 'हर्षवर्द्धन' इति शीर्षकेऽस्या नाटिकाया वैशिष्ट्यं प्रतिपादयति, यत् - रत्नावली संस्कृतसाहित्यस्य प्रसिद्धा नाटिका वर्तते । अस्या नाटिकाया नैकानि उदाहरणानि नाट्यशास्त्रीयेषु ग्रन्थेषु प्राप्यन्ते । अत्र वत्सराजस्योदयनस्य रत्नावल्याश्च प्रणयप्रसङ्गस्य वर्णनं वर्तते । हर्षस्य रचनायां माधुर्यप्रसादगुणयोः संयोजनं प्राप्यते । अस्य काव्येषु शब्दार्थालङ्काराणां सुरुचिपूर्णं वर्णनं दृश्यते । अस्य काव्यस्य भाषायां रसानुकूलप्रवाहोऽवलोक्यते । कविना रसमयेन वर्णनेन प्राकृतिकस्य सौन्दर्यस्याभिव्यक्तिः प्रकटिता वर्तत इत्यादिनास्मिन् कोशे प्रतिपादितं वर्तते (राजवंश, ई.२००२, पृ.६८२) ।

घ. आचार्यरामचन्द्र मिश्रः *'संस्कृतसाहित्येतिहासः'* (ई.२०१०) इति पुस्तकस्य 'हर्षनृपतिः' इति शीर्षके हर्षवर्द्धनस्य विषये तस्य रत्नावलीनाटिकाया विषये च विस्तरेणैव प्रतिपादयति । कथयति च - श्रीहर्षस्य काव्यशैली सरला सुबोधा वैदर्भीपरिष्कृता । वर्णनस्य स्वाभाविकता विशदता च हृदयमाकर्षतः । यद्यप्यस्य कृतौ सूक्ष्मेक्षिकाया उत्प्रेक्षायाश्च वैरल्यमेव, तथापि प्रसादगुणो नितान्तहृदयावर्जकः । हर्षस्य रत्नावली स्वीयेन गुणगणेन प्राचीनकालादेव प्रसिद्धा । शास्त्रीयपद्धतिमाश्रित्य प्रणीतमिदं रूपकमिति हेतुना दशरूपकेऽतीवादरोऽस्या जातः । साहित्यदर्पणेऽपि सन्धितदङ्गानां निरूपणस्य प्रसङ्गे रत्नावली प्रचुरमादृता । श्रीहर्षः आदर्शभूतं कथानकमाश्रित्य भव्यं रूपकमिदं कृतवान् । समीक्षकोऽस्य सर्वमनोहरां वर्णनचातुरीमुदाहरति यत् -

किं पद्मस्य रुचं न हन्ति नयनानन्दं विधत्ते न किं
वृद्धिं वा झषकेतनस्य कुरुते नालोकमात्रेण किम् ।
वक्त्रेन्दौ तव सत्ययं यदपरः शीतांशुरभ्युद्गतो
दर्पः स्यादमृतेन चेदिह तदप्येवास्ति बिम्बाधरे ॥ (रत्नावली, ३ : १३)

इत्यादिना समीक्षको रामचन्द्रमिश्रः हर्षवर्द्धनस्य रत्नावलीसम्बद्धं विविधविषयं प्रकाशयति (मिश्रः, ई.२०१०, पृ.११५) ।

ङ. डा.रमेशचन्द्रशुक्लः *'प्रबन्धरत्नाकरः'* (वि.सं.२०२३) इति पुस्तकस्य 'रत्नावली' इत्युपशीर्षके रत्नावलीनाटिकाया विषये विवेचनं विदधाति यत् - शास्त्रीयपद्धतिमाश्रित्य विरचितेषु दृश्यकाव्येषु सम्राजो हर्षवद्धनस्य रत्नावली नाम दृश्यकाव्यमेकं श्रेष्ठं दृश्यकाव्यमस्ति । तत्श्रेष्ठतायाः कारणमिदमस्ति यत् तत्र तेषामुदाहरणानां सङ्ख्याधिकतमा वर्तते यानि नाट्यशास्त्रं कस्यचन रूपकस्य विशिष्टतायाः प्रदर्शनाय अपेक्षते । रत्नावली नाट्यकलादृष्ट्यैव नोत्तमा अपि तु सा दृश्यकाव्यदृष्ट्यापि एकाभिनन्दनीया कृतिर्वर्तत इत्यादिना रत्नावलीनाटिकां विवेचयति (शुक्लः, ई.२०२३, पृ.३७८) ।

च. घटराजभट्टराई *'संस्कृतका अमर साहित्यकार'* (वि.सं.२०५५) इति पुस्तकस्य 'नाटककार हर्षवर्द्धनः' इति शीर्षके हर्षवर्द्धनस्य नाट्यवैशिष्ट्यं प्रकटयति, यथा - अस्य नाटिकायां कालिदासस्य मालविकाग्निमित्रस्य प्रभावोऽवलोक्यते । कलात्मकदृष्ट्या नाटिकेयं सुन्दरं प्रतीयते । संस्कृतनाट्यकाव्यस्येतिहासेऽनेन महत्त्वपूर्णं स्थानं प्राप्तम् । असौ विद्वान् कवित्वप्रतिभया सम्पन्नश्चासीदिति (भट्टराई, वि.सं.२०५५, पृ.१०३) ।

रत्नावलीनाटिकामङ्गीकृत्य नैकैः समीक्षकैर्विविधेषु विषयेषु विस्तरेण समीक्षणं कृतं दृश्यते । मूलतः समीक्षका नाटिकाया सामान्यरूपेण विवेचने केन्द्रिताः प्राप्यन्ते । अस्यां नाटिकायां विद्यमानानां कथावस्त्वलङ्कारसविषये विशदं विवेचनं कुत्रापि नैवावलोकितम्। अतो लेखोऽयं नवीनानुसन्धानप्रतिपादने समर्थो वर्तते ।

विषयविश्लेषणम्

रत्नावलीनाटिकायाः कथावस्तु

पूर्वकथा **-** वत्सदेशस्य राज्ञः उदयनस्य मन्त्रिणा यौगन्धरायणेन सिद्धवचनं श्रुतं यत्, यः सिंहलनृपस्य विक्रमबाहोः पुत्र्या रत्नावल्या सह विवाहं करिष्यति स चक्रवर्ती राजा भविष्यतीति । एतत्सिद्धवाक्यमाधारीकृत्य यौगन्धरायणेन राज्ञ उदयनस्य कृते रत्नावली याचिता परमुदयनस्य पत्न्यां वासवदत्तायां विद्यमानायां राज्ञा रत्नावलीप्रदानविषयोऽस्वीकृतः । तदनु यौगन्धरायेन वासवदत्तया कृतस्यात्मदाहस्य समाचारः प्रेषितः । समाचारं श्रुत्वा राजा पुत्रीप्रदाने तत्परो जातः । असौ मन्त्रिभिः

सह स्वपुत्रीमुदयनसमक्षं कौशाम्बीदेशं प्रेषितवान् । समुद्रमार्गे नौका भग्ना जाता, परं दैववशात् रत्नावली सुरक्षिता । तदनु कौशाम्बीदेशस्य बणिजः साहाय्येन रत्नावली यौगन्धरायणसन्निधौ प्रापिता ।

प्रथमोऽङ्कः - प्रथमाङ्कस्य प्रारम्भे यौगन्धरायणः पूर्वविहितायां घटनायां दैवस्यानुकूल्यं स्मरति । समुद्रमार्गे नौकायां भग्नायामपि रत्नावल्या आगमनेऽसौ प्रसन्नो दृश्यते । ततो यौगन्धरायणः सागरिकेति छद्मनाम्ना रत्नावलीं वासवदत्ताया सेविकारूपेण नियुङ्क्ते । तदा राजा उदयनो वसन्तोत्सवं द्रष्टुं प्रासादोपरि वर्तत इति नेपथ्यात् कलकलध्वनिः समागच्छति । कौशाम्बीदेशे सर्वेऽपि वसन्तोत्सवे निमग्ना जायन्ते । कामदेवपूजने राजा मकरन्दोद्याने गच्छति, वासवदत्तापि प्राप्नोति । सा सागरिकां तत्र नेतुं न वाञ्छति परं सागरिकापि कामपूजनाय पुष्पचयनेच्छया तत्र गच्छति । वासवदत्ता कामपूजनानन्तरमुदयनस्य पूजां करोति, तत्र सागरिकां दृष्ट्वा राजा आश्चर्यान्वितो जायते। वैतालिकेन कृताया राज्ञः स्तुत्या सागरिका स्वपतिमुदयनं जानाति, साभिलाषा तं पश्यति च । अस्मिन्नङ्के मदनमहोत्सवस्य वर्णनमस्ति । सर्वत्रानन्दमयं वातावरणं चित्रितमस्ति ।

द्वितीयोऽङ्कः - अत्र सागरिकाया कामावस्थायाश्चित्रणमस्ति । सा कदलीगृहे राज्ञो चित्रं निर्माति । सख्या सुसङ्गतया पृष्टा सा रहस्यं निगूहति परं विनम्रतया पृष्टा सा सखीं सुसङ्गतां सकलामपि पीडां श्रावयति । पिञ्जरे स्थिता सारिका अनयोर्वार्तालापं श्रृणोति । अत्रान्तरेऽश्वशालातः निर्गतो वानरोऽन्तःपुरक्षेत्रेषु भ्रमति । वानरः सारिकायाः पिञ्जरद्वारमुद्घाटयति, तदनु सा उड्डीय बकुलवृक्षे प्राप्नोति, अनन्तरं मकरन्दोद्यानं गतौ राजविदूषकौ सारिकाया आलापं श्रृणुतः । ततस्तौ सारिकामनुसृत्य सागरिकायाः कामदशासूचितानि कमलपत्रादीनि वस्तूनि पश्यतः । तत्र सुसङ्गता राज्ञा सह सागरिकाया मेलनं कारयति । राजा सागरिकाया हस्तं स्पृशति । वासवदत्तापि काञ्चनमालया सह तत्रोद्याने समागच्छति । सा चित्रफलके राज्ञः सागरिकायाश्च चित्रं विलोक्य कुपिता जायते। राज्ञो विदूषकस्य चानुनयेनापि सा प्रसन्ना न भवति, शिरोवेदनया छलेन वासवदत्ता निर्गच्छति । राजविदूषकावपि तामनुनेतुं तत्रैव गच्छतः ।

तृतीयोऽङ्कः - राजा सागरिकायामनुरक्तो जायते । विदूषकः सुसङ्गतामाध्यमेन राज्ञः सागरिकायाश्च सम्मेलनस्य योजनां निर्माति, परमिमां सकलामपि योजनां काञ्चनमाला जानाति । तदनु सागरिकाया वेशेण काञ्चनमायला साकं वासवदत्ता सङ्केतितं स्थानं गच्छति । राजा तां सागरिकामेव मत्वा

सम्बोधयति, तस्याः सौन्दर्यस्य वर्णनञ्च विदधाति, क्रुद्धा वासवदत्ता स्वकीयं वास्तविकं रूपं प्रदर्शयति। ततो राजा क्षमां याचते, वासवदत्ता तस्य वचनमविगणय्य निर्गच्छति । सागरिकाऽपि वासवदत्ताया वेशेण मकरन्दोद्याने गच्छति, राज्ञा सह मेलनस्य योजनां रचयति । राजापि तत्रागच्छति, सागरिकां लब्ध्वा तां प्रति प्रगाढं प्रणयं प्रदर्शयति । तदनु वासवदत्तापि तत्रैव गच्छति, सा तयोः प्रणयं दृष्ट्वा क्रुद्धा विलोक्यते । सा लतापाशेन बध्वा सागरिकां राजभवनं नेतुं विदूषकं निर्दिशति ।

चतुर्थोऽङ्कः वासवदत्ता सागरिकां कारागृहृ क्षिपति । सागरिका जीवनं निरर्थकं स्वीकृत्य नैराश्यमाप्नोति । ततः स्वपित्रा प्रदत्तां रत्नमालां कस्मै अपि ब्राह्मणाय दातुं सखीं सुसङ्गतां समर्पयति । सा ब्राह्मणमन्विष्य विदूषकाय रत्नमालां ददाति । विदूषको राजसमक्षं गत्वा सागरिकाया दशाविशेषं ज्ञापयति । तदैव रुमण्वान् इति सेनापतिना युद्धे कोसलनरेशं मारयित्वा कोशलदेशं विजितवान् यति समाचारः श्रूयते । तत्रोज्जयिनीतः समागत ऐन्द्रजालिकः स्वकीयं खेलं प्रदर्शयितुमनुमतिं याचते । राजा वासवदत्तया सहैव स्थित्वाऽऽश्चर्यजनकं खेलं पश्यति । तत ऐन्द्रजालिकस्य निर्देशानुसारेण अमात्यो वसुभूतिर्राजकुमारी रत्नावली समुद्रे निमग्ना इति कथां श्रावयति, तदैवान्तःपुरे अग्निः प्रज्वलति । तदनु वासवदत्ता कारागृहे बन्धितायाः सागरिकायाः प्राणरक्षार्थं राजसमक्षमनुरुणद्धि । राजा भवनान्तरे प्रविश्य अग्नितः सागरिकामुद्धरति । सागरिकाया आकृतिः राजकुमार्या रत्नावल्यायाः सदृशी वर्तत इति कथयन् अमात्यो वसुभूतिरस्या विषये पृच्छति । अन्ते सागरिका वासवदत्तायाः मातुलस्य पुत्री रत्नावली एव वर्तत इति रहस्यं सर्वे जानन्ति । ततो यौगन्धरायणस्तत्रागत्य समग्रां योजनां घटनां च वर्णयति । तदनु वासवदत्ताऽपि उदयनेन सह स्वभगिन्या वासवदत्ताया विवाहं कारयति ।

चरित्रचित्रणम्

रत्नावलीनाटिकायाम् उदयन-रत्नावली-वासवदत्ता-यौगन्धरायणप्रभृतीनां पात्राणां प्रयोगोऽवलोक्यते । अत्र प्रयुक्तानां प्रमुखपात्राणां चरित्रचित्रणमधः प्रस्तूयते ।

उदयनः - वत्सराज उदयन रत्नावलीनाटिकाया नायकोऽस्ति । नाटिकायां धीरललितनायकरूपेणास्या चित्रणं वर्तते । अस्य राज्यं सचिवाधीनमस्ति । तथापि सचिवा राज्ञः परामर्शं विना किमपि न कुर्वन्ति स्म । साम्रज्येऽस्याधिपत्यमासीत् । उदारहृदयोऽसौ उत्सवे तल्लीनो दृश्यते । उदयनो राजा कलाप्रियो

रसिकोऽस्ति । शत्रोः पराक्रमस्याप्यसौ प्रशंसनं करोति । नायिकायाः सागरिकायाः सौन्दर्ये राजा मोहितो जायते । सागरिकया सह राज्ञः प्रेमसम्बन्धं ज्ञातवत्या राज्ञ्या वासवदत्तायाश्चरणयोः प्रणिपत्य राजा क्षमां याचते, तया सह स्वस्य कृत्रिमः प्रेमभावोऽस्तीति वासवदत्तां कथयति । परन्त्वसौ सागरिकां हृदयेनैव वाञ्छति । अस्याः प्राणरक्षार्थं बह्नावपि धावति । राजा सागरिकां विना स्वकीयानां प्राणानामपि निरर्थकत्वं स्वीकरोति । सुकोमलहृदयस्यास्य व्यवहारोऽपि सुसंस्कृतः शिष्टश्च वर्तते ।

रत्नावली (सागरिका) - सिंहलनरेशस्य विक्रमबाहोः सुपुत्री रत्नावली अस्या नाटिकाया नायिकाऽस्ति । अस्या एव नाम्ना नाटिकाया नाम निर्धारितमस्ति । नाटिकायां सर्वत्रेयं सागरिकानाम्ना व्यवहृयते। इयमतीव सुन्दरी अस्ति । राजा उदयनोऽस्याः सौन्दर्यस्य वर्णनं करोति, यत्-

दृशः पृथुतरीकृता जितनिजाब्जपत्रत्विष-
श्चतुर्भिरपि साधु साध्विति मुखैः समं व्याहृतम् ।
शिरांसि चलितानि विस्मयवशाद् ध्रुवं वेधसा
विधाय ललनां जगत्त्रयललामभूतामिमाम् ॥ (रत्ना.२.१६)

रत्नावली मुग्धा नायिका वर्तते । इय राजानमुदयनं कामदेवं मत्वा पूजयति । चित्रकलायामियं निपुणाऽस्ति । आभिजात्यगुणमण्डितायामस्यां आत्मसम्मानस्य भावना विद्यते । रत्नावल्यां भय-लज्जा-प्रेम-सन्तोषादिभावना दृश्यन्ते । इयं स्वकीयेन जीवनेन दुःखिता वर्तते । राजानमुदयनं प्राप्तुमियं तस्योपवने गच्छति, राजानमप्राप्येयं नैराश्येन मरणेच्छां च प्रदर्शयति ।

वासवदत्ता - वासवदत्ता राज्ञः उदयनस्य राजमहिषी वर्तते । इयं राजानमतिशयं सम्मानं करोति । वासवदत्तायाः प्रणयकोपे राजा अस्या एव चरणयोर्निपतति । वासवदत्ता बुद्धिमती नीतिप्रवीणा च नारी संलक्ष्यते । इयं राज्ञः सन्निधौ सागरिकाया आगमनेन क्रुद्धा जायते, तां निवारयति च । स्वकुलस्य कृते, भर्तुः प्रतिष्ठायाः कृते च वासवदत्ता समर्पिता वर्तते । यदा रत्नावल्या सह उदयनस्य विवाहो भविष्यति तदा चक्रवर्ती सम्राट् अपि जनिष्यतीति श्रुत्वा सा हर्षातिरेकेण स्वयमेवोदयनस्य हस्तयोः रत्नावलीं समर्पयति, प्रेमपूर्वकं व्यवहारं विधातुं च सा राजनमुपदिशति । वासवदत्ता स्वपितृकुलं प्रति अत्यादरा दृश्यते, उज्जयिनीतः समागतमैन्द्रजालिकमियं बहुसम्मानं विदधाति । इयम् आदर्शनारी वर्तते । वासवदत्ता नाटिकायाः प्रेम्णः त्यागस्य कुलीनतायाश्च प्रतिमूर्तिरिव विद्यते ।

रसयोजना

रत्नावलीनाटिकायां प्रमुखरूपेण शृङ्गाररसस्य प्रयोगो विलोक्यते । एवमेवात्र हास्यकरुणादीनां रसानामपि स्थाने स्थाने प्रयोगः संलक्ष्यते । अत्र प्रधानरसाणां स्थितिः प्रदर्श्यते ।

शृङ्गाररसः - रत्नावलीनाटिकायां सम्भोगशृङ्गाररसस्य प्राधान्यमस्ति । अत्राङ्गरूपेण विप्रलम्भशृङ्गाररसस्योपस्थितिरपि यत्र तत्र द्रष्टुं शक्यते । नाटिकायाः प्रथमेऽङ्के वसन्तोत्सवस्य कामपूजनस्य च दृश्ययोजना शृङ्गारिकी वर्तते । सागरिकायाः सौन्दर्यवर्णनेऽपि शृङ्गारस्य प्राबल्यमस्ति ।

नाटिकायामालम्बनविभावरूपेण नायिकाया वर्णनं कृतमस्ति -

विधायापूर्वपूर्णेन्दुमस्या मुखमभूद्ध्रुवम् ।

धाता निजासनाम्भोजविनिमीलनदुःस्थितः ॥ (१ : १०)

रत्नावलीनाटिकायाः स्थाने स्थाने राजा उदयनो विदूषकसमक्षं सागरिकायाः यौवनसंवलितस्य सौन्दर्यस्य वर्णनं विदधाति । यथा -

'परिम्लानं पीनस्तनजघनसङ्गादुभयतः ।' (२ : १३)

'स्थितमुरसिविशालं पद्मिनीपत्रमेतत्.....।

स्तनयुगपरिणाहं मण्डलाभ्यां ब्रवीति ॥' (२ : १४)

'खेदं करिष्यति गुरुर्नितरां नितम्बः ॥' (२: १७)

नाटिकाया द्वितीयेऽङ्के सुसङ्गतामाध्यमेन नायकनायिकयोः संयोजनं जायते । नायिकायाः बाहुस्पर्शस्य सुखेन राजा आनन्दमनुभवति, यथा-

श्रीरेषा पाणिरप्यस्याः पारिजातस्य पल्लवः ।

कुतोऽन्यथा स्रवत्येषः स्वेदच्छद्मामृतद्रवः ॥ (२ : १८)

नाटिकायाः तृतीयेऽङ्के नायकेन सह नायिकायाः पुन संयोगो जायते । द्वावपि समालिङ्गने निमग्नौ जायेते, यथा -

अलमलमतिमात्रं साहसेनामुना ते

त्वरितमयि विमुञ्च त्वं लतापाशमेतम् ।

चलितमपि निरोद्धुं जीवितं जीवितेशे

क्षणमिह मम कण्ठे बाहुपाशं निधेहि ॥ (३ : १७)

उदयनसागरिकयोर्विरहव्यथावर्णने विप्रलम्भशृङ्गारस्य परिपोषः प्राप्यते । नाटिकाया तृतीयाङ्कस्य प्रारम्भ एव नायिकाया विरहावस्थायाश्चित्रणं कृतमस्ति । कदलीगृहे गता नायिका कामातुरा दृश्यते । यथा -

दुर्लभजनानुरागो लज्जा गुर्वी परवश आत्मा ।
प्रियसखि विषमं प्रेम मरणं शरणं नवरमेकम् ॥ (२ : १)

हास्यरसः - हर्षवर्द्धनेन रत्नावलीनाटिकायां हास्यरसस्यापि प्रयोगो विहितः । अत्र विदूषकस्य कथने हास्यरसस्य प्रयोगाधिक्यं दृश्यते । विदूषकः स्वमुखाकृतिना वचनेन परिधानेन च दर्शकेषु हास्यभावं जनयति । प्रथमेऽङ्के वसन्तोत्सवस्यावसरे विदूषकः चेटीगणसमक्षं गत्वा नृत्येन गीतेन च हास्यभावं प्रकटयति ।

करुणरसः - रत्नावलीनाटिकायां करुणरसस्याधिकं चित्रणं दृश्यते । वासवदत्तया पीडिता रत्नावली लतापाशेन बद्धा सती आत्महत्यायाः प्रयत्नं विदधाति । अन्तःपुरमग्निना प्रज्वलिते दग्धायाः रत्नावल्याश्चित्रणेऽपि करुणरसः सञ्जायते, सा कथयति च - वरमिदानीं स्वयमेवात्मानमुद्बध्योपरता न पुनर्ज्ञातसङ्केतवृत्तान्तया देव्या परिभूताऽस्मि । तद्यावदहमशोकपादपं गत्वा यथासमीहितं करिष्यामि (३ः १६ पूर्वम्) ।

भयानकरसः - रत्नावल्या चतुर्थेऽङ्के अन्तःपुरेऽग्निः प्रज्वलिते भयानकरसस्य प्रयोगोऽस्ति । यथा -

हर्म्याणां हेमशृङ्गश्रियमिव निचयैरर्चिषमादधानः
सान्द्रोद्यानद्रुमाग्रग्लपनपिशुनितात्यन्ततीव्राभितापः ।
कुर्वन्क्रीडामहीध्रं सजलजलधरश्यामलं धूमपातै-
रेष प्लोषार्तयोषिज्जन इह सहसैवोत्थितोऽन्तःपुरेऽग्निः ॥ (४ः १४)

नाटिकाया द्वितीयेऽङ्के वानरस्य वर्णनेऽपि भयानकरसो विद्यते । यथा -

नष्टं वर्षवरैर्मनुष्यगणनाभावादपास्य त्रपा-
मन्तः कञ्चुकिकञ्चुकस्य विशति त्रासादयं वामनः ।
पर्यन्ताश्रयिभिर्निजस्य सदृशं नाम्नः किरातैः कृतं
कुब्जा नीचतयैव यान्ति शनकैरात्मेक्षणाशङ्किनः ॥ (२ :३)

रत्नावल्या चतुर्थेऽङ्के विजयवर्मकोसलाधीशयोः सङ्ग्रामवर्णने वीररसस्याभिव्यक्तिः सुन्दरतमा प्रतीयते ।

अलङ्कारयोजना

रत्नावलीनाटिकायां विविधानां शब्दार्थालङ्काराणां संयोजनं प्राप्यते । यथा -

क. रूपकम् - 'देवि त्वन्मुखपङ्कजेन शशिनः शोभातिरस्कारिणा ।' (१ : २६)

'लीलावधूतपद्मा कथयन्ती पक्षपातमधिकं नः ।' (२ : ९)

ख. उपमा - 'मानसमुपैति केयं चित्रगता राजहंसीव ।' (२ : ९)

'परिपाण्डुना मुखेन प्रियमिव हृदयस्थितं रमणी ।' (१ : २५)

ग. उत्प्रेक्षा - 'लीयन्ते मुकुलान्तरेषु शनकैः सञ्जातलज्जा इव ।' (१ : २६)

सौन्दर्यवर्णक्रमे कविः काकुध्वनिमाध्यमेनैकत्रैव सकलमपि सौन्दर्यमभिव्यञ्जयति, यथा -

'किं पद्मस्य रुचं न हन्ति नयनानन्दं विधत्ते न किं
वृद्धिं वा झषकेतनस्य कुरुते नालोकमात्रेण किम् ।
वक्त्रेन्दौ तव सत्ययं यदपरः शीतांशुरभ्युद्गतो
दर्पः स्यादमृतेन चेदिह तदप्यस्ति बिम्बाधरे ॥' (२ : १३)

अस्मिन् श्लोके प्रतीपालङ्कारेण सह श्लेषरूपकोपमालङ्काराणां सौन्दर्यं हृदयाह्लादकमनुभूयते ।

छन्दो योजना

रत्नावलीनाटिकायां भावानुकूलानां छन्दसां प्रयोगोऽवाप्यते । अत्र पञ्चदशप्रकारकाणां छन्दसां प्रयोगो दृश्यते । ते च - १. शालिनी २. हरिणी ३. वसन्ततिलका ४. शिखरिणी ५. पृथ्वी ६. उपजाति ७. आर्या ८. अनुष्टुप् ९. प्रहर्षिणी १०. मालिनी ११. स्रग्धरा १२. शार्दूलविक्रीडित १३. इन्द्रवज्रा १४. उपेन्द्रवज्रा १५. पुष्पिताग्रा ।

एतेषां कतिपयानामुदाहरणमत्र प्रस्तूयते -

शार्दूलविक्रीडितम् -

पादाग्रस्थितया मुहुः स्तनभरेणानीतया नम्रतां
शम्भोः सस्पृहलोचनत्रयपथं यान्त्या तदाराधने ।
ह्रीमत्या शिरसीहितः सपुलकस्वेदोद्मगोत्कम्पया

विश्लिष्यन्कुसुमाञ्जलिर्गिरिजया क्षिप्तोऽन्तरे पातु वः ॥ (१ : १)

अनुष्टुप् - अनङ्गोऽयमनङ्गत्वमद्य निन्दिष्यति ध्रुवम् ।
यदनेन न सम्प्राप्तः पाणिस्पर्शोत्सवस्तव ॥ (१ : २३)

वसन्ततिलका - दृष्टिं रुषा क्षिपसि भामिनि यद्यपीमां
स्निग्धेयमेष्यति तथापि न रुक्षभावम् ।
त्यक्त्वा त्वरां व्रज पदस्खलितैरयं ते
खेदं करिष्यति गुरुर्नितरां नितम्बः ॥ (२ : १७)

शिखरिणी - समारूढा प्रीतिः प्रणयबहुमानादनुदिनं
व्यलीकं वीक्ष्येदं कृतमकृतपूर्वं खलु मया ।
प्रिया मुञ्चत्यद्य स्फुटमसहना जीवितमसौ
प्रकृष्टस्य प्रेम्णः स्खलितमविषह्यं हि भवति ॥ (३ : १५)

सूक्तिसौन्दर्यम्

रत्नावलीनाटिकायां विविधानां सूक्तीनां सान्दर्भिकः प्रयोगः समवलोक्यते । यथा -

- अचिन्त्यो हि मणिमन्त्रौषधीनां प्रभावः ।
- आत्मा किल दुःखमालिख्यते ।
- इयमनम्रा वृष्टिः ।
- ईदृशं रूपं मनुष्यलोके न पुनर्दृश्यते ।
- एषा खलु त्वयाऽपूर्वा श्री समासादिता ।
- कष्टोऽयं खलु भृत्यभावः ।
- किं पुनः साहसिकानां पुरुषाणां न संभाव्यते ।
- घुणाक्षरमपि कदापि संभवत्येव ।
- दुरवगाहा गतिर्दैवस्य ।
- न कमलाकरं वर्जयित्वा राजहंस्यन्यत्राभिरमते ।
- न खलु सखीजने युक्त एवं कोपानुबन्धः ।
- प्रकृष्टस्य प्रेम्णः स्खलितमविषह्यं हि भवति ।

- मद्भाग्योपचयादयं समुदितः सर्वो गुणानां गणः ।

निष्कर्षः

कविर्हर्षवर्द्धनः संस्कृतसाहित्यस्य विशिष्टा प्रतिभा वर्तते । अस्य नाट्यकाव्येषु रसभावगुणालङ्कारसूक्त्यादीनां काव्यसौन्दर्याणां समुचितो विन्यासः प्राप्यते । कवेरस्य काव्यमिदं सहृदयहृदि परममानन्दं जनयति । नाटकेषु विविधालङ्कारसंयोजनेऽसौ सिद्धहस्तो विद्यते । शब्दार्थालङ्काराणां कुशलेन संयोजनेनास्य नाटकं मनोहरं प्रतीयते । रत्नावलीनाटिकायां चत्वारोऽङ्काः सन्ति । राज्ञ उदयनस्य रत्नावल्याश्च प्रणयविषयप्रतिपादने काव्यमेतत् रचितमस्ति । विविधानां रसानामौचित्यपूर्वकेण संयोजनेन नाटिकेयं श्रुतिमधुरा आनन्दसन्दोहप्रदायिका चानुभूयते । अत्र पौरस्त्यकाव्यशास्त्रिभिः प्रतिपादितानां नैकानामलङ्काराणां रसध्वन्यादीनां सान्दर्भिकं संयोजनं संलक्ष्यते । विषयवस्तूनां सन्दर्भानुसारेणात्र उपमा-रूपकार्थान्तरन्यास-काव्यलिङ्गप्रभृतीनामलङ्काराणां प्रयोगो विलोक्यते । अत्र विषयानुकूला भाषा, विषयानुकूलानि चरित्राणि च दृश्यन्ते । नाट्यतत्त्वदृष्ट्या रत्नावलीनाटिकायाः समीक्षणमिति शीर्षकं भाव्यनुसन्धानाय विषयो भवितुं शक्नोति ।

सन्दर्भसामग्रीसूची

उपाध्यायः, बलदेव (ई.१९९२) *संस्कृत साहित्यका इतिहास* (दशम सं.), शारदा निकेतन ।

आनन्दवर्धनः (ई.२००६), *ध्वन्यालोकः*, चौखम्बा संस्कृत सिरिज अफिस ।

द्विवेदी, कपिलदेव (ई.१९९२) *संस्कृतनिबन्धशतकम्* (पञ्चम सं.), विश्वविद्यालय प्रकाशन ।

भट्टराई, घटराजः (२०५५) *'संस्कृतका अमर साहित्यकार'*, साझा प्रकाशन ।

मम्मटः (ई.१९९४), *काव्यप्रकाशः* (द्वितीय सं.), (व्या.-वासुदेव शास्त्रीअभ्यङ्कर),चौखम्बा विद्याभवन ।

मिश्रः, रामचन्द्रः (ई.२०१०) *संस्कृतसाहित्येतिहासः*, चौखम्बा विद्याभवन ।

विश्वनाथः (ई.१९९५), *साहित्यदर्पणः* (पञ्चम सं.), कृष्णदास अकादमी ।

शुक्लः, रमेशचन्द्रः (२०२३), *प्रबन्धरत्नाकरः*, चौखम्बा विद्याभवन ।

सहाय, राजवंश (सम्पा. ई.२००२), *संस्कृत साहित्य-कोश* (चतुर्थ सं.), चौखम्बा विद्याभवन ।

सुवेदी, कपिलदेव (ई.२०१५), *प्रौढरचनानुवादकौमुदी* (बाइसौं सं.), विश्वविद्यालय प्रकाशन ।

हर्षवर्द्धनः (ई.१९७६) *रत्नावलीनाटिका* (द्वि.सं.), मोतीलाल बनारसीदास ।

ज्योतिषशास्त्र शिक्षणका लागि सम्भावित विधिहरू

अम्बरराज ढकाल
सहायक प्राध्यापक
ज्योतिषविभाग
पिण्डेश्वर विद्यापीठ
धरान-नेपाल
dhakalguru12@gmail.com

लेखसार

पौरस्त्य ज्योतिषशास्त्रको शिक्षणमा गुरुमुखी पद्धति नै सबैभन्दा उत्तम मानिन्छ । ज्योतिर्विद् गुरुका सान्निध्यमा रहेर ज्योतिषशास्त्रको सैद्धान्तिक र व्यावहारिक ज्ञान आर्जन गर्ने श्रुति परम्परागत पद्धति ज्योतिषशास्त्रको पौरस्त्य शिक्षणविधि हो । आधुनिक कक्षाकोठामा ज्योतिष विषयको शिक्षण गर्दा प्रयोग हुने शिक्षककेन्द्रित विधि, विद्यार्थीकेन्द्रित विधि र अन्तरक्रियात्मक विधि चाहिँ आधुनिक विधि हुन् । विद्यालय वा विश्वविद्यालयमा ज्योतिषशास्त्रको अध्यापनका सन्दर्भमा यिनै आधुनिक शिक्षणविधिको प्रयोग गर्नु उपयुक्त देखिन्छ । शिक्षककेन्द्रित विधिद्वारा शिक्षण गर्दा ज्योतिष विषयको सैद्धान्तिक व्याख्या मात्र हुने तर त्यसको व्यावहारिक प्रयोगमा विद्यार्थी असफल हुने सम्भावना अत्यधिक देखिन्छ । त्यसैले ज्योतिष कक्षाका सैद्धान्तिक विषयलाई व्यवहारमा प्रयोग गर्न विद्यार्थीकेन्द्रित प्रयोगात्मक विधिहरू उत्तम मानिन्छन् । ज्योतिषीय विषयका सैद्धान्तिक ज्ञानका लागि व्याख्यान वा प्रवचनविधि, गणितीय रूपान्तरणविधि र प्रदर्शनविधि प्रभावकारी मानिन्छन् । सैद्धान्तिक ज्ञानको व्यावहारिक प्रयोग गर्न भने विद्यार्थीकेन्द्रित शिक्षणविधि उपयुक्त देखिन्छन् । समस्यासमाधान विधि, खोज तथा अन्वेषणविधि, परियोजनाकार्य विधि, सर्वेक्षणविधि, घटनाअध्ययन विधि, अवलोकन विधिद्वारा शिक्षण गर्न सके सैद्धान्तिक ज्ञानलाई व्यवहारिक सीपमा ढाल्न सहज देखिन्छ । त्यस्तै

अन्तरक्रियात्मक विधिबाट पनि ज्योतिषशास्त्रको ज्ञानपक्ष र शिल्पपक्ष दुवैको विकास हुने प्रभावकारी शिक्षण गर्न सकिन्छ । यसका लागि विद्यार्थी स्वयम्ले गरेर सिक्ने र शिक्षकले सहजकर्ताको भूमिका निर्वाह गर्ने वतावरण बनाउनु पर्छ । यही निष्कर्ष र उपलब्धि यस शोधलेखबाट प्राप्त भएको छ ।

शब्दकुञ्जिका *: ज्योतिषशिक्षण विधि, ज्योतिषशास्त्र प्रवर्तक, ज्योतिषग्रन्थ प्रणयन, ज्योतिषपाठ्यक्रम ।*

विषय परिचय

ज्योतिषशास्त्रका शिक्षणविधिको अन्वेषण र विश्लेषण गर्नु नै यस शोधलेखको मुख्य विषय हो । नेपालमा आधुनिक शिक्षापद्धतिको विकास भएसँगै ज्योतिषशास्त्रको अध्ययन अध्यापन पनि विद्यालयीय र विश्वविद्यालयीय आधुनिक पद्धतिबाट हुने गरेको छ। आधुनिक कक्षाकोठामा पौरस्त्य ज्योतिषशास्त्रको शिक्षण कसरी गर्न सकिन्छ भन्ने विषयमा खासै चिन्तन भएको पाइँदैन । सिकारुलाई ज्योतिषशास्त्र सहजै सिक्न र शिक्षकलाई पनि उपलब्धीमूलक शिक्षण गर्न ज्योतिष विषयको शिक्षणका विधि वा पद्धतिको ज्ञान आवश्यक हुन्छ । नेपालमा ज्योतिषशास्त्रको ज्ञान गुकुलीय पद्धतिबाट श्रुतिपरम्परामा विकसित हुँदै आएको देखिन्छ । साथै यहाँ ज्योतिषशास्त्रको निकै लामो शास्त्रीय परम्परा पनि छ । त्यसमा गहनतम शास्त्रीय ग्रन्थहरू रहेका छन् । त्यस्ता ग्रन्थहरू अचेल विश्वविद्यालय र विद्यालयका निर्धारित पाठ्यक्रममा पठनपाठनका लागि राखिएका छन् । ती ग्रन्थसँग सम्बन्धित ज्योतिषशास्त्रको शिक्षणमा प्रयोग गरिने शिक्षणविधिको अन्वेषण र विश्लेषणमा यो अध्ययन केन्द्रित रहेको छ । साथै यस शोधलेखमा ज्योतिषशास्त्रको शिक्षणका लागि केही आधुनिक शिक्षणविधिहरूको प्रस्ताव गरिएको छ ।

समस्या कथन

ज्योतिषशास्त्रको शिक्षणमा के कस्ता शिक्षणविधि पाइन्छन् र तिनको प्रयोग कसरी गर्न सकिन्छ भन्ने प्राज्ञिक जिज्ञासलाई यस शोधलेखको मुख्य समस्या मानिएको छ । यहाँ समस्या कथनलाई निम्नानुसार निर्धारण गरिएको छ ।

(क) ज्योतिषशास्त्रको शिक्षणका विधि वा पद्धतिहरू के के छन् ?
(ख) ज्योतिषशास्त्रका शिक्षणविधिलाई कसरी प्रयोग गर्न सकिन्छ ?

उद्देश्य

ज्योतिषशास्त्रका शिक्षणविधिको खोजी गर्दै तिनको विश्लेषण गर्नु यस शोधलेखको मुख्य उद्देश्य हो । माथि समस्या कथनमा आएका समस्यालाई समाधान गर्नका लागि यस शोधलेखमा निम्नानुसारका उद्देश्य निर्धारण गरिएको छ ।

(क) ज्योतिषशास्त्रका शिक्षणविधि वा पद्धतिहरूको खोजी गर्ने ।

(ख) ज्योतिषशास्त्रका शिक्षणविधिको विश्लेषण गर्दै तिनको प्रयोग र उदाहरण प्रस्तुत गर्ने ।

सीमाङ्कन र शोधविधि

ज्योतिषशास्त्रको अध्यापनका सन्दर्भमा प्रयोग गर्न सकिने शिक्षणविधिको विश्लेषण गर्नु यस शोधलेखको मुख्य सीमा हो । ज्योतिषशास्त्रका ग्रन्थप्रणयन पद्धतिबाट, नेपालको गुरुकुलीय पद्धतिबाट, माध्यमिक शिक्षा पाठ्यक्रमबाट र नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालयको पाठ्यक्रममा निर्देशित विधिबाट ज्योतिष शिक्षणविधिको खोजी गरी तिनको प्रयोगपरक विश्लेषणमा यस अध्ययनलाई सीमित गरिएको छ । संस्कृत वाङ्मयका अन्य विधाको शिक्षणमा पनि प्रयोग गर्न सकिने शिक्षणविधिलाई विश्लेषण गर्दा यहाँ ज्योतिषशास्त्रको शिक्षणविधिका रूपमा मात्र विश्लेषण गरिएको छ । उदाहरणलाई पनि ज्योतिषशास्त्रको विषयवस्तुमा सीमित गरी प्रस्तुत गरिएको छ ।

प्रस्तुत शोधलेखमा पुस्तकालयीय पद्धतिबाट प्राथमिक र द्वितीयक स्रोतका सामग्रीको सङ्कलन गरिएको छ । शिक्षणविधिको समीक्षका क्रममा विश्लेषणात्मक विधि, वर्णनात्मक विधि, प्रयोगात्मक विधि र दृष्टान्त विधिको उपयोग गरिएको छ । विषयविज्ञहरूसँगको अनौपचारिक छलफल र कुराकानीबाट प्राप्त सुझावलाई पनि यथोचित स्थान दिइएको छ ।

पूर्वाध्ययन समीक्षा र समस्याको औचित्य

ज्योतिषशास्त्रका शिक्षणविधिको चर्चा पाठ्यक्रममा बाहेक अन्यत्र त्यति धेरै भएको पाइँदैन । नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालयका विभिन्न तहका पाठ्यक्रमा ज्योतिष शिक्षणको विधिलाई सूत्रबद्ध रूपमा उल्लेख गरिएको पाइन्छ । तर त्यहाँ ती शिक्षणविधिलाई कसरी प्रयोग गर्ने भन्ने विषयमा खासै चर्चा गरिएको पाइँदैन । त्यसैगरी माध्यमिक शिक्षा पाठ्यक्रममा चाहिँ ज्योतिष शिक्षणविधिको बुँदागत व्याख्या समेत गरिएको पाइन्छ ।

ज्योतिषशास्त्रको अध्यापनका प्राज्ञिक क्षेत्रमा यस शोधलेखको औचित्य रहेको छ। ज्योतिष विषयका पाठ्यक्रम निर्माता, विश्वविद्यालयको ज्योतिष विभाग, विश्वविद्यालयमा ज्योतिष विषय अध्यापन गराउने प्राध्यापक, विद्यालयका शिक्षक, प्रशिक्षक, विद्यार्थी साथै यससँग जिज्ञासा राख्ने जोकोहीलाई पनि यसको औचित्य रहने छ । ज्योतिषशास्त्रको शिक्षणविधि के रहेछ भनी जान्न चाहने पाठकका लागि पनि यो लेख औचित्यपूर्ण हुनेछ ।

विषय विश्लेषण

ज्योतिषशास्त्रभित्रै ज्योतिष शिक्षणविधिको अन्वेषण

वेदका छवटा अङ्ग (शिक्षा, कल्प, व्याकरण, ज्योतिष, छन्द, निरुक्त) मध्ये ज्योतिषशास्त्र सर्वोत्तम अङ्ग नेत्रको रूपमा परिचित छ । चारवेदमा रहेको ज्योतिषतत्वलाई तिनका वेदाङ्गमा व्याख्या गरिएको छ । तिनलाई वेदाङ्ग ज्योतिष भनिएको छ । वेदाङ्ग ज्योतिषको विषयवस्तुलाई उपनिषद् तन्त्र र पुराणहरूमा विस्तारपूर्वक प्रतिपादन गरिएको पाइन्छ । त्यसपछि ज्योतिषशास्त्रका प्रवर्तक अष्टादश[1] आचार्यहरूले आफ्ना शिष्यप्रशिष्य परम्पराबाट ज्योतिषशास्त्रको ज्ञान हस्तान्तरण गर्ने क्रममा ज्योतिषशास्त्रीय ग्रन्थप्रणयन भएका देखिन्छन् । ज्योतिषीय ग्रन्थप्रणयनका आफ्नै मौलिक विधि रहेका देखिन्छन् । ज्योतिषशास्त्रका ग्रन्थप्रवर्तक आचार्यहरूका ग्रन्थभित्रै घोत्लिएर हेरेको खण्डमा त्यहाँ पौरस्त्य ज्योतिष शिक्षणका प्राचीनतम तर अति नै उपयोगी विधि वा पद्धति फेला पार्न सकिन्छ । ज्योतिषशास्त्र प्रवर्तक आचार्यहरूले गुरु-शिष्य परम्परामा ज्योतिष संहिताको विषयलाई *व्याख्यान विधि*द्वारा, गणितीय विषयलाई *सूत्रविधिद्वारा,* आकाशीय तारापुञ्ज, नक्षत्रपुञ्ज, राशिपुञ्ज तथा ग्रहपिण्डहरूको ज्ञानलाई प्रदर्शन वा *अवलोकनविधिद्वारा,* जातकतत्वको विषयलाई वर्णनद्वारा र गुरुशिष्यको *संवाद वा प्रश्नोत्तर विधिद्वारा* ज्योतिषशास्त्रको ज्ञान हस्तान्तरण गरेको बुझिन्छ । अतः ज्योतिषशास्त्रको शिक्षणमा व्याख्यानविधि, सूत्रविधि, प्रदर्शन तथा अवलोकनविधि र

---

१. क) सूर्यः पितामहो व्यासो वसिष्ठोऽत्रिः पराशरः । कश्यपो नारदो गर्गो मरीचिर्मनुरङ्गिराः ॥
रोमशः पौलिशश्चैव च्यवानो यवनो भृगुः । शौनकोऽष्टादशाश्चैते ज्योतिःशास्त्रप्रवर्तकाः ॥
ख) ब्रह्माचार्यो वसिष्ठोऽत्रिर्मनुः पौलस्त्य रोमशौ । मरीचिरङ्गिरा व्यासो नारदः शौनको भृगु ॥
च्यवनो यवनो गर्गःकश्यपश्च पराशरः । अष्टादशैते गम्भीराः ज्योतिः शास्त्रप्रवर्तकाः ॥ आचार्यः लोकमणिदाहालः, **भातीयज्योतिषशास्त्रस्येतिहासः**, (वाराणसीः चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, द्वितीय संस्करण, सं.२०००३) पृ. ९ ।

प्रश्नोत्तर वा संवादविधि तथा वर्णनात्मकविधिको प्रयोग गर्न सकिने कुरा ज्योतिषशास्त्रका शास्त्रीय ग्रन्थप्रणयनका विधिलाई अवलोकन गर्दा थाहा पाउन सकिन्छ । जस्तै-

व्याख्यानविधि : भृगुसंहिता, कश्यपसंहिता, वसिष्ठसंहिता, नारदसंहिता जस्ता ग्रन्थनिर्माणमा प्रयोग भएको विधि हो ।

सूत्रविधि : भृगुसूत्र, शुकसूत्र, जैमिनिसूत्र आदि ग्रन्थनिर्माणमा प्रयोग भएको विधि हो ।

प्रदर्शन तथा अवलोकनविधि : गोलबोध, गोलपरिभाषा, गोलाध्याय आदि ग्रन्थनिर्माणमा प्रयोग भएको विधि हो ।

प्रश्नोत्तर/संवादविधि : अ) उमामहेश्वर संवाद, रुद्रयामल र शिवस्वरोदयमा प्रयोग भएको विधि हो ।

आ) सूर्य–मय संवाद, सूर्यसिद्धान्त निर्माणमा प्रयोग भएको विधि हो ।

इ) पराशर–मैत्रेय संवाद बृहत्पाराशरहोराशास्त्रम् निर्माणमा प्रयोग भएको विधि हो ।

वर्णनात्मकविधि : सामुद्रिक शास्त्रको प्रणयनमा प्रयोग भएको विधि हो । अतः पौरस्त्य ज्योतिषशास्त्रको शास्त्रीय शिक्षणविधिको खोजी गर्दा त्यहीँभित्र यी पद्धतिहरू फेला परेका छन् । यी सबै विधिहरू शास्त्रप्रणयन र तिनको अवलोकनबाट प्राप्त भएका हुन् । यिनलाई ज्योतिषशास्त्रका शास्त्रीय शिक्षणविधि मान्न सकिन्छ । वर्तमान सन्दर्भमा पनि व्याख्यानविधि, सूत्रविधि, प्रदर्शन तथा अवलोकन विधि, प्रश्नोत्तर वा संवादविधि, र वर्णनात्मकविधिहरू ज्योतिषशास्त्रको शिक्षणमा अति नै उपयोगी देखिन्छन् ।

नेपालको ज्योतिषीय परम्परामा ज्योतिष शिक्षणविधिको खोजी

गुरुशिष्य दुवै सान्निध्यमा रहेर गुरुमुखी पद्धतिबाट ज्योतिष सिक्ने र सिकाउने परम्परा नेपालमा धेरै पुरानो छ । अद्यापि यस गुरुमुखी पद्धतिबाट ज्योतिष सिकाएका र सिकेका प्रतिष्ठित ज्योतिर्विद्हरू विद्यमान हुनुहुन्छ । नयराज पन्तको गुरुकुल यसको ज्वलन्त उदाहरण हो । पाङ पर्वतीय ज्योतिष, चहके ज्योतिष आदि यसका अन्य उदाहरण हुन् । यो गुरुमुखी ज्योतिष शिक्षण पद्धति अमुद्रित छ साथै श्रुतिपरम्परामा जीवित छ। यस पद्धतिबाट शास्त्रीय ज्योतिषलाई आधार मानी स्थानीय पञ्चाङ्ग गणना, स्थानीय लग्नमान गणना, लग्नसारिणी, षड्वर्ग कुण्डली सहित जन्मपत्रिका निर्माण, त्रिभागी दशा गणना, कुण्डलीको फलादेश गर्ने जस्ता मौलिक विशेषता

विकसित भएका छन् । यस पद्धतिबाट नेपालमा ज्योतिषशास्त्रका महानतम ग्रन्थहरू सुरक्षित रहन सकेको प्रमाण पाइन्छ । खोटाङ जिल्लाको लामिडाँडा ग्राम निवासी पण्डित देवीप्रसाद भट्टराईसँग रहेको भृगुसंहिता वि.सं. २०२३ सलमा आफूले देखेको कुरा लोकमणि दाहालले उल्लेख गरेका छन् ।[२] यस प्रकारको बृहत्काय ग्रन्थ गुरुकुलीय पद्धतिबाट मात्रै सुरक्षित रहन सकेको देखिन्छ । ज्योतिषशास्त्रको यस्तो गुरुकुल पद्धति आजको युगमा अन्यत्र कहीँ सुनिएको छैन जो नेपालको श्रुतिपरम्परामा जीवित छ ।

नेपालमा ज्योतिषशास्त्रको ज्ञान विस्तार गर्ने उद्देश्यले नै नेपाली भाषामा सर्वप्रथम ज्योतिष विषयका ग्रन्थ भास्वती (लेखक शतानन्द) र खण्डखाद्यकरणम् (लेखक ब्रम्हगुप्त)को अनुवाद भएको इतिहास पाइन्छ ।[३] संस्कृत भाषमा लिखित भास्वती वि.सं.११५६/शक संवत् १०२१ मा र खण्डखाद्यकरणम् वि.सं.७२२/शक संवत् ५८७ मा रचना भएका ज्योतिषशास्त्रका करण ग्रन्थ हुन् । वि.सं. १४५० तिर यी ग्रन्थलाई अनुवाद रूपान्तरण गरिएको पाइन्छ ।[४] नेपाली भाषामा यी संस्कृत भाषाका ग्रन्थको टीका लेखिए पछि वि.सं. १४५० तिरबाट ज्योतिषशास्त्रको शिक्षणमा अनुवाद रूपान्तरण र पञ्चाङ्ग तथा अहर्गण गणना गर्ने गणतीय विधिको प्रारम्भ भएको अनुमान गर्न सकिन्छ । अज्ञात समयदेखि नै मुढे पञ्चाङ्ग(हस्तलिखित पात्रो) गणना गर्ने पद्धति रहेको र यो पद्धतिले मुद्रणको विकाश हुनु पहिले नै पात्रो गणना गर्न सिकाएको देखाउँछ। त्यो समयमा हरेक ज्योतिषीले आफ्ना लागि आफैँ पञ्चाङ्ग गणना गरेर राख्ने प्रचलन थियो । अरूले गणना गरेको पञ्चाङ्ग हेर्ने ज्योतिषीको इज्जत नै थिएन ।[५] मुद्रणको युग प्रारम्भ भएपछि नेपालको पहिलो पात्रोका रूपमा वि.सं. १९४६ देखि ज्योतिषी तोयानाथ पन्तको पञ्चाङ्ग प्रकाशन भएको सूचना पाइन्छ ।[६] यो पञ्चाङ्गगणनाको पद्धतिमा केही संशोधन भएपनि अद्यावधि प्रचलित छँदैछ । त्यस्तै

---

२. नेपालाधिराज्यान्तर्गतखोटाङमण्डलवर्तिलामिडाँडाग्रामवास्तव्यः पण्डितवरदेवीप्रसादभट्टराईमहोदयपार्श्वे अस्माभिः १८८८ मितशकाब्दे भृगुसंहिता दृष्टाऽसीत् ।

यतादृशस्य बृहत्कायग्रन्थस्य प्रणयनं तु गुरुकुलेष्वेव सम्भवतीति सत्यमेव । न हि काचिद् गुरुकुलपद्धतिरप्येतादृशी साम्प्रतिकयुगे श्रुता । आचार्यलोकमणिदाहालः,**भारतीय ज्योतिषशास्त्रस्येतिहासः**, (वाराणसीः चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन,द्वितीय संस्करण, ई. सं.२००३) पृ.१४७ ।

३. दयाराम श्रेष्ठ र मोहनराज शर्मा, **नेपाली साहित्यको संक्षिप्त इतिहास,** (ललितपुरः साझा प्रकाशन, नवौँ संस्करण,२०६४), पृ. ९ ।

४. ठाकुर पराजुली, **नेपाली साहित्यको परक्रिमा**, (ललितपुरः साझा प्रकाशन, वि.सं. २०४५) पृ. ।

५. सहप्राध्यापक पुरूषोत्तम भट्टराई, (पूर्वशिक्षाध्यक्ष, नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालय) सँग गरिएको कुराकानिमा आधारित ।

६. सूर्यनाथ पन्त, **तोयनाथ पञ्चाङ्ग,** (काठामाडौँ : चतुर्भुज प्रकाशन प्रा.लि, (सम्पा.) वि.सं.२०७९) पृ. १ ।

नेपाली ज्योतिषीले लेखेका चिनामा भास्वतीको अहर्गण उल्लेख हुनुले पनि ज्योतिष सिक्न र सिकाउन भास्वतीको अनुवाद रूपान्तरणले अहम् भूमिका खेलेको पाइन्छ । यसरी नेपाली भाषामा ज्योतिषीय ग्रन्थ अनुवाद गर्ने, पात्रो निर्माण गर्ने र ज्योतिषशास्त्र सिक्ने सिकाउने अनुवाद रूपान्तरणको परम्पराको विकास भएको देखिन्छ। यस परम्पराबाट ज्योतिषशास्त्रको शिक्षणमा अनुवाद रूपान्तरणविधि, पञ्चाङ्गगणनाविधि, कुण्डली निर्माणविधि, त्रिभागीदशा गणनाविधि विकास भएर आएका छन् । यसरी नेपालको ज्योतिषीय परम्परामा ज्योतिष शिक्षणका गुरुकुल पद्धति, अनुवाद रूपान्तरणको पद्धति तथा पञ्चङ्गगणनाको गणितीय पद्धति विकसित भएको देखिन्छ ।

पाठ्यक्रममा निर्देशित ज्योतिषशास्त्रका शिक्षणविधिहरूको खोजी

शिक्षणविधि पाठ्यक्रमका पाँच प्रमुख अङ्ग पाठ्यवस्तु, उद्देश्य, शिक्षणविधि, शिक्षणसामग्री र मूल्याङ्कनमध्ये तेस्रो महत्त्वपूर्ण अङ्ग हो । पाठ्यक्रका उद्देश्य हासिल गर्न एवम् पाठ्यवस्तुको प्रभावकारी शिक्षणका लागि पाठ्यक्रमले शिक्षणविधि र शिक्षण सामग्रीको समेत निर्देश गरेको हुन्छ । माध्यमिक शिक्षा पाठ्यक्रममा शिक्षणविधिलाई शिक्षण सहजीकरण प्रक्रिया भनिएको छ । नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालयको पाठ्यक्रलाई अवलोकन गर्दा उत्तरमध्यमास्तरीय पाठ्यक्रम (२०५६), शास्त्रीस्तरीय पाठ्यक्रम (२०५७), एवम् हाल अद्यावधिक गरिएको नयाँ पाठ्यक्रम (२०७८) मा ज्योतिषशास्त्रको अध्यापनका लागि आवश्यक विधिहरू अपनाउन निर्देश गरिएको देखिन्छ । तर आचार्य स्तरीय पाठ्यक्रमामा भने शिक्षणविधि वा पद्धतिको उल्लेख भएको पाइँदैन । माध्यमिक तहको ज्योतिष विषयको पाठ्यक्रम र नेसंविको ज्योतिषशास्त्रको पाठ्यक्रमामा उल्लेखित शिक्षणविधिहरूलाई समीक्षा गर्दै यहाँ उपयुक्त शिक्षणविधिको खोजी गर्ने प्रयास गरिएको छ ।

पाठ्यक्रममा ज्योतिष शिक्षण पद्धति

उत्तरमध्यमा स्तरीय पाठ्यक्रम (२०५६) मा ज्योतिष शिक्षणपद्धति - नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालयको पाठ्यक्रम (२०५६) ले ज्योतिष शिक्षण पद्धतिका रूपमा *“निगमनागमनव्याख्यानप्रश्नोत्तराद्या: पद्धतयो यथाविषयमवलम्वनीया:” भन्दै निम्न चार प्रकारका शिक्षणविधिरु निर्देश गरेको पाइन्छ । ती निम्न छन्-(क) निगमनविधि, (ख) आगमनविधि, (ग) व्यख्यानविधि (घ) प्रश्नोत्तरविधि ।*

उक्त विधिमध्ये कुन पाठ्यांशको शिक्षणमा कुनविधि प्रयोग गर्ने भन्नेकुरा नखुलाइएकाले यसले औपचारिकतालाई मात्र वहन गरेको देखिन्छ । साथै यसमा शिक्षण सामग्रीको उल्लेख नगरिएको हुनाले यो शिक्षणविधि कमै मात्र विश्वशनीय र मापनीय देखिन्छ । विश्वविद्यालयबाट उत्तरमध्यमा तह नै खारेज भइकेका सन्दर्भमा अब कक्षा ११ र १२ को पाठ्यक्रममा ज्योतिष शिक्षण विधिको खोजी गर्नु पर्ने हुन्छ ।

शास्त्रीस्तरीय पाठ्यक्रम (२०५७) मा ज्योतिष शिक्षणपद्धति

शास्त्रीस्तरीय पाठ्यक्रम (२०५७) मा सिद्धान्तज्योतिष र फलितज्योतिषका लागि अलग अलग शिक्षणपद्धतिको उल्लेख गरिएको छ । फलितज्योतिषको शिक्षणका लागि "निगमनागमन-विमर्श-प्रश्नोत्तर-व्याख्यानाद्याः पद्धतयोः यथाविषयमवलम्बनीयाः " भनी निगमन, आगमन, विमर्श, प्रश्नोत्तर, व्याख्यान आदि पद्धतिहरू विषयवस्तु अनुसार अवलम्बन गर्न योग्य भएको कुरा निर्देश गरिएको छ । तर कस्तो विषयवस्तुमा कुन विधि प्रयोग गर्ने भन्ने कुरामा यो पाठ्यक्रम पनि मौन देखिन्छ । साथै शिक्षण सामग्रीका सन्दर्भमा पनि उक्त पाठ्यक्रम मौन देखिन्छ ।

सिद्धान्तज्योतिषको शिक्षणपद्धतिमा भने निम्न पाँच बुँदा उल्लेख गरिएको छ ।

क) अध्येतव्यविषये परिचयप्रदानम् (व्याख्यानविधि)

ख) शैक्षिकसामग्रीप्रदर्शनेन ज्ञातव्यविषये औत्कण्ठ्योत्पादनम् (प्रदर्शनविधि)

ग) सम्बद्धविषयाणां सरलपद्धत्या वर्णनम्, विश्लेषणम्, विवेचनं, समीक्षणम् (व्याख्यानविधि)

घ) प्रश्नोत्तररूपेण पुनरावृत्तिकरणम् (प्रश्नोत्तरविधि)

ङ) गृहकार्यप्रदानेन ज्ञातव्यविषयाणां स्थिरीकरणम्, लेखाभ्यासः, सम्पादनं विषयगतत्रुटिनिवारणं मूल्याङ्कनं आवश्यकनिर्देशनञ्च (कण्ठस्थीकरणविधि)

उपर्युक्त बुँदाहरूमध्ये पहिलो र तेस्रोले व्याख्यानविधिलाई सङ्केत गरेका छन् भने दोस्राले प्रदर्शनविधि र चौथोले प्रश्नोत्तरविधिलाई सङ्केत गरेका छन् । यहाँ कुन विधिको प्रयोग कसरी गर्ने भन्नेमा स्पष्टता देखिँदैन । कुन विषयवस्तुको शिक्षणमा कस्तो शैक्षणिक सामग्री प्रयोग गर्ने भन्नेमा पनि यो पाठ्यक्रम मौन देखिन्छ । यसरी शास्त्रीस्तरीय पाठ्यक्रकम (२०५७) ले पनि ज्योतिषशास्त्र शिक्षणका प्रभावकारी विधिलाई स्पष्ट गर्न सकेको देखिँदैन ।

शास्त्रीस्तरीय पाठ्यक्रम (२०७८) मा निर्दिष्ट शिक्षणविधिहरू

हालै अद्यावधिक गरी लागू गरिएको शास्त्रीस्तरीय पाठ्यक्रम (२०७८) ले पूर्ववर्ती पाठ्यक्रमका तुलनामा केही आधुनिक शिक्षणविधि, शिक्षणक्रियाकलाप र शिक्षणसामग्रीका साथै मूल्याङ्कनविधिमा समेत नवीन प्रवृत्तिलाई आत्मसात गरेको देखिन्छ । यसमा उल्लेखित शिक्षणविधिहरू निम्नअनुसार देखिन्छन् :

क) शिक्षणक्रमेऽधिकाधिकरूपेण छात्राणां सहभागिता भवत्वित्यत्र समायोजनीया (उत्प्रेरणा)

ख) तदनु सामूहिकविचारविमर्श संवाद प्रश्नोत्तरादिमाध्यमेन छात्रा प्रेरणीयाः (शिक्षणविधि)

ग) शास्त्रार्थशैल्या परस्परं संवादप्रश्नात्तरादिप्रक्रियया सरलया संस्कृतगिरा छात्राः शिक्षणीयाः । शिक्षणे निगमनागमन-प्रश्नोत्तर-प्रवचन विमर्श-प्रदर्शनात्मकाः शिक्षणविधयः एवात्र प्रयुज्यन्ते (शिक्षणविधि)

घ) सति सम्भवे शिक्षकैस्तदितरा अन्वेषणपरियोजनासम्बद्धाः प्राक्कल्पनादयश्छात्रकेन्द्रिता विधयोऽपि प्रयोक्तुं शक्यन्ते (शिक्षणविधि)

ङ) शिक्षणे यथासम्भवं अधिकाधिकछात्रसहभागितापूर्वकं शिक्षकैर्यथावसरं तत्र मार्गं निर्दिश्य योजकस्य भूमिका निर्वहणीया भवति (उत्प्रेरणा)

पाठ्यक्रमको उपर्युक्त शिक्षणविधिले पूर्ववर्ती पाठ्यक्रमका शिक्षणविधिलाई पछ्याउँदै अझ अत्याधुनिक छात्रकेन्द्रित अन्वेषणविधि र परियोजनाविधिलाई पनि स्वीकार गरेको देखिन्छ । यहाँ शिक्षकलाई सिकारुको मार्ग निर्देशक तथा सिकाइ प्रक्रियाको योजकको भूमिका निर्वाह गर्न प्रेरित गरिएको देखिन्छ । यस पाठ्यक्रममा शिक्षक केन्द्रित निगमन, आगमन, प्रवचन, विमर्श, र प्रदर्शनविधि तथा छात्र केन्द्रित अन्वेषणविधि र परियोजनाविधिलाई अनुशरण गरी पठनपाठन गर्न निर्देश गरेको देखिन्छ । अद्यावधिक पाठ्यक्रम (२०७८) ले ज्योतिषशास्त्रका शाखाहरू (जातकशास्त्र, मुहूर्तशास्त्र, वास्तुशास्त्र सामुद्रिकशास्त्र, शकुनशास्त्र आदि) को विधागत विषय शिक्षणमा पनि विषयवस्तु अनुसारका शिक्षणविधि र शिक्षणसामग्री प्रयोग गर्न सचेत गराएको छ, जस्तैः–

> *“पाठ्यांशस्यास्य शिक्षणे यथावश्यकं व्याख्यानप्रश्नोत्तरविश्लेषणतुलनात्मकागमन निगमनाद्याः शिक्षणविधयः प्रयोक्तुं शक्यन्ते । शिक्षकैस्तदितराः प्राक्कल्पनादयः छात्रकेन्द्रिता विधयोऽपि विषयक्षेत्रगताध्ययनसहजीकरणायाबलम्बनीयाः । समुचितानां प्रतिपाद्य-विषयाणामवबोधने श्रव्यदृश्यसामग्रीणां प्रयोगो विधेयः । विशेषावस्थायामन्तर्जालादिमाध्यमेन दूरशिक्षणमपि सम्बद्धशिक्षकेण विभागेन विद्यापीठेन वा कर्तव्यम् । मूलतो*

मुहूर्तविषयकशिक्षणक्रमे नेपाले प्रकाशितानां पञ्चाङ्गपत्राणां प्रयोगस्तथा वास्तुविषयकशिक्षणक्रमे तद्विषयसम्बद्धानां चित्रपटादीनां प्रदर्शनं कर्तव्यम् । भूमेः शुभाशुभत्वपरिज्ञाने गृहनिर्माणे च दिशानिर्देशकयन्त्र (Compas) स्य प्रयोगो विधेयः "

यसरी नेसंविको पाठ्यक्रममा उल्लेख भएका शिक्षणविधिलाई अवलोकन गर्दा ज्योतिषशास्त्रको शिक्षणका लागि निगमन, आगमन, व्याख्यान, प्रश्नोत्तर, प्रदर्शन, अन्वेषण, परियोजनाकार्य, सर्वेक्षण, विमर्श, समूह छलफल तथा शास्त्रार्थशैली जस्ता शिक्षणविधिहरू प्रयोग गर्न सकिने देखिन्छ । यी बाहेक अनुवादरूपान्तरणविधि, सूत्रविधि, अवलोकनविधि, घटना अध्ययनविधि, जस्ता शिक्षणविधिहरूलाई पनि प्रयोग गर्न सकिन्छ।

माध्यमिक शिक्षा पाठ्यक्रम (२०७६) मा ज्योतिष शिक्षणविधि

माध्यमिक शिक्षा पाठ्यक्रम (२०७६) मा शिक्षणविधिलाई शिक्षण सहजीकरण प्रक्रिया भनिएको छ । फलितज्योतिष विषयको कक्षा ११ र १२ को पाठ्यक्रममा शिक्षण सहजीकरण प्रक्रियालाई सिकारुमा सम्बद्ध विषयवस्तुको ज्ञानपक्ष र शिल्पपक्षको अवधारणा विकास गराउने माध्यमका रूपमा स्वीकार गरिएको छ । यसबाट विद्यार्थीमा सैद्धान्तिक ज्ञानसँगै व्यवहारिक सीपको विकास हुने उद्देश्य राखिएको देखिन्छ । विषयक्षेत्रगत ज्ञान र क्रियात्मक क्षमताको शिल्प विकासका लागि अध्ययन सहजीकरण प्रक्रियालाई अपरिहार्य मानिएको छ । यस प्रक्रियामा छात्रकेन्द्रित क्रियाकलापको महत्त्वलाई स्वीकार गरिएको छ। यो प्रक्रिया सामूहिक, व्यक्तिगत र अभ्यासमा आधारित हुने कुरा उल्लेखित छ । यसरी माध्यमिक शिक्षा पाठ्यक्रम (२०७६) ले फलितज्योतिष शिक्षणका लागि उपयुक्त शिक्षण सहजीकरण प्रक्रियालाई १५ वटा बुँदामा निर्देश गरेको छ । ती मध्ये केहीलाई उदाहरणका रूपमा यहाँ प्रस्तुत गरिएको छ ।

१। शिक्षणे विशेषरूपेण विद्यार्थीकेन्द्रितशिक्षणविधिरवलम्बनीयः ।

२। मुहूर्तशास्त्राध्यापनात्पूर्वं तत्र प्रयोज्यमानानां तिथिवारनक्षत्र-योगकरणायर्नतुमासादि विषयाः परिचेतव्याः । ततः प्रचलितपञ्चाङ्गस्य सहाय्येन, व्याख्यानेनोदाहरणेन, व्यतीतोदाहरणदर्शनेन, तद्विश्लेषणेन, पञ्चाङ्गप्रदर्शनेन च सम्बद्धविषयाः आकर्षकशैल्या शिक्षणीयाः ।

३। जातकशास्त्रस्याध्यपनात्पूर्वमध्यापनीया राशि-राशिस्वामी-लग्न-होरा- द्रेष्काण-नवमांश-द्वादशांश-त्रिंशांश-मूलत्रिकोण-ग्रहमैत्री-ग्रहदृष्टि-नीचादिजातकसम्बद्धविषयाः सोदाहरणं सकुण्डलीकमध्यपनीयाः ।

४। जातकग्रन्थस्य यः श्लोकः पाठनीयो भवति प्रथमं तच्छ्लोको लेखनीयः ततश्च श्लोकानुगतमन्वयमन्वयानुगतं वर्णनम् कुण्डल्यामुदाहरणं च प्रस्तुतव्यम् ।

५। ऐतिहासिकमहापुरुषाणां कुण्डलीप्रदर्शनेन तेषां जीवने घटितघटनानां पठितशास्त्राधारेण विश्लेषणं विधाय शास्त्रोक्तफले छात्राणां दृढविश्वासः कारयितव्यश्च ।

६। कमपि क्रियात्मकमध्ययनं परिकल्प्य प्रथममेका जन्मपत्रिका छात्राणां पुरतोऽध्यापकेनैव निर्मेया । ततश्चैतादृशं भिन्नं भिन्नं जन्मस्थानं परिकल्प्य भिन्नभिन्नजन्मपत्रिका निर्माणे विद्यार्थिनो गृहकार्ये प्रेरयितव्याः ।

७। स्वच्छाकाशसमये ग्रहाणां नक्षत्राणां ग्रहणस्य चावलोकनं कारयित्वैतेषामध्ययने छात्राः प्ररयितव्याः।

८। नेपालस्य नगरकोटस्थितवेदशालायामथवाऽन्यस्थानस्थवेदशालायां विद्यार्थीनो नाययित्वा तत्र दूरदर्शकयन्त्रसहाय्येन ग्रहनक्षत्रवेधकरणविधिश्च दर्शयितव्यः ।

यसरी माध्यमिक शिक्षा पाठ्यक्रमले शिक्षणविधिलाई शिक्षण सहजीकरण प्रक्रियाका रूपमा व्याख्या गर्दै ज्योतिष शिक्षणमा शिक्षककेन्द्रित, विद्यार्थीकेन्द्रित र अन्तरक्रियात्मक शिक्षणविधिलाई अवलम्बन गर्न जोड दिएको छ । विशेष गरी व्याख्यानविधि, प्रदर्शनविधि, दृष्टान्तविधि, अवलोकनविधि, प्रयोगात्मकविधि, समूहछलफलविधि आदिद्वारा शिक्षकले विद्यार्थीलाई अध्ययन सहजीकरण प्रक्रियामा सहजकर्ताको भूमिका निर्वाह गर्न सुझाएको देखिन्छ ।

ज्योतिष शास्त्रशिक्षणका प्रस्तावित विधिहरू

ज्योतिषशास्त्र सिक्ने र सिकाउने विधि र प्रक्रियालाई विभिन्न दृष्टिकोणबाट विश्लेषण गरी प्राप्त निष्कर्षका आधारमा ज्योतिष शिक्षणका केही विधिहरूलाई यहाँ प्रस्ताव गरिएको छ । ती विधि वा प्रक्रियालाई मुख्यतः तीन वर्गमा विभाजन गरेर प्रस्तुत गरिएको छ । पहिलो वर्गमा शिक्षककेन्द्रित शिक्षणविधि दास्रोमा विद्यार्थीकेन्द्रित शिक्षणविधि र तेस्रोमा अन्तरक्रियात्मक शिक्षणविधि प्रस्तुत गरिएको छ ।

शिक्षककेन्द्रित शिक्षणविधि - शिक्षककेन्द्रित विधिबाट ज्योतिषशास्त्रको शिक्षण गर्दा निगमनविधि, व्याख्यान वा प्रवचनविधि , गणितीय रूपान्तरणविधि एवम् प्रदर्शनविधिलाई प्रभावकारी रूपमा प्रयोग गर्न सकिन्छ । यसमा शिक्षकको सक्रियता बढी र विद्यार्थीको सक्रियता कम हुन्छ ।

निगमनविधि - सर्वप्रथम ज्योतिषसम्बद्ध पाठ्यांशको विषयस्तुसँग सम्बन्धित ज्योतिषीय सिद्धान्त सिकाएर त्यो सिद्धान्तको उदाहरण दिने निगमनविधि ज्योतिषशास्त्रको शिक्षणमा निकै उपयोगी मानिन्छ । यस विधिको प्रयोग गर्दा कुनै एउटा पठनीय श्लोकलाई शिक्षकले आदर्श वाचन गरिदिने । विद्यार्थीलाई पनि अनुवाचन गर्न लगाउने र शुद्धतापूर्वक श्लोक लेख्न लगाउने । शिक्षकले श्लोकानुगत अन्वय र अन्वयानुगत अर्थको वर्णन गरिदिने । अर्थबाट प्रकट भएको ज्योतिषीय सिद्धान्तलाई विश्लेषण गर्दै उदाहरण र प्रयोगबाट सिद्धान्त पुष्टि भएको देखाउने, जस्तै : कालपुरुषाङ्गम्

कालाङ्गानि वराङ्गमाननमुरो हृत्क्रोडवासोभृतो
वस्तिर्व्यञ्जनमूरुजानुयुगले जङ्घे ततोऽङ्घ्रिद्वयम् ॥

अन्वयः मेषादि राशयः क्रमेण १.वराङ्गम् (शिरः), २.आननम् (मुखम्), ३.उरः (बाहुयुगलम्), ४.हृत् (हृदयः), ५.क्रोडवासः(उदरम्), ६.भृतः(कटी), ७.वस्ति (आसनम्), ८.व्यञ्जनम् (गुप्ताङ्गम्), ९.उरुयुगलम्, १०.जानुयुगलम्, ११.जङ्घाद्वयम्, १२.अङ्घ्रिद्वयम् च कालपुरुषस्य अङ्गानि सन्ति ।

स्पष्टताका लागि कुण्डलीमा हेर्नुहोला ।

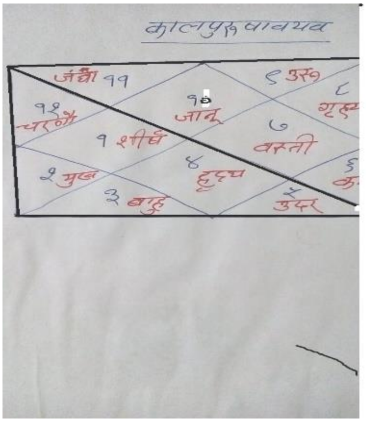

व्याख्यान वा प्रवचनविधि - ज्योतिषशास्त्रको पाठ्यांशका सैद्धान्तिक विषयवस्तुलाई व्याख्यान वा प्रवचनविधिबाट शिक्षण गर्न सकिन्छ । यस विधिबाट सूर्यादि नवग्रहको स्वरूप र परिचय, मेषादि राशिको स्वरूप र परिचय, ग्रह तथा राशिको बलाबल, कुण्डलीका द्वादशभावको प्रकृति, भावको शुभाशुभत्व, विविध प्रकारका योग र तिनका लक्षण, पञ्चाङ्गको परिचय, जस्ता विषयवस्तुलाई व्यख्यानविधिको प्रयोगबाट शिक्षण गर्न सकिन्छ । व्याख्यानका लागि निर्धारित श्लोक, त्यसको अन्वय, तथा सरल संस्कृत भाषमा त्यसका अर्थको व्याख्या गर्दै प्रवचनविधिबाट ज्योतिष विषय शिक्षण गर्न सकिन्छ।

गणितीय रूपान्तरण वा सूत्रविधि - संस्कृत भाषको पद्यशैलीमा निबद्ध ज्योतिषशास्त्रको ज्ञानलाई गणितीय शैलीमा रूपान्तरण गरी ज्योतिषीय विषय सिकाउने यो पद्धतिलाई सूत्रविधि भनिन्छ । विद्यार्थीलाई ज्योतिष विषयको पाठ्यांशमा भएको संस्कृत पद्यशैलीको बोध गर्न कठिनाइ भएमा शिक्षकले त्यसलाई सरल संस्कृतभाषमा सूत्रबद्ध गरी विषयवस्तुको शिक्षण गर्न सकिन्छ । पाठ्यांशमा भएका कठीन संस्कृत पद्यांशलाई सूत्रविधिको सहायताले सूत्रमा रूपान्तरण गर्दै ज्योतिषका गणितीय विषयवस्तुको शिक्षण गर्न सकिन्छ[७] । जस्तै :

श्लोक– खषड्घ्नं भयातं भभोगोद्धृतं तत् , खतर्कघ्नयातोड्युक्तं द्विनिघ्नं ।
नवाप्तं शशिभागपूर्वस्तुभुक्ति, खखाभ्राष्टवेदा भभोगेन भक्ता ॥

सूत्रः क) **(भयातम् ×६०) + (यातोडु × ६०) × २**

भभोग

९ **= अंशादि स्पष्टचन्द्र ।**

सूत्र : ख) **खखाभ्राष्टवेदा (४८०००)**

भभोगेन भक्ता **=चन्द्रगति**

प्रदर्शनविधि - ज्योतिषशास्त्रको शिक्षणमा प्रदर्शनविधि निकै प्रभावकारी र परिणाममुखी मानिन्छ । यस विधिको प्रयोग गर्दा सर्वप्रथम शिक्षकले पाठ्यांशसँग सम्बन्धित श्रव्यदृश्य सामग्री चयन गर्नुपर्छ। यस्ता सामग्री शिक्षकले स्वयम् निर्माण गर्न वा इन्टरनेटको सञ्जालबाट पनि लिन सकिन्छ । ग्रह नक्षत्र राशि आदि चक्र, वास्तुचक्र, दशाचक्र, पञ्चाङ्ग, कुण्डली, सारिणी जस्ता सामग्रीको प्रदर्शनबाट पाठ्यांशसँग सम्बन्धि विषयवस्तुको शिक्षण गर्न सकिन्छ, जस्तै :–

७. ततः पद्यगतविषय उपस्थापनीयस्तदनुरूपं गणितीयसूत्रं दर्शयितव्यम् । सूत्रदर्शनपश्चाच्च गणितसन्दर्शनपूर्वकं शुद्धोत्तरं समानीय छात्रेभ्यो विषयवस्तुज्ञानं कारयितव्यम् ।
माध्यमिकशिक्षापमठ्यक्रमः (२०७६) फलितज्योतिषम् पृ. १८१ ।

शिक्षककेन्द्रित शिक्षणविधिका शिक्षणक्रियाकलाप र शिक्षणसामग्रीलाई तालिकामा पनि देखाउन सकिन्छ ।

शिक्षककेन्द्रित शिक्षणविधि	**शिक्षण क्रियाशलाप**	**शिक्षण सामग्री**	
१. व्याख्यान वा प्रवचनविधि	–व्यख्यान बुँदाको प्रस्तुतीकरण, –पाठ्यांशमा निर्धारित ग्रहराशिनक्षत्रआदिको स्वरूप,स्वभाव,अवस्था जस्ता विषयको सैद्धान्तिक व्याख्या,विश्लेषण र विवेचना ।	–निर्धारित पाठ्यपुस्तक, व्याख्यानबुँदाहरू,मुद्रति अन्य सामग्रीहरू, –सञ्जालमा प्राप्त पाठ्यांशसम्बद्ध श्रव्यदृश्य सामग्री, –पिडिएफ पाठ्यपुस्तक ।	
२. गणितीय रूपान्तरण वा सूत्रविधि	–पाठ्यांशमा भएको संस्कृत पद्यांशलाई गणितीय शैलीमा सूत्रबद्ध गर्ने, –श्लोकको अन्वय गर्दै कठिन शब्दको अर्थ बताउने।	पठ्यांशसम्बद्ध श्लोक, त्यसको अन्वय, सूत्र, कठिनशब्दार्थ, पर्यायवाचीशब्द । –सञ्जालमा प्राप्त पाठ्यपुस्तकका पिडिएफ पुस्तकहरू ।	

३. प्रदर्शनविधि	–ग्रहकक्षा, ज्योतिषचक्र, वास्तुचक्र,कुण्डली,सारिणी, पञ्चाङ्ग,ग्रहदशातालिका जस्ता दृश्यसामग्री प्रस्तुत गर्ने र तिनको व्यख्या गर्ने	– ग्रहकक्षा, ज्योतिषचक्र, वास्तुचक्र,कुण्डली,सारिणी, पञ्चाङ्ग,ग्रहदशातालिका आदि शिक्षक निर्मित सामग्री, व नेटका श्रव्यदृश्य सामग्री ।	

विद्यार्थीकेन्द्रित शिक्षण विधि – विद्यार्थीले आफैं गरेर सिक्ने विधि विद्यार्थीकेन्द्रित शिक्षणविधि हो । यस विधिमा शिक्षकले सहयोगीको भूमिकामा रहनु पर्छ । ज्योतिषशास्त्रको शिक्षणमा विद्यार्थीकेन्द्रित शिक्षणविधि अन्तरगत समस्यासमाधानविधि, खोज वा अनुसन्धानविधि, परियोजना कार्यविधि, सर्वेक्षणविधि, घटना अध्ययनविधि तथा अवलोकनविधिलाई उपयोग गर्न सकिन्छ ।

समस्या समाधान विधि - यस विधिबाट ज्योतिषशास्त्रको शिक्षण गर्दा शिक्षकद्वारा पाठ्यांशसँग सम्बन्धित कुनै एउटा समस्या दिएर विद्यार्थीलाई तत्काल वा कक्षाकार्यमा वा गृहकार्यमा समाधान गर्न लगाइन्छ । यसका लागि सर्वप्रथम शिक्षकले समस्याहरूको सूची र समस्या समाधान हुने तालिका, चक्र, सारिणी, पञ्चाङ्ग आदि विद्यार्थीलाई उपलब्ध गराउनु पर्छ। साथै उत्तरकुञ्जिका पनि निर्माण गर्नुपर्छ । उत्तरकुञ्जिकाले समस्यालाई छिटो समाधान गर्न सहयोग गर्दछ, जस्तैः–

१. वि.सं.२०७९ आषाढ ११ गते अग्निवास कहाँ छ ? (अग्निवास तालिको प्रयोग गर्ने)

२.शुक्रको विंशोत्तरी दशावर्ष कति हो ? (दशावर्ष तालिकाको प्रयोग गर्ने)

३. सूर्यका मित्र र शत्रु को को हुन् ? (ग्रहमैत्री तालिकाको प्रयोग गर्ने)

४. नन्दादि तिथि र तिनका स्वामी तालिकामा देखाउनुहोस् ।

खोज तथा अन्वेषण विधि- ज्योतिषशास्त्रको शिक्षणमा यो विधि निकै नै प्रभावकारी देखिन्छ । यसले विद्यार्थीलाई ज्योतिषशास्त्रको ज्ञान र सीप दुबै हासिल गर्न सहयोग गर्छ । विद्यार्थीलाई स्वयम् विषयवस्तुको अन्वेषण गर्दै सिक्ने अवसर प्राप्त हुन्छ । ज्योतिषको पाठ्यांशसँग सम्बन्धित विषय अन्वेषण गर्न लगाई यो विधिको प्रयोग गर्न सकिन्छ । निश्चित समयको लग्न, मुहूर्त, दशा

अन्तर्दशालाई लग्नसारिणी, मुहूर्त तालिका, दशान्तर्दशा तालिका आदिबाट खोज्न लगाएर यो विधिको प्रयोग गर्न सकिन्छ । जस्तै :

१। २०७९ असार ११ गते दिउँसो १ बजेको लग्न पत्ता लगाउनु होस् । (पञ्चाङ्गको दैनिक लग्न सारिणी प्रयोग गर्ने)

२। असार महिनामा कुनकुन दिन रवियोग पर्दछ ? पत्ता लगाउनुहोस् । (रवियोग तालिका प्रयोग गर्ने)

३। आषढ शुक्लपक्षमा कहिले कहिले रुद्री जुर्छ ? पत्ता लगाउनुहोस् । (शिववास तालिका प्रयोग गर्ने)

परियोजना कार्य (विधि) - परियोजनाकार्यलाई वर्तमान पाठ्यक्रममा मूल्याङ्कनविधिको महत्वपूर्ण अङ्गका रूपमा स्वीकार गरिएको छ । शास्त्रीतहको आन्तरिक मूल्याङ्कनमा परियोजना कार्यलाई अनिवार्य मानिएको छ। ज्योतिषशास्त्रको शिक्षण गर्दा निश्चित समयमा पुरा हुने खालका निम्न अनुसारका परियोजना कार्य दिएर यस विधिको प्रयोग गर्न सकिन्छ :

१. जन्मपत्रिका निर्माणको परियोजनाकार्य ।

२. षड्वर्ग कुण्डली निर्माणको परियोजनाकार्य ।

३.ससन्धि द्वादशभाव साधनको परियोजनाकार्य ।

४.सूर्यादि ग्रहका दशान्तर्ददशा साधनको परियोजनाकार्य, आदि ।

सर्वेक्षण विधि - स्थलगत निरीक्षण र सर्वेक्षणका साथ शिक्षण गरिने सर्वेक्षणविधिलाई ज्योतिषशास्त्र अन्तर्गतको वास्तुशास्त्र शिक्षण गर्दा प्रभावकारी रूपमा प्रयोग गर्न सकिन्छ । वास्तुशास्त्रका मूल्यमान्यतालाई आत्मसात गरी वास्तुअनुकुल निर्माण गरिएका भवन, राजप्रासाद, देवालय, जलाशय, ढुङ्गेधारा, आरामगृह(प्रतीक्षालय), धर्मशाला, वनवृक्ष, वाटिका आदिको स्थलगत सर्वेक्षणबाट वास्तुशास्त्रको शिक्षणमा प्रभावकारिता आउँछ । यसबाट वास्तुशास्त्रका नियमहरू प्रयोग भए नभएको प्रत्यक्ष सर्वेक्षण गरी सिकाउन सकिन्छ ।

घटना अध्ययन विधि - ज्योतिष विषयसँग सम्बन्ध राख्ने कुनै पनि राष्ट्रिय अन्तर्राष्ट्रि वा खगोलीय घटना परिघटनाको अध्ययनबाट पनि ज्योतिष विषयको शिक्षण गर्न सकिन्छ । सूर्यग्रहण वा चन्द्रग्रहणको समयमा हुने आकाशीय दृश्य, त्यस समयको भौगोलिक परिदृश्य, समाजका धार्मिक सांस्कृतिक क्रियाकलाप जस्ता घटनाको अध्ययनबाट ज्योतिषशास्त्रको ग्रहणसँग सम्बन्धित

विषयवस्तु शिक्षण गर्न सकिन्छ । त्यस्तै गम्भीर खालका राष्ट्रिय घटना वा दुर्घटनाहरू कुन मुहूर्तमाघटेका हुन् भनी मुहूर्त अध्ययन गर्न सकिन्छ । गम्भीर प्रकृतिका दुर्घटना, आत्महत्या, आगलागी आदिबाट निधन हुने व्यक्तिका कुण्डलीको अध्ययनबाट अकालमृत्युयोगको प्रभावकारी शिक्षण गर्न सकिन्छ ।

अवलोकन विधि - अवलोकनविधि पनि ज्योतिषशास्त्र शिक्षणको एउटा प्रभावकारी विधि हो । यसबाट विद्यार्थीले विषयको प्रत्यक्ष ज्ञान हासिल गर्न सक्छन् । उनीहरूलाई दूरदर्शक यन्त्रको सहायताले आकाशीय नक्षत्र, तारापुञ्ज,राशि, ग्रह आदि अवलोकन गराउँदै ज्योतिषको शिक्षण गर्न सकिन्छ । दूरविनको सहायताले सूर्यचन्द्र ग्रहणको अवलोकनबाट ग्रहणको ज्ञान प्रत्यक्ष हासिल गर्न सकिन्छ । विद्यार्थीकेन्द्रित शिक्षणविधिका मुख्य मुख्य बुँदाहरू निम्न अनुसार छन् :

विद्यार्थीकेन्द्रित शिक्षणविधि	**शिक्षणक्रियाकलाप**	**शिक्षणसामग्री**
१.समस्यासमाधानविधि	–शिक्षकले कुनै एउटा समस्या विद्यार्थीलाई दिएर कक्षा वा गृहकार्यमा समाधान गर्न लगाउने, –पाठ्यांशसम्बद्ध प्रश्न दिने र समाधान गर्न लगाउने ।	–समस्या समाधान गर्ने सूत्रसूची –समस्या समाधान हुने तालिका, सारिणी आदि –सम्बद्ध पाठ्यांश
२.खोज/अन्वेषणविधि	–पाठ्यांशसँग सम्बन्धित विषय खोज गर्न लगाउने । –लग्न,मुहूर्त,ग्रहशत्रु,मित्र,समआदि पहिचान गर्न लगाउने । –ग्रहदशान्तर्दशा आदि अन्वेषण गर्न लगाउने ।	लग्नसारिणी, मुहूर्तसारिणी, ग्रहदशाचक्र, आदि
३.परियोजनाकार्यविधि	–षड्वर्गकुण्डली निर्माण, जन्मपत्रिका निर्माण, दशार्न्तदशासाधन,ससन्धिभावसाधन	–षड्वर्ग सारिणी, जन्मपत्रिका चार्ट,पञ्चाङ्ग आदि ।

	आदिको परियोजनाकार्य गर्न दिने ।	
४.सर्वेक्षणविधि	–गृहवास्तु,वास्तुभूमि,वास्तुअनुकुल निर्मित भवन, राजप्रासाद,देवालय,वनवाटिका आदिको स्थलगत सर्वेक्षण गर्न लगाउने ।	–वास्तुचित्र, वास्तुचक्र, वास्तुअनुकुल निर्मित भवन, देवालय, राजप्रासाद आदि ।
५.घटनाअध्ययनविधि	–खगोलीय घटनाहरू जस्तैः सूर्यचन्द्रग्रहण,उल्कापात आदि घटनाको वस्तुगत अध्ययन गर्न लगाउने, ग्रहणफल परीक्षण गराउने –गम्भीर खालका राष्टीय घटना वा दुर्घनाका मुहूर्त अध्ययन गर्ने । –गम्भीर दुर्घटनामा निधन हुने व्यक्तिका कुण्डली अध्ययन गर्न दिने	ग्रहणतालिका, ग्रहणफलतालिका, दुर्घटनासूची, तत्कालिककुण्डली ।
६.अवलोकनविधि	ग्रहण अवलोकन गराउने,	दूदर्शकयन्त्र, दूरविन ।

अन्तरक्रियात्मक विधि – शिक्षक र विद्यार्थीको सामूहिक अन्तरक्रियाबाट शिक्षण गरिने विधिलाई अन्तरक्रियात्मक शिक्षणविधि भनिन्छ । यसमा शिक्षक र विद्यार्थीले सामूहिक कार्य गरेर ज्योतिषशास्त्रको सिकाई प्रक्रियालाई उपलब्धीमूलक बनाउन सकिन्छ । यस विधि अन्तरगत प्रश्नोत्तर, समूहछलफल, गोष्ठी र शास्त्रार्थशैली विधि पर्दछन् ।

प्रश्नोत्तर विधि - ज्योतिषशास्त्रप्रति विद्यार्थीहरूको रूचि बढाउन र उत्प्रेरित गर्न प्रश्नोत्तरविधि प्रभावकारी हुन्छ । शिक्षकले ज्योतिषको पाठ्यांशका विषयवस्तुसँग सम्बद्ध छोटा छोटा प्रश्न गर्दै विद्यार्थीलाई उत्तर भन्न लगाएर यो विधिको प्रयोग गर्न सकिन्छ, जस्तै :

१. पञ्चाङ्गपत्रस्य पञ्चाङ्गानि कानि ?

२. सूर्यस्य उच्च राश्यांशाः के ?

३. स्त्रीसंज्ञकानां राशीनां नामानि कानि ?

४. तारा नामानि कानि ?

समूह छलफल विधि- शिक्षक र विद्यार्थी दुवैले सामूहिक छलफल र अन्तरक्रियाद्वारा शिक्षण गर्ने विधिलाई समूहछलफलविधि भनिन्छ । शिक्षकले नेतृत्व गरेको विद्यार्थीको समूह निर्माण गरी निश्चित विषयमा छलफल गर्दै निकालिने निष्कर्षबाट ज्योतिषशास्त्रमा यस विधिको उपयोग गर्न सकिन्छ। कुण्डलीका योगहरूको सामूहिक फलादेश, वास्तुभूमि वा गृहवास्तुको सामूहिक अवलोकन, सूर्यचन्द्र ग्रहणको सामूहिक अवलोकन जस्ता क्रियाकलापबाट विद्यार्थीले सहज रूपमा विषयवस्तुको ज्ञान आर्जन गर्न सक्छन् । यस विधिबाट मेला, उत्सव वा पर्वहरूमा सामूहिक कार्यक्रमको आयोजना वा ज्योतिष शिविर सञ्चालन गरी समूहमा ज्योतिष शिक्षण गर्न सकिन्छ, जस्तै :

१. सामूहिक कुण्डलीपरामर्श शिविर

२. सामूहिक वास्तुपरामर्श शिविर

३. सामूहिक मुहूर्तपरामर्श शिविर

विमर्श वा गोष्ठीविधि - ज्योतिषशास्त्रका विभिन्न विषयमा विचार गोष्ठी वा विमर्श गोष्ठीको आयोजना गरेर शिक्षण गर्ने पद्धतिलाई गोष्ठीविधि भनिन्छ । शिक्षक विद्यार्थी दुवै सहभागी भई ज्योतिषशास्त्रका विज्ञजनहरूबाट ज्योतिषीय विविध विषयमा विचार गोष्ठी वा विमर्श गोष्ठीको आयोजना गरेर पनि ज्योतिष शिक्षण गर्न सकिन्छ, जस्तै :

१.पञ्चाङ्ग प्रशिक्षण शिविर,

२.मुहूर्तविचार गोष्ठी,

३.वास्तु प्रशिक्षण कार्यशाला,

४.राशिफल प्रशिक्षण कार्यशाला, आदि ।

शास्त्रार्थशैली विधि - ज्योतिष विषयको पाठ्यांशसँग सम्बन्धित कुनै निश्चित विषयमा शास्त्रीय प्रमाणहरूलाई प्रस्तुत गर्दै विद्यार्थी, शिक्षक वा ज्योतिष विषयका जानकार व्यक्तिहरूलाई सहभागी गराई शास्त्रार्थशैलीबाट ज्योतिष शिक्षण गर्न सकिन्छ । यसका लागि कुनै एउटा दृष्टान्त प्रस्तुत गरी त्यसका आधारमा शास्त्रार्थ गर्न सकिन्छ । फलितज्योतिषका निम्न अनुसारका विषयमा शास्त्रार्थ गर्न गराउन सकिन्छ :

१. कुण्डलीमा बालारिष्टयोग विचार

२. कुण्डलीका भावको शुभाशुभत्व विचार

३. शुभकर्ममा त्याज्यदोष विचार

४.यात्राका शुभाशुभ शकुन विचार आदि

अन्तर्क्रियात्मक विधिका मुख्य बुँदाहरूलाई निम्न अनुसार देखाइएको छ :

अन्तरक्रियात्मक शिक्षणविधि	**शिक्षणक्रियाकलाप**	**शिक्षणसामग्री**	**विशेष (कैफियत)**
१.प्रश्नोत्तरविधि	–पाठ्यांशसम्बद्ध छोटा छोटा प्रश्न गर्दै उत्तर भन्न लगाउने ।	–प्रश्नसूचीपत्र, उत्तरकुञ्जिका	
२.समूह छलफलविधि	–विद्यार्थीको समूह निर्माण गरी निश्चित विषयमा छलफल गर्दै निष्कर्ष निकाल्न लगाउने । –सामूहिक रूपमा ज्योतिषीय विषयवस्तुलाई मात्र समेटी साप्ताहिक, पाक्षिक वा मासिक पत्रिका प्रकाशन गर्न लगाउने –सामूहिक ज्योतिषपरामर्श सेवा प्रदान गर्ने,	–नक्षत्रचक्र, तिथि तालिका, ग्रहतालिका, विविधकुण्डलीहरू –चार्ट पेपर	
३.विमर्शगोष्ठिविधि	–ज्योतिषशास्त्रका विविध विषयमा विचारगोष्ठी, विमर्शगोष्ठी आदि आयोजना गर्ने र विज्ञहरूबाट ज्योतिषीय विषयमा विमर्श गर्ने ।	–ज्योतिष विषयका विज्ञहरू ।	
४.शास्त्रार्थशैलीविधि	–ज्योतिष गणित, जातक, मुहूर्त, वास्तुसम्बद्ध विषयमा	–ज्योतिषका शास्त्रीय श्लोकप्रमाण	

	विद्यार्थीहरूबीच शास्त्रार्थ गराउने र शिक्षकले शास्त्रीय निर्णय सुनाउने ।	लेखिएका श्लोकपत्तीहरू ।	

निष्कर्ष र उपलब्धि

नेपालमा ज्योतिषशास्त्र शिक्षणको परम्परा निकै पुरानो देखिन्छ । पौरस्त्य ज्योतिषशास्त्रको प्रमुख शिक्षणविधि गुरुकुलीय श्रुतिपरम्पराको गुरुमुखी पद्धति नै हो । नेपालका अधिकांश ज्योतिषीहरूले श्रुतिपरम्परागत गुरुमुखी पद्धतिबाट ज्योतिषशास्त्र सिक्दै र सिकाउँदै आएका छन् । तर आधुनिक कक्षकोठामा ज्योतिषशास्त्रको शिक्षणविधि र पद्धतिका विषयमा खासै चिन्तन भएको पाइँदैन । ज्योतिष सिक्ने र सिकाउने उद्देश्यले ज्योतिषीय ग्रन्थ भास्वतीको नेपाली भाषमा अनुवाद भएदेखि यता अनुवाद रूपान्तरणको पद्धतिबाट ज्योतिषशिक्षण प्रारम्भ भएको इतिहास पाइन्छ । गुरुकुलीय पद्धतिबाट विकसित हुँदै आएको पौरस्त्य ज्योतिषशास्त्रको नेपालको ज्योतिष अध्ययन अध्यापन पद्धतिले विश्वविद्यालयको स्थापना भएपछि मात्रै औपचारिकता प्राप्त गरेको बुझिन्छ । महेन्द्र/नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालयको स्थापना (२०४३) भएपछि विश्वविद्यालयको ज्योतिष विभागले निर्माण गरेको पाठ्यक्रममा ज्योतिषशिक्षणका विधि र पद्धतिरूको उल्लेख गरिएको छ । विश्वविद्यालयका प्रारम्भिक पाठ्यक्रमहरूमा संस्कृत वाङ्मयका शास्त्रीय शिक्षणविधिहरू जस्तै आगमनविधि, निगमनविधि, विमर्शविधि, प्रश्नोत्तरविधि र व्याख्यानविधि वा पद्धतिलाई ज्योतिषशास्त्रका विषयवस्तु अनुसार अवलम्बन गर्न निर्देश गरिएको छ। माध्यमिक शिक्षा पाठ्यक्रम (२०७६) ले चाहिँ शिक्षणविधिलाई शिक्षण सहजीकरण प्रक्रिया भनेको छ । यसमा ज्योतिषशास्त्रको शिक्षणका लागि विद्यार्थी केन्द्रित विधिलाई अवलम्बन गर्न केही बुँदारू उल्लेख गरएिको छ। नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालयको अद्यावधिक पाठ्यक्रम (२०७८) ले भने ज्योतिषशास्त्र शिक्षणका लागि अधुनातन विधि, पद्धति र प्रविधिहरूलाई समेत प्रयोग गर्न सकिने शिक्षणविधि र शिक्षणसामग्रीको उल्लेख गरेको छ। साथै अद्यावधिक पाठ्यक्रममा ज्योतिषका विविध विषयवस्तु अनुसारका आधुनिक शिक्षणसामग्रीको निर्माण गर्न ज्योतिष विषयका शिक्षक, ज्योतिष विभाग र विद्यापीठलाई आह्वान गरिएको छ । यसरी निर्मित शिक्षणसामग्रीको प्रयोग गर्दै आधुनिक प्रविधिमैत्री शिक्षणविधिबाट ज्योतिषशास्त्रको अध्यापन गर्न सकिन्छ । यहाँ यो लघुअध्ययनको शोधलेखबाट ज्योतिषशास्त्रको

शिक्षणविधि वा शिक्षण सहजीकरण प्रक्रियालाई शिक्षक केन्द्रितविधि, विद्यार्थीकेन्द्रित विधि र अन्तर्क्रियात्मक विधि अन्तर्गतका विभिन्न विधि र पद्धतिको विश्लेषण गरी तिनको प्रयोगका लागि उदाहरण समेत प्रस्तुत गरिएको छ । यही कुरा यस शोध लेखको मुख्य उपलब्धि हो । ज्योतिषशास्त्रको शिक्षणमा प्रयोग गर्न सकिने व्याख्यान वा प्रवचनविधि, संवाद वा प्रश्नोत्तरविधि, प्रदर्शनविधि, गोष्ठीविधि वा सामूहिक विमर्शविधि, परियोजनाकार्य विधि, अन्वेषणविधि, अवलोकनविधि र शास्त्रार्थशैली विधिको प्रयोगात्मक पद्धति अनुसरण गर्दै ज्योतिष विषयको शिक्षण गर्न सकिन्छ भन्ने निष्कर्ष यस शोधलेखमा निकालिएको छ ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

...... (२०५५), *आचार्य प्रथमखण्डस्य पाठ्यक्रमः*, महेन्द्रसंस्कृत विश्वविद्यालय ।

...... (२०५६), *उत्तरमध्यमास्तरीयः पाठ्यक्रमः*, महेन्द्रसंस्कृत विश्वविद्यालयः ।

...... (२०७६), *माध्यमिकशिक्षापाठ्यक्रमः* (फलितज्योतिषम्), पाठ्यक्रमविकासकेन्द्रः ।

.... (२०५७), *शास्त्रिस्तरीयपाठ्यक्रमः*, महेन्द्र संस्कृत विश्वविद्यालय ।

..... (२०७८), *शास्त्रिस्तरीयः पाठ्यक्रमः (शास्त्री प्रथमवर्षः)*, नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालय ।

...... (ई.२०१५), *सूर्यसिद्धान्तः* (कपिलेश्वरशास्त्रीकृत् संस्कृत एवम् हिन्दीटीकाद्वयसंवलितः, संपा. सत्येन्द्र मिश्र), चौखम्बा संस्कृत भवन ।

जगद्देव (ई.२००८), *सामुद्रिकशास्त्रम्* (हिन्दीटीकाकार पं अभयकात्यायन), चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन ।

जैमिनि (२०६४), *जैमिनिसूत्रम्* (हिन्दी व्यख्याकार श्रीअच्युतानन्द झा, पञ्चम संस्करण), चौखम्बा संस्कृत सिरिज आफिस ।

दाहालः, लोकमणिः (ई.२००३), *भारतीय ज्योतिषशास्त्रस्येतिहासः*, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन ।

पराजुली, ठाकुर (२०४५), *नेपाली साहित्यको परिक्रमा*, (दो.सं.), साझा प्रकाशन ।

पराशर (ई. २०१४), *बृहत्पाराशरहोराशास्त्रम्*, (व्यख्याकार पं पद्मनाभ शर्मा), चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन ।

भृगु (२०७४), *भृगुसूत्रम्,* (पण्डित श्री सिद्धनाथशर्मकृत् सरलहिन्दीटीकासहितम्), खेमराज श्रीकृष्णदास ।

श्रीमञ्छतानन्दः (२०४२), *भास्वती,* (व्याख्याकार-आचार्य रामजन्म मिश्र, द्वि.सं.) वाराणसी : चौखम्बा संस्कृत संस्थान ।

श्रेष्ठ, दयाराम र शर्मा, मोहनराज (२०६४), *नेपाली साहित्यको संक्षिप्त इतिहास* (नवौँ संस्करण), साझा प्रकाशन ।

उर्वशी खण्डकाव्यको विधातात्त्विक विश्लेषण

तुलसीप्रसाद गौतम, विद्यावारिधि
सहप्राध्यापक
नेपाली विभाग
त्रिचन्द्र बहुमुखी क्याम्पस, काठमाडौं
gautamtulsi1@gmail.com

लेखसार

प्रस्तुत शोधलेख सिद्धिचरण श्रेष्ठद्वारा रचित उर्वशी खण्डकाव्यको विधातात्त्विक विश्लेषणमा केन्द्रित छ । यस लेखमा खण्डकाव्यका संरचक घटकहरू कथानक, चरित्र, परिवेश, शीर्षक, उद्देश्य, दृष्टिबिन्दु र भाषाशैलीय विन्यासअन्तर्गतका छन्द, लय, बिम्ब, प्रतीक, अलङ्कार आदिका आधारमा कृतिपरक विश्लेषण गरिएको छ । यस अध्ययनबाट उर्वशी खण्डकाव्यमा प्राप्त कथानक, त्यस कथानकलाई डोऱ्याउने पात्र र तिनको चरित्रका साथै परिवेशअन्तर्गतका पात्र क्रियाशील हुने ठाउँ अथवा घटना घटित हुने स्थान, समय र सामाजिक परिस्थितिसमेत केलाइएको छ । यसका साथै कृतिको शीर्षक, खण्डकाव्य लेखिनाको उद्देश्य र दृष्टिबिन्दु अर्थात् कथनपद्धतिको समेत निर्क्योल भएको छ । त्यसैगरी काव्यमा प्रयुक्त भाषाशैलीअन्तर्गतका छन्दविधान, लयविधान, बिम्ब, प्रतीक र अलङ्कार विधानको अध्ययन तथा विश्लेषण गरिएको छ । यसरी कृति निर्माण गर्ने संरचक घटकहरूलाई नै आधार बनाएर गरिएको यस अध्ययनबाट यो कृति विधातत्त्वका दृष्टिले पूर्ण संरचना भएको एक उत्कृष्ट काव्य हो भन्ने कुरा प्रमाणित भएको छ । यस अध्ययनबाट कृतिका सबै घटकहरूको अध्ययन तथा विश्लेषण हुन गई पाठकलाई समग्र कृति बुझ्न मदत पुग्ने विश्वास गरिएको छ ।

शब्दकुञ्जिका : कथानक, परिवेश, दृष्टिबिन्दु, बिम्ब, प्रतीक ।

विषय परिचय

सिद्धिचरण श्रेष्ठ स्वच्छन्दतावादी धाराका एक महत्त्वपूर्ण कवि हुन् । उनको कविता-यात्रा १९९० सालको फागुनमा गोरखापत्रमा 'भुइँचालो' शीर्षक कविता छापिएपछि सुरु भएको हो । १९९० सालदेखि सुरु भएको यो कविता-यात्रा उनको देहावसान भएको वर्ष २०४९ सालसम्म नै रहेको पाइन्छ । लगभग ६ दशक लामो कविता-यात्रामा उनले ५ सयभन्दा बढी फुटकर कविता र १४ वटा खण्डकाव्य लेखेका छन् । उनका मेरो प्रतिबिम्ब (२०२१), कोपिला (२०२१), कुहिरो र घाम (२०४५), सिद्धिचरणका प्रतिनिधि कविता (२०४५), तिरमिर तारा (२०४६), बाँचिरहेको आवाज (२०४६) गरी जम्मा ६ वटा कविता-सङ्ग्रह प्रकाशित छन् । रचनाका दृष्टिले उनको खण्डकाव्य लेखन १९९५ सालदेखि सुरु भए तापनि प्रकाशनका दृष्टिले उनको खण्डकाव्य-यात्रा २०१७ सालमा प्रकाशित 'उर्वशी' देखि सुरु भएको पाइन्छ । उनले जूनकिरी, विश्वव्यथा, उर्वशी, आँसु, शबरी, मङ्गलमान, ज्यानमारा शैल, मेरो नेपाल, भीमसेन थापा, आत्मबिलौना, बाँचिरहेको आवाज, नौली, कान्तिमती, युद्ध र शान्ति गरी १४ वटा खण्डकाव्य लेख्ने प्रयास गरे तापनि उर्वशी (२०१७), ज्यानमारा शैल (२०२३), विश्वव्यथा (२०३१), मेरो नेपाल (२०३९), मङ्गलमान (२०४९), आँसु (२०५०), भीमसेन थापा (२०६०) गरी ७ वटा खण्डकाव्य मात्र पूर्ण रूपमा प्रकाशित छन् । उपर्युक्त खण्डकाव्यहरूमध्ये विश्वव्यथा, आँसु र ज्यानमारा शैल २०१७ सालपछि प्रकाशित भए तापनि यी काव्यहरू २०१७ सालभन्दा अघि नै रचिएका हुन् । 'उर्वशी' खण्डकाव्यको रचना पनि १९९७ सालमा सिद्धिचरण श्रेष्ठ जेल परेसँगै सुरु भए तापनि यस खण्डकाव्यलाई संशोधनका साथ २०१७ सालमा प्रकाशित गरियो । यसरी हेर्दा 'उर्वशी' को रचनाकाल १९९७ देखि २०१७ सालसम्म रहेको छ । मेरो नेपाल, मङ्गलमान र भीमसेन थापा खण्डकाव्यहरूचाहिं २०१७ सालपछि रचिएका हुन् ।

उपर्युक्त काव्यकृतिहरूमध्ये केही कृतिको अध्ययन तथा अनुसन्धान हुन सकेको भए तापनि समग्र कृतिको व्याख्या तथा विश्लेषण हुन अझै बाँकी छ । २०१८ सालमा प्रकाशित 'उर्वशी' महाभारतमा वर्णित अर्जुन र उर्वशीका बिचको एक दिनको घटनालाई लिएर लेखिएको खण्डकाव्य हो । यो मानवका इच्छा-आकाङ्क्षाहरू कति प्रबल हुन्छन् भन्ने कुरा देखाउन सफल एक स्वच्छन्दतावादी खण्डकाव्य हो । प्रस्तुत शोधलेख यही खण्डकाव्यको विधातात्त्विक विश्लेषणमा केन्द्रित छ । खण्डकाव्यका संरचक तत्त्वहरूका आधारमा उक्त काव्यको विश्लेषण गरी निष्कर्षमा पुग्नु यस लेखको मुख्य विषय र उद्देश्य पनि हो ।

अध्ययनको विधि

प्रस्तुत कृतिको अध्ययन तथा विश्लेषणका लागि यसमा खण्डकाव्यको विधातात्त्विक सिद्धान्त अवलम्बन गरिएको छ र पद्धति निगमनात्मक छ । सैद्धान्तिक आधार स्पष्ट पार्नका लागि यसमा खण्डकाव्यको सिद्धान्तबारे लेखिएका पुस्तक तथा लेख-रचनाहरूबाट सामग्री सङ्कलन गरिएको छ । यसमा मुख्यतः प्राथमिक र द्वितीयक गरी दुई प्रकारका सामग्रीहरू सङ्कलन गरिएका छन् । यसको प्राथमिक सामग्री विवेच्य कृति 'उर्वशी' खण्डकाव्य हो भने यस खण्डकाव्यका बारेमा लेखिएका सैद्धान्तिक पुस्तक र लेख रचनाहरू यसका द्वितीयक सामग्री हुन् । सामग्री सङ्कलनका लागि यसमा पुस्तकालयीय विधि अपनाइएको छ र यिनै सामग्रीको उपयोगद्वारा कृतिको अध्ययन तथा विश्लेषण गरिएको छ । प्रस्तुत अनुसन्धान गुणात्मक प्रकृतिको र कृतिपरक रहेको छ ।

विषय विश्लेषण

उर्वशी खण्डकाव्यको विधातात्त्विक विश्लेषण

कुनै पनि वस्तु वा कृतिको आफ्नो एउटा संरचना हुन्छ । संरचना नभएको वा अपूर्ण भएको वस्तु अपाङ्गजस्तै हुन्छ । संरचना भनेको कुनै वस्तु वा कृतिको सग्लो वा पूर्ण रूप हो । साहित्यिक कृतिको संरचनाभित्र विभिन्न संरचक घटकहरू रहेका हुन्छन् । यिनै संरचक घटकहरू मिलेर एउटा सिङ्गो कृतिको निर्माण हुन्छ । साहित्यका विभिन्न विधामध्ये कविताको एक उपविधाका रूपमा रहेको खण्डकाव्य पनि विभिन्न अवयवहरूको मेलबाट निर्मित एउटा विशिष्ट संरचना हो । यसको संरचना वा सग्लो स्वरूप निर्माण गर्ने विभिन्न अवयवहरू नै यसका संरचक घटकहरू हुन् ।

खण्डकाव्यको निर्माणमा भाग लिने संरचक घटकहरूमा विषयवस्तु, कथानक, पात्रविधान, परिवेश, शीर्षक, उद्देश्य, दृष्टिविन्दु, भाषाशैलीय विन्यास (छन्द, लय, विम्ब, प्रतीक, अलङ्कार) आदि पर्दछन् । यसमा यिनै तत्वका आधारमा सिद्धिचरण श्रेष्ठको उर्वशी खण्डकाव्यको विश्लेषण गरिएको छ :

विषयवस्तु- उर्वशीको चर्चा ऋग्वेदमा पनि पाइन्छ । त्यहाँ पुरुरवा र उर्वशीको रोचक प्रेमप्रसङ्ग रहेको छ । यस खण्डकाव्यमा चाहिँ महाभारतको वनपर्वमा घटित एउटा घटनालाई विषयवस्तु बनाइएको छ । महाभारतको कथाअनुसार पाण्डवहरू वनवासमा थिए । उनीहरूलाई हतियार र शक्तिको खाँचो थियो । त्यसैले अर्जुन पाशुपतास्त्र प्राप्तिका लागि साधनारत थिए । यही समयमा

स्वर्गमा देवताहरूमाथि दैत्यहरूले आक्रमण गरी दुःख दिए । देवताहरूको अनुरोधमा अर्जुनले उनीहरूका पक्षमा युद्ध गरेर विजय प्राप्त गरिसकेपछि उनको सम्मानमा स्वर्गको नन्दन वनस्थित एक आलिसान भवनमा एउटा भव्य कार्यक्रमको आयोजना गरिन्छ । त्यस कार्यक्रममा अर्जुनलाई देखेर आकर्षित भएकी उर्वशी कार्यक्रमको समापनपछि मध्यरातमा उनको शयनकक्षमा पुग्छिन् र आफ्ना हाउभाउद्वारा समभोगका निम्ति आमन्त्रण गर्छिन् । त्यसपछि अर्जुनले उनको आमन्त्रण अस्वीकार गरी 'आमा' शब्दले सम्बोधन गर्छन् । 'आमा' शब्दको सम्बोधनले घायल बनेकी उर्वशी अर्जुनलाई श्राप दिई त्यहाँबाट बाहिर निस्किन्छिन् । यही घटनालाई विषय बनाई यस काव्यको कथावस्तु निर्माण गरिएको छ ।

***कथानक* -** पात्रद्वारा गरिने कार्य र तिनै कार्यबाट घटने घटनाहरूको सिङ्गो रूपलाई कथानक भनिन्छ । कथानक भनेको कथा, उपन्यास, नाटक, महाकाव्य, खण्डकाव्यजस्ता आख्यानात्मक कृतिहरूको आधार हो । एम.एच. अब्राम्स र जियोफ्रे गाल्ट हार्फामका अनुसार आख्यानात्मक कृतिहरूमा कथानकको रचना घटना र कार्यबाट हुन्छ र यसलाई विशिष्ट कलात्मक र भावनात्मक प्रभाव उत्पन्न गर्नका लागि एउटा निश्चित क्रममा विन्यास गरिएको हुन्छ (अब्राम्स र हार्फाम, २०२०, पृ. २९३) । कथानक घटनाहरूको त्यस्तो शृङ्खला हो, जो समयक्रमबाट होइन, कार्य-कारण सम्बन्धबाट जोडिएको हुन्छ । कथानकको पूर्णताका लागि आदि, मध्य र अन्त्यको क्रमिक वा व्यतिक्रमिक शृङ्खला पूर्वापर सम्बन्धमा जोडिएको हुनुपर्छ । आदिभागमा पात्रको परिचयका साथै पहिलो महत्त्वपूर्ण घटनाको प्रस्तुति हुनुपर्छ भने मध्यभागमा उक्त पहिलो घटनाका कारण उत्पन्न अन्य घटनाहरूका साथै अन्तिम महत्त्वपूर्ण घटनासम्मको चरम अवस्थाको वर्णन हुन्छ । अन्त्यभागमा सङ्घर्षह्रास तथा उपसंहार (फलप्राप्ति) का अवस्थाबाट कथानकको विकास गरिएको हुन्छ । उर्वशी खण्डकाव्यको कथानक आदि, मध्य र अन्त्यको विन्यासक्रममा निम्नानुसार संरचित छः

आदि भाग **-** दैत्यहरूको आक्रमणबाट भयभीत देवताहरूले अर्जुनसँग सहयोग मागेको घटनाबाट यस काव्यको कथानकको बिजारोपण भएको छ । कथावस्तुको बिजारोपण यसको आदिभाग हो ।

मध्य भाग- देव र दानवको युद्धमा देवताहरूका पक्षमा युद्ध गरी विजय प्राप्त गरेपश्चात् अर्जुन स्वर्गको राजधानी अमरावती पुग्छन् । अर्जुनको स्वागत गर्ने तयारीबाट सुरु भएको यसको कथानक विभिन्न घटना-उपघटनाहरूबाट विकसित हुँदै जान्छ । उनको साहसिक कार्यको सम्मानका लागि स्वर्गको नन्दन वनमा एउटा भव्य कार्यक्रमको आयोजना गरिन्छ । त्यहाँ नाचगान हुन्छ । नाचगान भएकै वेला स्वर्गकी अप्सरा उर्वशी अर्जुनप्रति आकर्षित हुन्छिन् र कार्यक्रमको समापनपछि अर्जुनको शयनकक्षमा जान्छिन् । त्यसपछि केही समयको भलाकुसारीपछि समभोगका लागि आमन्त्रण गर्छिन् । त्यसपछि अर्जुन राग र विरागका द्वन्द्वमा फँस्छन् । यहाँसम्मको भाग मध्यभाग हो ।

अन्त्य भाग - अर्जुनका मनमा उत्पन्न द्वन्द्वमा विराग अर्थात् साधनाको जित हुन्छ र उर्वशीको आमन्त्रण अस्वीकार गर्छन् । यस घटनाबाट घायल बनेकी उर्वशीले अर्जुनलाई श्राप दिएको घटनाबाट कथा समाप्त हुन्छ । यो कथानकको फलप्राप्ति वा अन्त्य भाग हो ।

उपसंहार - यसमा **उपसंहार** भाग पनि रहेको छ । **उपसंहार** भागचाहिँ पछि थपिएको अनावश्यक भागजस्तो लाग्छ । यो केवल उर्वशीलाई सहानुभूति दिने उद्देश्यले थपिएको देखिन्छ । सुरुमा कवि अर्जुनका पक्षमा थिए भने पछि उर्वशीका पक्षमा उभिए । कथानक विन्यासका दृष्टिले यस भागको कुनै महत्त्व छैन । पाठकको मन स्वतः उर्वशीकै पक्षमा जान्छ ।

पात्रविधान- कृतिभित्र उपस्थित भई विभिन्न कार्यद्वारा कथानकलाई गतिशील बनाउने व्यक्तिलाई पात्र भनिन्छ । लक्ष्मण गौतमका अनुसार- कवितामा सहभागिता जनाउन वा उपस्थित हुन आउने व्यक्ति नै सहभागी वा पात्र हो (गौतम, २०६९, पृ. ९३) । साहित्यमा प्रत्येक पात्रको आफ्नै कार्य र विकास हुन्छ । पात्रको कार्यले चरित्रको निर्माण गर्दछ । एम.एच. अब्राम्स र जियोफ्रे गाल्ट हार्फामका अनुसार आख्यानात्मक कृतिमा चरित्र भन्नाले त्यस्ता प्रतिनिधि व्यक्तिहरूलाई जनाउँछ, जसलाई पाठकले निश्चित नैतिक, बौद्धिक र भावनात्मक गुणको पहिचान उनीहरूको अभिव्यक्तिद्वारा, संवादद्वारा तथा कार्यद्वारा विशिष्ट ढङ्गबाट गर्दछन् (अब्राम्स र हार्फाम, २०२०, पृ. ४८) । पात्र/चरित्र आख्यानात्मक कृतिको अनिवार्य तत्त्व हो । पात्रबिना कुनै पनि आख्यानात्मक कृति गतिशील हुन सक्दैन । त्यसैले आख्यानात्मक कृतिहरूमा विभिन्न खालका पात्रहरूको समावेश हुन्छ ।

प्रगीतात्मक ढाँचाका फुटकर कवितामा सहभागी वा पात्रको गौण भूमिका रहने भएकाले चरित्रको खासै भूमिका हुँदैन । आख्यानात्मक र नाटकीय संरचना भएका कवितामा भने चरित्रलाई बढी महत्त्व दिइएको पाइन्छ । सहभागी पात्रहरूलाई परिस्थितिले जे गराउँछ, त्यसैअनुसार परिवर्तन हुँदै जाने हुनाले चरित्रका विविध रूप देखा पर्दछन् ।

उर्वशी खण्डकाव्यमा मुख्य गरी दुई प्रमुख चरित्रको चित्रण पाइन्छ । यसको नायकका रूपमा महाभारतका पात्र अर्जुन छन् भने नायिकाका रूपमा स्वर्गकी अप्सरा उर्वशी रहेकी छन् । यसमा यिनै दुई चरित्रको चित्रण प्रमुख रूपमा आएको छ । अर्जुनलाई साधकका रूपमा उभ्याएर व्यक्ति अर्जुनभन्दा माथि कर्तव्य-पथमा लागेको साधक चरित्रका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ भने उर्वशीलाई व्यक्ति उर्वशीका रूपमा उभ्याइएको छ । अर्जुन त्याग र कर्तव्यको बाटोमा हिँडेका छन् भने उर्वशी भोग र व्यक्तिगत इच्छा-आकाङ्क्षा पूरा गर्ने सामान्य चरित्रका रूपमा प्रस्तुत छिन् । त्यसैले यसमा उर्वशीको आन्तरिक र बाह्य द्वन्द्व अनि अर्जुनको पनि आन्तरिक र बाह्य द्वन्द्व दुवै पाइन्छ । यसमा उर्वशी र साधक अर्जुनका बिचमा बाह्य द्वन्द्व पनि रहेको छ । उर्वशीको आन्तरिक द्वन्द्व व्यक्ति-उर्वशी र सामाजिक-उर्वशीका बिचमा रहेको छ भने अर्जुनको आन्तरिक द्वन्द्व व्यक्ति-अर्जुन र साधक-अर्जुनका बिचमा रहेको छ । यसलाई उर्वशीकै कथनबाट हेरौं :

त्याग र भोग दुइटा बाटो
पुग्ने त्यही ठाउँ न हो ?
पाई छोड्यो, छाडी पायो
यसमा के भेद रह्यो ?

(उर्वशी, पृ. ५७)

उपर्युक्त पङ्क्तिहरूमा त्यागको बाटो हिँडे पनि भोगको बाटो हिँडे पनि मानिसका जीवनको लक्ष्य आनन्द नै हो । आनन्द प्राप्तिका लागि छाडेर पाउनु (त्यागको बाटो) र पाएर छाड्नु (भोगको बाटो) दुवैमा कुनै भेद छैन भन्ने कुरा अभिव्यक्त छ । यसले उर्वशीको अन्तर्मनमा रहेको तीव्र यौनेच्छालाई प्रकट गरेको छ । त्यसैले ऊ आफ्नो यौनेच्छा पूरा गर्न अर्जुनको शयनकक्षमै पुग्छे । यस समयमा एकातिर उर्वशीमा कामवृत्तिमूलक अहम्को हलचल पाइन्छ भने अर्जुनले आफूलाई स्वीकार गर्ला कि नगर्ला भन्ने आन्तरिक द्वन्द्व पनि हुन्छ । सामाजिक उर्वशीका मनमा चाहिँ इन्द्रको कोपभाजनमा परिने हो कि भन्ने डर पनि रहेको पाइन्छ ।

त्यसैगरी उर्वशीको नृत्य हेरी विश्रामका लागि शयनकक्ष पुगेका अर्जुनका मनमा पनि राग र विरागको अन्तर्द्वन्द्व पाइन्छ । उनको एक मनमा उर्वशीको सौन्दर्यप्रति आकर्षण पाइन्छ भने अर्कातिर कर्तव्यपथमा अडिग रहने उच्च प्रेरणा छ । उनका अवचेतन मनमा उर्वशीलाई भोग गर्ने इच्छा पनि छ तर कर्तव्य पूर्तिको दृढ सङ्कल्प पनि छ, जस्तै-

आधा आँखा चिम्ली अर्जुन
सोच्छन्- यो केको हलचल,
सपना-पुतली सम्मुख नाच्छे
कस्तो हो यो झलमल ?
मन हुन्छ उठी हात समाउन
अर्को भन्दछ- 'हैन,
सुधा-पान छ, गरल-असर छ
यसलाई छुन हुन्न ।'
मूर्ति छ सुन्दर, छाया भीषण
बिर्सिकन बिर्सिन्न,
विकट परिस्थिति खडा छ अहिले
उनी दुविधाले सन्न ?
शान्ति-अशान्ति दोभानमहाँ
मनको नाउ छ ढलपल,
छाडूँ, पक्रूँ-बिचको द्वन्द्व
हृदय छ अलमल अलमल

अर्जुनका मनमा उर्वशीलाई भोग गरूँ कि छाडूँ भन्ने द्वन्द्व चलिरहँदा अन्त्यमा अर्जुन क्षणिक सुखलाई त्यागेर कर्तव्यपथ अँगाल्न पुग्छन् । यिनै दुई प्रमुख पात्रको आन्तरिक द्वन्द्व र बाह्य द्वन्द्वका कारण नै खण्डकाव्यले पूर्णता प्राप्त गरेको छ । यी दुई चरित्रहरूबाहेक यसमा स्वर्गका राजा इन्द्र, देव, दानव आदि पात्र गौण चरित्रका रूपमा आएक छन् । खण्डकाव्यमा यी पात्रहरूको खासै भूमिका छैन ।

शीर्षक- साहित्यिक कृतिको नामलाई शीर्षक भनिन्छ। कृतिका अगाडि वा सिरानमा रहने शीर्षकले नै कृतिको प्रथम चिनारी गराउँछ । शीर्षक काव्यमा व्यक्त हुने केन्द्रीय भाव वा कथ्यका रूपमा रहेको हुन्छ । शीर्षक काव्यको सारसङ्क्षेप पनि हो । कृति र शीर्षकका बिच अन्योन्याश्रित सम्बन्ध हुन्छ। कृति र शीर्षकका बिचको सम्बन्धका आधारमा शीर्षक विभिन्न प्रकारका र हुन्छन्। मोहनराज शर्माका अनुसार शीर्षकहरू सामञ्जस्यमूलक, सङ्केतात्मक, प्रतीकात्मक, व्यतिरेकी र निरपेक्ष हुन्छन् (शर्मा, २०५४, पृ. ३८६) । कुनै कृतिको शीर्षकसँग त्यसको विषयवस्तु र पात्रनामका बिचमा सामञ्जस्य पाइएमा त्यस्तो शीर्षकलाई सामञ्जस्यमूलक शीर्षक भनिन्छ । सङ्केतात्मक शीर्षकले कृतिमा भन्न बाँकी अथवा कृतिभन्दा पर कुनै अन्य कुरातर्फ सङ्केत गरेको हुन्छ । कथ्य वा भाव/विचारको प्रतीक बनेको शीर्षकलाई प्रतीकात्मक शीर्षक भनिन्छ । कृतिले दिने अर्थभन्दा विपरीत अर्थ बुझाएमा त्यो व्यतिरेकी हुन्छ । कृतिसँग प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष कुनै सम्बन्ध नभएको शीर्षक निरपेक्ष हुन्छ।

यस काव्यमा उर्वशी र अर्जुन प्रमुख दुई पात्र छन् । यी दुई पात्रमध्ये अर्जुन हस्तिनापुरका राजा पाण्डुका साहिँला पुत्र हुन् भने यस काव्यकी मुख्य नायिका उर्वशी स्वर्गकी अप्सरा हुन्। यसको मुख्य कथावस्तु नै उर्वशीको चरित्रसँग सम्बन्धित छ । अर्जुन र उर्वशी यी दुवै पात्रका नामबाट पनि खण्डकाव्यको नामकरण गर्न सकिन्थ्यो तर 'उर्वशी' शीर्षक चयन गरिएको छ । नायक र नायिकामध्ये यो काव्यको शीर्षक नायिकाको नामबाट राखिएको छ र उर्वशीका माध्यमबाट मानिसका जीवनमा व्यक्तिगत इच्छा-आकाङ्क्षाहरू कति प्रबल भएर देखा पर्छन् भन्ने मनोविज्ञान प्रस्तुत गरिएको हुँदा 'उर्वशी' शीर्षक उपयुक्त देखिएको छ । पात्रका नामबाट राखिएको यसको शीर्षक र कथावस्तुका बिचमा सामञ्जस्य पाइने हुनाले शीर्षक सार्थक छ।

परिवेश (देश, काल, परिस्थिति) - साहित्यिक कृतिमा देखा पर्ने स्थान, समय र पात्रको स्थितिलाई साहित्यिक भाषामा परिवेश भनिन्छ । एम.एच. अब्राम्स र जियोफ्रे गाल्ट हार्फामका अनुसार कुनै पनि आख्यानात्मक कृतिको समग्र परिवेश भन्नाले कथानकको स्थान, समय र सामाजिक परिस्थितिको सेटिङ (समुच्चय) लाई बुझाउँछ (अब्राम्स र हार्फाम, २०२०, पृ. ४८) । यसको तात्पर्य परिवेश भनेको (स्थान, समय र परिस्थिति) यी तीन कुराहरूको संयोजन हो । यसलाई नेपालीमा (देश, काल र वातावरण) भनिएको पाइन्छ । कृतिमा घटना घटित हुने र चरित्रले कार्यव्यापार गर्ने

ठाउँलाई देश वा स्थान भनिन्छ । कविताका जुनसुकै संरचनामा सूक्ष्म वा स्थूल रूपमा स्थानको वर्णन आउन सक्छ । यस्तो स्थान विशिष्ट र सामान्य दुवै हुन सक्छ । सामान्य स्थानहरू चरित्र र घटनाको पृष्ठभूमिका रूपमा सामान्य किसिमले आउँछन् र तिनले घटना र चरित्रलाई खासै प्रभाव पार्दैनन् तर विशिष्ट स्थानहरू भने चरित्र र घटनालाई प्रभाव पार्ने किसिमले विशेष रूपमा आउन सक्छन् । विशिष्ट स्थानहरू ऐतिहासिक, धार्मिक, सांस्कृतिक, पुरातात्त्विक आदि महत्त्वका हुन सक्छन्। त्यसैगरी कृतिमा घटना घटित हुने र चरित्रले कार्यव्यापार गर्ने काल वा वेलालाई समय भनिन्छ । पहिले नै प्रसिद्ध भइसकेको समयलाई विशिष्ट र अन्य सामान्य अवस्थाको समयलाई सामान्य समय भनिन्छ । कृतिमा देखा पर्ने सुखद् वा दुःखद् परिस्थिति वा अवस्थालाई वातावरण भनिन्छ । कुनै स्थानमा कुनै समयमा घटित हुने घटना र चरित्रको कार्यव्यापार अनि ती चरित्रको अवस्थाले त्यस समय र स्थानको जुन परिस्थिति र अवस्था देखाउँछन् त्यसैलाई वातावरण भनिन्छ । वातावरणको प्रस्तुति पनि सामान्य र विशिष्ट दुवै हुन सक्छ । वातावरणको प्रस्तुति विशेष ढङ्गले गरिएमा त्यहाँ स्थानीय रङ वा आञ्चलिकता पैदा हुन्छ । वातावरण बाह्य वा आन्तरिक दुवै हुन सक्छन् । बाह्य वातावरणले बाहिरी भौतिक जगत्लाई आन्तरिक वातावरणले मनोजगत्लाई देखाउँछ ।

परिवेशका दृष्टिकोणले हेर्दा उर्वशी खण्डकाव्यले अलौकिक परिवेशलाई अँगालेको छ । यसको कालगत परिवेश महाभारतकालीन द्वापरयुग हो । अर्जुन वनवास रहेका वेला देवताहरूले उनलाई स्वर्ग लगेको घटनाको चित्रण खण्डकाव्यमा भएबाट यस कुराको पुष्टि हुन्छ । उक्त कालखण्डको एकरातको समयावधिको चित्रण यस काव्यमा भएको छ । स्थानगत परिवेशअन्तर्गत यसमा अलौकिक स्वर्गको चित्रण पाइन्छ जुन काल्पनिक लोक हो । यो कुरा निम्नलिखित पङ्क्तिहरूबाट देखिन्छ :

सुरपुरको यो मधुमय बेला
शान्ति र सुखको ज्यानी,
नीद-परी छन् छर्किरहेकी
अमृत घटको पानी ।   (उर्वशी, पृ. १५)

उपर्युक्त कवितांशमा सुरपुर भन्ने स्थानको उल्लेख गरिएको छ । यसबाट यो कुनै अलौकिक लोक भएको प्रमाणित हुन्छ । पौराणिक कथाहरूमा सुरपुर भनेको देवलोक हो । यसले देवताहरूको राजधानी अमरावतीलाई बुझाउँछ । यसमा समयको उल्लेख गर्दा मधुमय बताइएको छ र शान्ति र सुखको माहोल देखाइएको छ । मधुमय शब्ले मिठासपूर्ण वातावरणको झल्को दिन्छ ।

यसरी प्रत्यक्ष रूपमा यस्तो परिवेश देखिए पनि अप्रत्यक्ष रूपमा राणाकालीन परिवेश ध्वनित भएको पाइन्छ । १९९७ सालमा जेल परेका सिद्धिचरण श्रेष्ठले कारावासमै यो खण्डकाव्य लेखेका हुन् । यो समय प्रजातन्त्र प्राप्तिका लागि कवि स्वयं प्रयासरत थिए । त्यसैले सुरुमा उनी अर्जुनको पक्षमा थिए। पछि उनी उर्वशीका पक्षमा उभिएका हुन् ।

दृष्टिविन्दु **-** कृतिलाई प्रस्तुत गर्ने ढाँचा दृष्टिविन्दु हो । दृष्टिविन्दु कि प्रथमपुरुष कि तृतीय पुरुष हुन्छ । लेखक स्वयं समाख्याताका रूपमा प्रत्यक्ष उपस्थित भएर पाठकसामु आफ्नो विचार प्रस्तुत गरेमा प्रथमपुरुष दृष्टिबिन्दु हुन्छ भने ऊ, त्यो, तिनी र तृतीय पुरुष नाममध्ये कसैलाई मुख्य पात्रका रूपमा उपस्थित गरी उसैका माध्यमबाट वा पात्रको संवाद प्रस्तुत गरी भाव/विचार, घटना व्यक्त गरिएमा तृतीयपुरुष दृष्टिबिन्दु हुन्छ । प्रथम पुरुष दृष्टिबिन्दुमा म/हामी पात्रले आफैं समाख्यान प्रस्तुत गर्दछ भने तृतीय पुरुष दृष्टिविन्दुबाट भनिएका आख्यानात्मक कृतिमा चाहिँ कविले अन्य व्यक्तिको भाव/विचार वा घटनालाई सर्वज्ञ भई सीमित तथा वस्तुगत ढङ्गले प्रस्तुत गर्दछ । लेखक वा समाख्याताले आफूलाई कृतिभित्रको कुनै एक सहभागी विशेष वा अन्य चरित्रका मनभित्र प्रवेश गरी तिनका विचार र अनुभूतिलाई समाख्यान गर्दछ भने त्यो सीमित दृष्टिबिन्दु हुन्छ । यसरी कवि स्वयं उपस्थित भएर 'म' पात्रद्वारा आत्मकथन गर्नु प्रथमपुरुष दृष्टिबिन्दु हो भने आफू अनुपस्थित रहनु सर्वज्ञ तृतीयपुरुष दृष्टिबिन्दु हो । कविकल्पित पात्रका माध्यमद्वारा विचार अभिव्यक्त गर्नु पनि तृतीयपुरुष दृष्टिबिन्दु हो ।

यस खण्डकाव्यमा प्रथमपुरुष र तृतीयपुरुष दुवै दृष्टिबिन्दुको प्रयोग पाइन्छ । यसमा कविको आत्मकथनका साथै अर्जुन र उर्वशीको वार्तालाप पनि पाइन्छ । अर्जुन र उर्वशीका बिच भएको वार्तालापको एक अंश यसप्रकार छ :

वस्त्र लगाई शचया छाडी
आसन उच्च दिएर-
भन्छन्- बस्नोस् आज्ञा के छ ?
म छु अब गर्न तयार ।
खबर गरे म आइहाल्थें,
तकलिफ किन यो राति,

कति कारणले पाल्नुभएको
मान्या नारी-जाति ?
उर्वशी गई अर्जुन छेउ
टाँसिई सँगै बस्छिन्,
लौ त नयनले छोऊँ करले
भन्ने सबकुछ भन्छिन् ।
"किन म यहाँ यो आएँ कुन्नि
छैन मलाई थाह,
फर्कन्छु अब म लौ निदाउनोस्
बाहिर शून्य छ साथ ।"

यसरी पात्रको वार्तालापबाहेक यस खण्डकाव्यका सुरुका केही अंश कवि स्वयं उपस्थित भएर र उपसंहार भाग कवि अनुपस्थित रहेर आत्मकथन गरिएको पाइन्छ भने समग्र खण्डकाव्य अर्जुन र उर्वशीको वार्तालापमै संरचित छ ।

उद्देश्य- साहित्य सिर्जनाको प्रयोजनलाई उद्देश्य भनिन्छ । बिनाउद्देश्य कुनै पनि साहित्यिक कृतिको रचना गरिंदैन । साहित्य सिर्जना गर्ने उद्देश्य के हुन सक्छ ? के उद्देश्यबिना कविता सिर्जना हुन सक्दैन ? झट्ट हेर्दा बिनाउद्देश्य पनि त साहित्य लेखिन सक्छ भन्ने लाग्न सक्छ तर काव्य अथवा समग्र साहित्यमा अन्तर्निहित भाव/विचारले उद्देश्यतर्फ पनि सङ्केत गरिरहेको हुन्छ । त्यो साहित्य जुन सिर्जित भयो, त्यसबाट कुनै न कुनै उद्देश्य देखा पर्छ । पूर्वीय काव्यशास्त्रमा साहित्यको मुख्य प्रयोजन प्रीति वा आनन्द अर्थात् रसानुभूतिलाई मानिएको छ भने पुरुषार्थचतुष्ट्य, शिक्षा वा उपदेश, लोकमङ्गल आदि व्यावहारिक प्रयोजन, कृपापात्रता, धनार्जन, व्याधिबाट रक्षा र देवस्तुति आदि वैयक्तिक प्रयोजन र कीर्ति वा यश, तृप्ति वा आनन्दानुभूति आदि आन्तरिक प्रयोजन मानिएका छन्। पश्चिममा आनन्द, नीतिसापेक्ष, लोकमङ्गल र शिक्षालाई काव्य प्रयोजन मानिएको छ ।

उर्वशी खण्डकाव्यमा अर्जुन र उर्वशीको जीवनमा घटेको एउटा घटनाद्वारा भोग र त्याग, अनि व्यक्तिगत इच्छा र कर्तव्यका बिच द्वन्द्व प्रस्तुत गरी काव्यको मूल भागमा कर्तव्य-पथमा लाग्न प्रेरणा दिइएको छ । यसको उपसंहार भागमा भने व्यक्तिगत इच्छालाई नै प्रमुखता दिएर पाठकलाई

दिग्भ्रमित पारिएको छ । उपसंहार भागमा व्यक्तिगत इच्छा-आकाङ्क्षालाई प्रमुखता दिए तापनि खण्डकाव्यको मूल भागमा चाहिँ कर्तव्य-पथलाई नै प्रमुखता दिइएको हुनाले मानिसका जीवनमा व्यक्तिगत इच्छा-आकाङ्क्षाहरूको महत्त्व हुँदाहुँदै पनि कर्तव्य-पथमा लाग्नाले नै मानिसलाई सफलताको उचाइमा पुऱ्याउँछ भन्ने सन्देश अर्जुनका माध्यमबाट प्रवाह गर्नु यस काव्यको मुख्य उद्देश्य हो ।

भाषाशैलीय विन्यास- कुनै व्यक्ति वा वस्तुको वर्णन, कुनै भाव वा विचार अभिव्यक्तिको माध्यम भाषा हो । भाषाकै आधारमा कुनै पनि साहित्यिक कृतिले आफ्नो स्वरूप वा संरचना (शरीर) प्राप्त गर्दछ । शैली भनेको चाहिं भाषिक अभिलक्षण हो । यसअन्तर्गत चयन, अग्रभूमीकरण (विचलन र समानान्तरता) र प्रयुक्ति विविधता पर्दछन् । भाषा र शैलीको व्यवस्थापनलाई भाषाशैलीय विन्यास भनिन्छ । भाषा अभिव्यक्तिको माध्यम हो भने शैली अभिव्यक्तिको तरिका हो । मोहनराज शर्मा र खगेन्द्र लुइटेलका अनुसार भाषाशैलीको अर्थ भाव प्रकाशनका लागि प्रयोग गरिने अभिव्यक्तिको ढङ्ग हो (शर्मा र लुइटेल, २०५७, पृ.२) । महादेव अवस्थीका अनुसार भाषाको सौन्दर्यपूर्ण प्रयोगलाई नै साहित्यिक भाषाशैली भनिन्छ। खण्डकाव्यका सन्दर्भमा भाषाको सौन्दर्य एकातर्फ खण्डकाव्यकृतिका लयविधान र श्रुतिमधुरताका अपेक्षासँग जोडिएको हुन्छ भने अर्कातर्फ सम्बन्धित विषयवस्तु र त्यसका भावात्मक एवं वैचारिक अर्थगत संरचना अनि कथनपद्धतिको वाहक पनि हुने गर्दछ (अवस्थी, २०६४, पृ. ४८) । साहित्यमा मुख्य गरी कथ्य र अभिव्यक्ति दुई पक्ष हुन्छन् । कथ्य पक्ष अर्थ वा आन्तरिक पक्ष हो भने अभिव्यक्ति पक्ष कृतिको रूप वा बाह्य पक्ष हो। भाषाकै आधारमा साहित्यिक कृतिले एउटा सिङ्गो शरीर संरचनाको रूप लिन्छ ।

मात्रा छन्दमा रचिएको उर्वशी खण्डकाव्यको भाषा लयात्मक र श्रुतिमधुर छ । यसमा जोरजुलुम, मैजु, निहाल, खपडा, तकलिफ आदि आगन्तुक शब्द तथा रूपछटा, प्राञ्जल, कल्मषजस्ता तत्सम शब्दले कतै-कतै भाषिक सम्प्रेषणमा कठिनाइ उत्पन्न गर्छन् भने गड्याङगुङ, खुलुलुलु, झरझर, फरफर, फर्र, सर्र, सलल, झल्ल आदि अनुकरणात्मक शब्दले र *डोकामा दुध दुहिन्न, ढोका थुनेर बिरालालाई कुट्नु हुन्न* जस्ता उखानको प्रयोगले भाषालाई सरस र रोचक बनाएका छन् । यसमा मुनि-मन-गिरि, पुष्पपलङ, पौरखप्याला, मोहनज्ञान आदि समस्त शब्द र कोसेली, सामल, खेवा, भन्ज्याङजस्ता सिङ्गा शब्दहरूको प्रयोग पनि पाइन्छ । अधिकांशतः सरल वाक्यकै प्रयोग भए पनि तत्सम शब्द र घुमाउरो कथन प्रक्रियाले यसको अभिव्यक्ति शैली वक्रोक्तिमय बनेको छ।

उर्वशी खण्डकाव्यमा छन्द र लयविधान

काव्यलाई वर्ण र मात्राको निश्चित नियममा आबद्ध गरिने तरिकालाई छन्द भनिन्छ । छन्दले लय, गति, यति र आवृत्तिलाई समेत जनाउँछ । मोहन हिमांशु थापाका अनुसार छन्दले भावलाई निश्चित सीमामा बाँध्छ (थापा, २०४७), पृ.२७६) । छन्द शास्त्रीय, लोकछन्द र मुक्तछन्द गरी तीन प्रकारका हुन्छन् । शास्त्रीय छन्दअन्तर्गत वार्णिक र मात्रिक छन्द पर्दछन् भने लोकछन्दअन्तर्गत झ्याउरे, बालुन, सँगिनी, सबाई, सेलो, मालसिरी आदि पर्दछन् । मुक्तछन्द भनेको गद्यकविता हो तर यो छन्दहीन नभएर अन्तर्लयात्मक हुन्छ । लय भनेको चाहिँ उच्चारणको आरोह-अवरोह हो । कवितालाई अन्य गद्यविधाबाट छुट्टयाउने काम नै लयले गर्दछ । लयले कवितामा ध्वनि प्रवाहको ढाँचालाई जनाउँछ । यसको उत्पत्ति ध्वनिको प्रवाह, गति, यति, विराम आदिको क्रमिक मेलबाट हुन्छ । खगेन्द्र लुइटेलका अनुसार छन्दविना कविता सिर्जना गर्न सकिए पनि लयविना कविताको कल्पना पनि गर्न सकिन्न (लुइटेल, २०६०, पृ. १३७) । त्यसैले लयलाई कविताको अनिवार्य तत्त्व मानिएको हो । कुमारबहादुर जोशीका अनुसार कविताका सन्दर्भमा लय मुख्यतः चार वर्गमा विभाजित छ : वार्णिक छन्द (लोकछन्द), मात्रिक छन्द, वर्णमात्रिक छन्द र गद्यकविता (जोशी, २०४०, पृ. १७) । वर्णगत वा अक्षरगत नियमिता वार्णिक वा लोकछन्द हो भने मात्रागत नियमितता मात्रिक छन्द हो । वर्णमात्रिक छन्दमा चाहिं लयको वर्णगत र मात्रागत दुवै थरीको नियमितता हुन्छ । गद्यलयका कवितामा भने लयको नियमितता हुँदैन तर ध्वनि वा वर्णका समान एकाइहरूको नियमित पुनरावृत्ति हुने हुनाले लयको उत्पादन भने हुन्छ । छन्दोबद्ध कवितामा लयको सिर्जना प्रस्ट देखिने गरी बाह्य रूपमा नै हुन्छ भने गद्यलयात्मक कवितामा आन्तरिक रूपमा हुन्छ ।

उर्वशी मात्रा छन्दमा रचिएको बद्धलयात्मक काव्य हो । यसका श्लोकहरू मात्रा छन्दको द्विपदीय ढाँचामा संरचित छन् । यसमा प्रत्येक श्लोकको पहिलो र तेस्रो पाउ तथा दोस्रो र चौथो पाउको मात्रा सङ्ख्या बराबर हुन्छ । यसमा पहिलो र तेस्रो पाउमा १६ मात्रा र दोस्रो र चौथो पाउमा १२ मात्रा प्रयोग गरिएको छ, जस्तै-

नन्दन वन यो, नन्दन वन यो (१६ मात्रा)
परमेश्वरको रचना (१२ मात्रा)
बालकपनको, स्वच्छ सरसता (१६ मात्रा)

सिंचित यसैका घनमा (१२ मात्रा)

(उर्वशी, पृ. १०)

यो खण्डकाव्य मात्रा छन्दको उपर्युक्त प्रयोगका साथै सम पाउमा प्रायः अन्त्यानुप्रासको प्रयोगद्वारा लयात्मक बनाइएको छ । यसबाट यस खण्डकाव्यले साङ्गीतिक गुणसमेत प्राप्त गरेको छ । यद्यपि सबै ठाउँमा छन्द र मात्राको त्यति राम्रो निर्वाह गर्न नसकिएको भने प्रस्ट देखिन्छ । यसमा प्रयोग भएको अनुप्रास पनि सबै श्लोकमा मिलेको पाइँदैन जसले लयविधानलाई कमजोर बनाएको देखिन्छ, जस्तै-

जस्तो तिमीले व्यवहार गऱ्यौ,
त्यस्तै होस् तिमीलाई,
यति नै तिम्रो पौरखलाई
जान्छु म आज सरापी । (उर्वशी, पृ. ६२)

अलङ्कार विधान

अलङ्कार भनेको साहित्यको शृङ्गार हो । साहित्यिक भाषामा अभिव्यक्त हुने हुनाले भाषिक शृङ्गार वा गहनाका रूपमा यसले साहित्यकै सौन्दर्य बढाउँछ । दण्डीका अनुसार ‘काव्यको शोभा बढाउने धर्मलाई अलङ्कार भनिन्छ’ । वामनले ‘सौन्दर्य नै अलङ्कार हो’ भनेका छन् । अलङ्कारले साहित्यमा उक्ति वैचित्र्य वा चमत्कार उत्पन्न गर्दछ । यसको तात्पर्य भाषालाई प्रभावकारी र सौन्दर्यपूर्ण बनाउने साहित्यिक तत्त्व अलङ्कार हो । अलङ्कार मुख्य गरी शब्द र अर्थका तहमा दुई प्रकारको हुन्छ । शब्दको प्रयोगमा आधारित अलङ्कार शाब्दिक अलङ्कार (शब्दालङ्कार) हो भने अर्थमा आधारित अलङ्कार अर्थालङ्कार हो । शब्दालङ्कारमा अनुप्रास, यमक, वक्रोक्ति, श्लेष आदि अलङ्कार पर्दछन् भने अर्थालङ्कारमा उपमा, रूपक, दीपक, दृष्टान्त, उत्प्रेक्षा, समासोक्ति, व्यतिरेक, अतिशयोक्ति, अप्रस्तुत प्रशंसा आदि पर्दछन् ।

यसमा शब्दालङ्कार र अर्थालङ्कार दुवैको प्रयोग पाइन्छ । यसमा अनुप्रास, यमकजस्ता शब्दालङ्कारले शब्दचमत्कृति प्रदान गरी भाषिक सौन्दर्य बढाएको छ भने उपमा रूपक, अतिशयोक्तिजस्ता अर्थालङ्कारको प्रयोगले अर्थसौन्दर्य बढाएको पाइन्छ, जस्तै-

शब्दालङ्कारको प्रयोग स्वप्न पलाऊ, स्वप्न पलाऊ
छरिता धार बहाई,

कल्मष मनको सब पन्छाऊ

मोहन ज्ञान चुहाई ।   (उर्वशी, पृ. ३)

उपर्युक्त कवितांशमा 'स्वप्न पलाऊ' वाक्यको पुनरावृत्ति र 'पलाऊ-पन्छाऊ' 'बहाई-चुहाई' जस्ता अन्त्यानुप्रासको प्रयोग गरी कवितालाई लयात्मक, सङ्गीतात्मक, श्रुतिमधुर बनाइएको छ । यसले भाषालाई सौन्दर्यात्मक बनाई मिठासपूर्ण बनाएको छ ।

अर्थालङ्कारको प्रयोग

जोरदार तर शब्द विनम्र

जोबन यो स्थिर छैन

कमलपत्रको पानीझैं यो

साथ सधैं रहँदैन ।   (उर्वशी, पृ. ५७)

उपर्युक्त कवितांशमा कमलपत्रको पानीसँग मानव जीवनलाई तुलना गरिएकाले उपमा अलङ्कार प्रयोग भएको छ । यसबाट जसरी कमलको पातमा भएको पानी धेरैबेर अडिन सक्दैन त्यसैगरी मानव जीवन पनि क्षणिक हुन्छ भन्ने भाव अभिव्यक्त भएको छ ।

बालापनको आली नाघी

जोबन बाढी आयो   (उर्वशी, पृ. १)

उपर्युक्त कवितांशमा जीवनलाई बाढीका रूपमा आरोप गरिएको हुँदा रूपक अलङ्कार भएको छ । जसरी वर्षायाममा नदी, खोलामा बाढी आउँछ तर वर्षा रोकिनेबित्तिकै पानी सुक्दै जान्छ, त्यसरी नै मानिसको यौवन पनि सकिँदै जान्छ भन्ने भाव यसमा अभिव्यक्त छ ।

स्नेहालिंगनको लतिकाले

यो आबाद रहन्छ,

प्राण डढेको पनि हरियो भई

जसमा लहलह हुन्छ ।

(उर्वशी, पृ. १०)

उपर्युक्त कवितांशमा स्नेहले आलिंगन गरिएका लतिकाले आवाद रहेको हरियालीमा डढेको प्राणसमेत हरियो भई लहलह हुने कुरा गरिएकाले अतिशयोक्ति अलङ्कार प्रयोग भएको छ ।

विम्बविधान

बिम्बविधानका दृष्टिले उर्वशी खण्डकाव्य निकै सशक्त छ । यसमा विम्बप्रयोगको सघनता पाइन्छ । विम्बको प्रयोगले यसको भाषालाई चित्रात्मक बनाएको छ, जस्तै-

सुन्दर शैशव मैले काटें
कागज डुङ्गी ख्याई,
घाँसहरूका वृक्ष उभ्याई
मट्टी महल बनाई ।   (उर्वशी, पृ. १)

उपर्युक्त पङ्क्तिहरूमा कागजको डुङ्गा बनाएर खेलेको, घाँसका वृक्षहरू उभ्याई माटाको घर बनाएर केटाकेटीहरूले शैशवकालमा खेलेका दृश्यहरू विम्बात्मक रूपमा आएका छन् । यसले भाषालाई चित्रात्मक बनाई पाठकको ध्यानाकर्षित गर्न सफल भएको छ । विम्ब प्रयोगको अर्को उदाहरण हेरौं :

अमरावतीको पुर-द्वार यही,
यै हो हाम्रो जानु,
काख मुमाको जतिकै यो छ
कोमल शीतल न्यानु १   (उर्वशी, पृ. ७)

उपुर्युक्त पङ्क्तिहरूमा अमरावतीलाई मुमाको काखजत्तिकै न्यानो मानिएको छ । यसमा प्रयुक्त अमरावती स्वर्ग वा सुख-सुविधायुक्त काल्पनिक लोक हो । यस लोकमा पुण्यकर्म गर्ने मानव आत्माले मात्र निवास गर्दछ भन्ने धार्मिक विश्वास छ । धार्मिक विश्वासप्राप्त यो काल्पनिक लोक (अमरावती) को बयान यसमा विम्बात्मक ढङ्गले गरिएको पाइन्छ । उपर्युक्त पङ्क्तिहरू पढ्दा पाठक काल्पनिक लोकमा विचरण गर्दछ ।

प्रतीकविधान

उर्वशी खण्डकाव्यमा प्रतीकको प्रयोग प्रशस्त पाइन्छ । यसका मुख्य पात्रहरू नै प्रतीकात्मक छन् । 'उर्वशी' सुन्दरी युवती र मानवीय इच्छा-आकाङ्क्षाकी प्रतीक हुन् भने 'अर्जुन' सुन्दर युवकका साथै कर्तव्य, त्याग, संयम र साहसी व्यक्तिका प्रतीक हुन् । यसमा प्रतीकहरूको प्रयोग निम्नानुसार पाइन्छ :

प्रतीक	अर्थ
अमृत-प्याला	कवितारूपी रस

स्वर्ग	सुख
दानव	दुष्ट प्रवृत्ति
असुर	खराब प्रवृत्ति
सुर	देवता/सद्गुण
अप्सरा	सुन्दरी युवती/नृत्यङ्गना
प्वाँख कटेकी ढुक्कुर	अतृप्त यौनेच्छाले तड्पिएकी उर्वशी

कृतिको मुख्य भाव

यस काव्यको मुख्य भाव भ्रम सिर्जना गर्ने खालको छ । खण्डकाव्यको सुरुमा अर्जुनको संयम, त्याग र कर्तव्यका पक्षमा वकालत गरिएको छ । त्यसैले आफ्ना वैयक्तिक चाहना दबाएर संयमताका साथ कर्तव्य-पथमा अर्जुनलाई उभ्याइएको छ । सुरुमा अर्जुनलाई संयमी र त्यागी बन्न प्रेरित गर्दागर्दै पनि उपसंहार भागमा *एउटा अर्जुन नपाए त्यस्ता अरू अर्जुन पाउने आशा राखेर अघि बढ्न* उर्वशीलाई सान्तवना दिइएको छ । जीवनमा त्याग र संयम आवश्यक भए पनि जीवन त्यतिले मात्र पूर्ण नहुने हुनाले जीवनका इच्छा-आकाङ्क्षाहरूको पूर्ति आवश्यक हुन्छ भन्ने कुरालाई उपसंहार भागमा प्रमुखताका साथ राखिएको छ । यसरी हेर्दा अर्जुन कर्तव्य-पथमा लम्किएको कविको आकाङ्क्षाको प्रतीक हो भने उर्वशी स्वयं कवि हुन् । कवि सुरुमा अर्जुन बनेर देश र समाजका लागि केही गर्नुलाई कर्तव्य ठानी केही गर्न चाहन्छन् । जीवनको उत्तरार्धमा भने उनी उर्वशी बन्न विवश छन् । त्यसैले उर्वशी इच्छाहरूको प्रतीक हो भने अर्जुन त्याग र समर्पणको प्रतीक हो । कर्तव्य महत्त्वपूर्ण हो कि जीवनका इच्छा-आकाङ्क्षाहरू महत्त्वपूर्ण हुन् भन्ने कुराको निर्क्योल गर्नु मानवकै लागि कठिन कार्य हो । जीवनमा कर्तव्यहरू पनि छन् र इच्छा-आकाङ्क्षाहरू पनि छन् । त्याग र संयम आफैंमा निकै कठिन कार्य हो । काव्यको उपसंहार भागमा उर्वशीलाई सहानुभूति दिनुचाहिं *इच्छा-आकाङ्क्षाहरू पूरा गर्न कतै एक ठाउँ बाधा-अड्चन आए अन्य ढोका खुल्छन् र आफ्ना इच्छाहरू पूरा गर्नु उचित नै हो* भन्ने भाव व्यक्त गरिएको छ । समग्रमा *व्यक्तिगत इच्छा-आकाङ्क्षा र कर्तव्य-पथमध्ये जीवनमा कर्तव्य-पथले नै मानिसलाई सफलताको उचाइमा पुऱ्याउँछ भन्ने कुरा यस काव्यको केन्द्रीय कथ्य हो ।*

निष्कर्ष र उपलब्धि

कथानक विकासका दृष्टिले यो खण्डकाव्य आदि, मध्य र अन्त्यको विन्यासक्रममा विकसित र पूर्ण देखिन्छ । यसको उपसंहार भाग भने खासै महत्त्वको छैन । यसले कविको सोचाइमा आएको परिवर्तनलाई मात्र देखाउँछ । यसअनुसार सुरुमा अर्जुनका पक्षमा उभिएर व्यक्तिगत इच्छा-आकाङ्क्षा र कर्तव्य-पथमध्ये जीवनमा कर्तव्य-पथले नै मानिसलाई सफलताको उचाइमा पुऱ्याउँछ भन्ने कुरामा केन्द्रित रहेका कवि अन्त्यमा उर्वशीका पक्षमा वकालत गर्दै जीवनमा त्याग र संयम आवश्यक भए पनि जीवन त्यतिले मात्र पूर्ण नहुने हुनाले जीवनका इच्छा-आकाङ्क्षाहरूको पूर्ति आवश्यक हुन्छ भन्ने निष्कर्षमा पुगेको देखिन्छ । पात्रविधानका दृष्टिले यो थोरै पात्र भएको काव्य हो। यसको नायक महाभारतका पात्र अर्जुन हुन् भने नायिका स्वर्गकी अप्सरा उर्वशी हुन् । यसमा अर्जुनलाई साधकका रूपमा उभ्याएर व्यक्तिगत चरित्रभन्दा माथि कर्तव्य-पथमा लागेको सामाजिक चरित्रका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ भने उर्वशीलाई व्यक्ति उर्वशीका रूपमा उभ्याइएको छ । अर्जुनलाई त्याग र कर्तव्यको बाटोमा हिंडेका कर्तव्यशील चरित्रका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ भने उर्वशीलाई व्यक्तिगत इच्छा-आकाङ्क्षा पूरा गर्ने सामान्य चरित्रका रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । परिवेशका दृष्टिले यो खण्डकाव्य अलौकिक र व्यापक देखिन्छ । यसले महाभारतकालीन कथालाई वर्तमान परिवेशमा उभ्याएको छ । द्वन्द्वका दृष्टिले यो काव्य निकै सशक्त देखिन्छ । यसमा त्याग र भोग अथवा व्यक्तिगत इच्छा-आकाङ्क्षा र कर्तव्यपथका बिचको द्वन्द्व छ । त्यस द्वन्द्वमा व्यक्तिगत इच्छा-आकाङ्क्षाहरू अत्यन्त प्रबल हुन्छन् भन्ने कुरा उपसंहार भागमा प्रस्तुत गरिएको छ । भाषाशैलीका दृष्टिले यो काव्य निकै उन्नत छ । मात्रा छन्द र अनुप्रासको योजनाले यसको भाषालाई लयात्मक र श्रुतिमधुर बनाएको छ । समग्रमा व्यक्तिगत इच्छा-आकाङ्क्षा र कर्तव्य-पथमध्ये मानिसलाई कर्तव्य-पथले नै उचाइमा पुऱ्याउँछ भन्ने कुरा यसको निष्कर्ष हो ।

सन्दर्भसामग्रीसूची

अवस्थी, महादेव (२०६४), *आधुनिक नेपाली महाकाव्य र खण्डकाव्यको विमर्श,* इन्टेलेक्चुअल बुक प्यालेस ।

गौतम, लक्ष्मणप्रसाद (२०६९), *कविताको सैद्धान्तिक विमर्श,* पाठ्यसामग्री पसल ।

जोशी, कुमारबहादुर (२०४०), *कविता चर्चा,* साझा प्रकाशन ।

थापा, हिमांशु (२०४७), *साहित्य परिचय* (तेस्रो संस्क.), साझा प्रकाशन ।

माटा, चन्द्रकला (ई.१९९८), *भारतीय एवं पाश्चात्य सौन्दर्यशास्त्र,* वाई.के. पब्लिसर्स ।

लुइटेल, खगेन्द्र (२०६०), *कविता सिद्धान्त र नेपाली कविताको इतिहास,* नेपाल राजकीय प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।

रिसाल, राममणि (२०४५), *नेपाली काव्य र कवि* (तेस्रो संस्क.), साझा प्रकाशन ।

शर्मा, मोहनराज (२०५४), *शब्द रचना र वर्णविन्यास,* नवीन प्रकाशन ।

श्रेष्ठ, सिद्धिचरण (२०४८), *उर्वशी* (छैटौं संस्क.), साझा प्रकाशन ।

Abrams, M.H. and Geoffrey Galt Harfam (2020), *A Glossary of Literary Terms*, (11th edn). Cengage Learning India Private Limited.

औपन्यासिक तत्त्वका दृष्टिले *घामका पाइलाहरू* उपन्यास

नित्यानन्द खतिवडा, विद्यावारिधि
उपप्राध्यापक
नेपाली विभाग
पिण्डेश्वर विद्यापीठ, धरान
nityanandakhatiwada@gmail.com

लेखसार

प्रस्तुत लेख ध.च. गोतामेद्वारा लिखित घामका पाइलाहरूको विधातात्त्विक विश्लेषणमा केन्द्रित रहेको छ । यस लेखमा उपन्यासका संरचक तत्त्व वा घटकहरू कथानक, पात्र, परिवेश, दृष्टिविन्दु, उद्देश्य, भाषाशैली, शीर्षक आदिका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ । यस अध्ययनबाट उपन्यासमा वीरगन्जको सामाजिक र ऐतिहासिक विषयलाई समेटिएको कथानक, कथानकलाई गति दिने पात्र, तिनको गतिशील हुने वा घटना घटित हुने परिवेशगत धरातलसमेत केलाइएको छ । यसका साथै कृतिलाई प्रभावकारी बनाउने पात्रीय संवाद, दृष्टिविन्दु, उपन्यास लेखिनाको उद्देश्य र कृतिको भाषाशैलीगत पक्षको अध्ययन विश्लेषण गर्दै उपन्यासको शीर्षक के कस्तो देखिन्छ भन्ने विषय पनि अध्ययनमा समेटिएको छ । यसरी कृतिनिर्माण गर्न संरचक घटकहरूलाई नै आधार बनाएर अध्ययन गरिएको यो कृति विधातात्त्विक दृष्टिले पूर्ण रचना भएको उत्कृष्ट रचना हो भन्ने कुरा पुष्टि भएको छ । यस अध्ययनबाट कृतिका सबै घटकहरूको अध्ययनबाट कृतिका सबै

घटकहरूको अध्ययन तथा विश्लेषण हुन गई पाठकलाई समग्र कृति बुझ्न सहयोग पुग्ने विश्वास गरिएको छ ।

शब्दकुञ्जी : आञ्चलिक, प्रतीकात्मक, सीमाहीन, पहिचान, प्रयोगमूलक, पर्यावरण ।

विषय परिचय

ध.च.गोतामे (वि.सं.१९८९-२०६३) नेपाली साहित्यका सामाजिक यथार्थवादी उपन्यासकार हुन्। वास्तविक नाम धनुषचन्द्र गौतम रहेका यिनले नेपाली विषयमा एम.ए. सम्मको अध्ययन गरेका छन्। सरकारी सेवामा रहेर सेवा गरेका यिनले साहित्यका आख्यान, कविता, निबन्ध आदि विधाहरूमा कलम चलाएका छन् । उपन्यास लेखनमा विशेष रुचि भएका यिनका घामका पाइलाहरू (२०३५) र यहाँदेखि त्यहाँसम्म (२०४२) गरी दुईओटा उपन्यासहरू प्रकाशित छन् । नेपाली भाषा र साहित्य सेवाको कदर गर्दै यिनलाई मदन पुरस्कार, साझा पुरस्कारले सम्मानित गरिएको छ । यिनका उपन्यासहरूमा सामाजिक यथार्थ, ऐतिहासिक यथार्थ, आञ्चलिकता, देशप्रेम, कलात्मक भाषाशैलीजस्ता विशेषताहरू पाइन्छन् ।

उपन्यास एउटा महत्त्वपूर्ण साहित्यिक विधा हो । एउटा सुन्दर उपन्यास निर्माण हुन विभिन्न उपकरणहरू आवश्यक हुन्छन् । कथानकदेखि लिएर पात्र, परिवेश, संवाद, दृष्टिविन्दु, उद्देश्य, भाषाशैली र शीर्षकसम्मका अङ्गप्रत्यङ्गहरूको समन्वयबाट उपन्यासले जीवन पाएको हुन्छ । यदि यीमध्ये कुनै तत्त्वको कमी भएमा उपन्यास लङ्गडो बन्ने हुनाले उपन्यासकारलाई उपन्यासका तत्त्वबारे राम्रो ज्ञान हुन जरुरी छ ।

घामका पाइलाहरू २०३५ सालमा प्रकाशित उपन्यास हो । पूर्वी नेपालको तराईमा देखिएका विविध समस्याहरूको यथार्थ चित्रण गरेको उपन्यासले रेल यातायातको विकाससँगै त्यसले पारेको सकारात्मक र नकारात्मक अवस्थालाई प्रस्तुत गरेको छ । २००७ सालपूर्वको राणाशासन र त्यसको प्रभाव तथा दोस्रो विश्वयुद्धको प्रभावलाई देखाएको उपन्यासले तराईमा मान्छेहरू बसाइँ सर्ने कारण र परिणाम, विविध धर्म, संस्कृति, भाषा भएर पनि एकताबद्ध भएर बसेका, मधेश सधैं हेपिनाको कारण, अन्नको भण्डार भएर पनि आफैं अभाव, भत्कोस्, शोषण, अन्याय र अन्धविश्वासमा जकडिनाको कारण पनि यहाँ पाइन्छ । उपन्यासमा खासगरी वीरगन्ज आसपास रेलको थालनी भए पनि त्यसको सञ्चालनार्थ विदेशी गुहार्नुपर्ने बाध्यता, दुर्गानाथ, पीताम्बर, पवन, अमलेन्दु र

द्वारिकाहरूको पारिवारिक सम्बन्धका कथाव्यथाहरूको केन्द्रीयतामा तराईको ज्यूँदो तस्विर खिचिएको छ । उपन्यासकार ध.च. गोतामेको सामान्य परिचय दिँदै उपन्यासका तत्त्वबारे सङ्क्षिप्त अध्ययनसहित औपन्यासिक तत्त्वका दृष्टिले घामका पाइलाहरू उपन्यासको विश्लेषण यस लेखको मुख्य विषय र उद्देश्य हो ।

समस्या कथन

'औपन्यासिक तत्त्वका दृष्टिले घामका पाइलाहरू' शीर्षकीय यस लेखमा उपन्यासका तत्त्वहरू के के हुन् ? र औपन्यासिक तत्त्वका दृष्टिले घामका पाइलाहरू उपन्यास के कस्तो देखिन्छ ? भन्ने दुईओटा मुख्य समस्यालाई लिएर उद्देश्यतर्फ केन्द्रित हुने कार्य भएको छ ।

उद्देश्य कथन

समस्याकथनमा उठान गरिएका उपन्यासका तत्त्वहरूबारे सङ्क्षेपमा चर्चा गर्नु तथा औपन्यासिक तत्त्वका दृष्टिले घामका पाइलाहरू उपन्यासको चर्चा गरी निष्कर्षमा पुग्नु नै यस लेखको खास उद्देश्य हो ।

अध्ययनको सीमा

नेपाली साहित्यमा प्रचलित उपन्यासका तत्त्वहरूको सङ्क्षेपमा चर्चा गर्नु तथा ध.च. गोतामेका दुईओटा उपन्यासहरूमध्ये घामका पाइलाहरू उपन्यासमा केन्द्रित भई औपन्यासिक तत्त्वका आधारमा विश्लेषण गर्नु यस लेखको सीमा हो ।

अध्ययन विधि

प्रस्तुत कृतिको अध्ययन तथा विश्लेषणका लागि उपन्यासको विधातात्त्विक सिद्धान्त अवलम्बन गरिएको छ र पद्धति निगमनात्मक रहेको छ । सैद्धान्तिक आधार स्पष्ट पार्नका लागि यस उपन्यासको सिद्धान्तबारे लेखिएका पुस्तक तथा लेख रचनाहरूबाट सामग्री सङ्कलन गरिएको छ । यसमा मूलतः प्राथमिक र द्वितीयक गरी दुई प्रकारका सामग्रीहरू सङ्कलन गरिएका छन् । यसको प्राथमिक सामग्री विवेच्य कृति घामका पाइलाहरू हो भने उपन्यासका बारेमा लेखिएका सैद्धान्तिक पुस्तक र लेख रचनाहरू यसका द्वितीयक सामग्रीहरू हुन् । सामग्री सङ्कलनका लागि यसमा पुस्तकालयीय विधिको पालना गरिएको छ र यिनै सामग्रीको उपयोगबाट कृतिको अध्ययन तथा विश्लेषण गरिएको छ । प्रस्तुत अनुसन्धान गुणात्मक प्रकृतिको कृतिपरक रहेको छ ।

पूर्वकार्यको विवरण

दयाराम श्रेष्ठ र मोहनराज शर्मा (२०३४) ले *नेपाली साहित्यको सङ्क्षिप्त इतिहास* शीर्षकीय इतिहासपरक ग्रन्थमा २०३० पछिका नेपाली उपन्यासहरूको ऐतिहासिक विवरण दिने क्रममा ध.च. गोतामेको घामका पाइलाहरू उपन्यासको चर्चा गरेका छन् । गोतामेले परम्परागत लेखनभन्दा नवलेखनको बाटो तय गर्दै आफ्नो युगको स्थिति, सांस्कृतिक परम्परा र सूक्ष्म मानसिक चेतनालाई व्यक्त गरेका छन् भन्ने विचार लेखकहरूको पाइन्छ ।

कृष्णहरि बराल र नेत्र एटम (२०५६) ले *उपन्यास सिद्धान्त र नेपाली उपन्यास* शीर्षकीय ग्रन्थमा उपन्यासको सिद्धान्तसँगै केही उपन्यासहरूको पनि विश्लेषण गरेका छन् । उपन्यासमा कथानक, चरित्र, पर्यावरण, दृष्टिबिन्दु, सारवस्तु, भाषा, प्रतीक बिम्ब, गति र लय गरी आठओटा तत्त्व रहन्छ भन्ने विचार लेखकहरूको रहेको छ । यसै क्रममा ध.च. गोतामेको घामका पाइलाहरू उपन्यासको सङ्क्षिप्त चर्चा गर्दै यस उपन्यासमा नेपाली र भारतीय सभ्यताको जोडाइ, नेपालमा रेलवेको निर्माण हुँदै गर्दाको प्रसङ्ग तथा तराईको वीरगन्जको सामाजिक, शैक्षिक, सांस्कृतिक र आर्थिक पक्षको यथार्थ चित्रण रहेको विचार यस पुस्तकमा पाइन्छ ।

सम्पादक कृष्णचन्द्रसिंह प्रधान (२०५८) ले *साझा समालोचना* ग्रन्थमा नेपाली उपन्यास परम्पराको चर्चा गर्ने प्रसङ्गमा ध.च. गोतामेको घामका पाइलाहरू उपन्यासबारे पनि सङ्क्षेपमा चर्चा गरेका छन् । सात सालअघिको पृष्ठभूमिमा सामाजिक जीवनको यथार्थता परिशीलन गर्दै आदर्श र मूल्यान्वेषण गर्ने कार्य गोतामेका उपन्यासले गरेका छन् भन्ने निष्कर्ष सम्पादक प्रधानको रहेको छ ।

कृष्णप्रसाद दाहाल (२०६०) ले *नेपाली उपन्यास शतवार्षिकी स्मारिका* ग्रन्थमा 'द्वन्द्व संरचनाका आधारमा सय वर्षभित्रका केही उपन्यासहरूको अध्ययन' शीर्षकको लेखमा गोतामेका उपन्यासहरूमा जुनसुकै सभ्यता र संस्कृतिलाई जीवनमा उतार्नु पर्ने सन्देश तथा शोषक र शोषितबिच, आदर्श र यथार्थबिचको द्वन्द्वलाई कलापूर्ण रूपमा देखाइएको भनेर उपन्यासकार गोतामेका औपन्यासिक प्रवृत्तिबारे चर्चा गरेका छन् ।

खेम दाहाल (२०६४) ले *गरिमा* पत्रिकामा 'ध.च. गोतामेका उपन्यास : एक चर्चा' शीर्षकको लेखमा नेपाली आख्यान साहित्यमा विशेष योगदान दिएका गोतामेको घामका पाइलाहरू उपन्यासमा

नेपाली समाजको यथार्थ जीवनको चित्रण, आञ्चलिक जीवनशैली, कलात्मक भाषाशैलीको प्रयोग रहेको छ भन्ने विचार प्रस्तुत गरेका छन् ।

प्रस्तुत अध्ययनमा पूर्वकार्यका क्रममा विद्वान्हरूले कतिपय सन्दर्भमा उल्लेख गरेका उपन्यासकार गोतामे, उपन्यासका तत्त्वहरू तथा घामका पाइलाहरू उपन्यासविषयक चिन्तनलाई समेत लिएर कृतिको गहन विश्लेषण गरी निष्कर्षमा पुगिएको छ ।

विषय विश्लेषण

उपन्यासका तत्त्वहरूबारे सङ्क्षिप्त चर्चा

उपन्यासरूपी शरीर निर्माण गर्न अत्यावश्यक घटकहरूलाई उपन्यासका तत्त्व भनिन्छ । जसरी मानव शरीरको निर्माणमा विभिन्न अङ्गहरूले महत्त्वपूर्ण भूमिका खेलेका हुन्छन्, त्यसरी नै उपन्यासको निर्माण गर्न नभइनहुने घटकहरूलाई तत्त्व भनिन्छ । उपन्यासको निर्माण तत्त्वहरूको सहयोगमा हुन्छ । उपन्यासको स्वरूप निर्माणमा सहयोगी भएका कारण आधुनिक समालोचनाले यिनलाई तत्त्वभन्दा उपकरणका रूपमा लिएको पाइन्छ । उपन्यासमा कति तत्त्व रहन्छन् भन्नेबारे चिन्तकहरूले विभिन्न धारणाहरू प्रस्तुत गरेका छन् । कसैले कथानक, पात्र, संवाद, देश, काल र वातावरण, भाषाशैली र उद्देश्यलाई उपन्यासका तत्त्व मानेका छन् भने कसैले दृष्टिविन्दु, प्रतीक र बिम्ब तथा गति र लयलाई पनि तत्त्व मानेका छन् । यहाँ परम्परादेखि चलिआएका र नेपाली साहित्यमा प्रचलित कथानक, पात्र, संवाद, भाषाशैली, उद्देश्य, दृष्टिविन्दु र वातावरण आदि तत्त्वहरूलाई आधार मानेर निष्कर्षमा पुगिएको छ ।

कथानक - कथानक उपन्यासको पहिलो तर महत्त्वपूर्ण तत्त्व हो । उपन्यासमा घट्ने घटनाहरूको योजनाबद्ध ढाँचा नै कथानक हो । उपन्यासमा आएका घटनाहरू कार्यकारण सम्बन्धमा व्यवस्थित भएर आएका हुन्छन् । यहाँ उपन्यासकारको बुद्धि र स्मृति पनि प्रयोग भएको हुन्छ । अब के होला ? भन्ने कौतूहलको सिर्जना गरी रहस्यमय ढङ्गमा सूत्र वा साङ्लामा बाँधेर विस्तारै अघि बढाइएको कथानक प्रभावकारी हुन्छ । कथावस्तु उपन्यासको कच्चा सामग्री हो र कथानकचाहिँ कच्चा सामग्रीबाट निर्मित आकर्षक वस्तु हो । उपन्यासमा कथानकको क्रम आदि, मध्य र अन्त्यको श्रृङ्खलामा बाँधिएको हुनुपर्छ र यसमा पात्रहरूको द्वन्द्व, क्रियाकलापहरू शिष्ट ढङ्गमा आएको हुनुपर्छ । कथानक जति राम्रो भयो त्यति नै प्रभावकारी हुने कारण उपन्यासका तत्त्वमध्ये यसलाई

धेरै महत्त्व दिइएको हो । उपन्यासमा विभिन्न स्रोतबाट कथावस्तु लिन सकिन्छ । यसका मुख्य स्रोतहरू इतिहास, समाज, धर्म, राजनीति, पुराकथा, स्वैरकल्पना, मनोविज्ञान आदि हुन सक्छन् । कथानकको ढाँचाका आधारमा उपन्यासहरू सरल वा रैखिक, वृत्ताकारीय वा गोलो हुन्छन् भने प्रकारका दृष्टिले उपन्यास मुख्य र सहायक हुन्छन् । त्यस्तै अन्त्यका दृष्टिले उपन्यास सुखान्त र दुःखान्त (बराल र एटम, २०५६ : २७) हुन सक्छ ।

पात्र वा चरित्र - प्रस्तुत उपन्यासको अर्को महत्त्वपूर्ण तत्त्व पात्र वा चरित्र हो । उपन्यासका घटनाक्रमलाई अघि बढाउन माध्यम बनेर आएका व्यक्ति वा वस्तु नै पात्र हुन् । उपन्यासका पात्रहरू विषयवस्तु सुहाउँदा, सजीव र अर्थपूर्ण हुनुपर्दछ । अनावश्यक पात्रहरूको भीडले उपन्यास राम्रो हुँदैन। तसर्थ उपन्यासमा घटना, विषय र परिवेश सुहाउने पात्रको चयन गर्नु पर्दछ । उपन्यासमा मानवीय-मानवेतर, गतिशील-गतिहीन, यथार्थ-आदर्श, अन्तर्मुखी-बहिर्मुखी, गोला-च्याप्टा, सार्वभौम-आञ्चलिक, पारम्परिक-मौलिक, पात्रहरूको प्रयोग पाइन्छ । त्यस्तै पुलिङ्ग र स्त्रीलिङ्ग (लिङ्गका आधारमा), प्रमुख, सहायक र गौण (भूमिकाका आधारमा), अनुकूल र प्रतिकूल (स्वभावका आधारमा), वर्गीय र व्यक्तिगत (वर्गका आधारमा), मञ्चीय र नेपथ्य (मञ्चीयताका आधारमा) र बद्ध र मुक्त (आबद्धताका आधारमा) गरी विभिन्न प्रकारका पात्रहरू उपन्यासमा आएका हुन्छ् । मनोवैज्ञानिक उपन्यासमा पात्रको चरित्रलाई मुख्य स्थान दिइएको हुन्छ भने यथार्थवादी उपन्यासमा चरित्रभन्दा तिनले गराउने घटना वा क्रियाकलापलाई महत्त्व दिइएको हुन्छ । जुनै प्रकारको भए पनि पात्रका कारण उपन्यास सफल र असफल हुने कारण उपन्यासमा यसलाई विशेष जोड दिइएको हुन्छ ।

संवाद वा कथोपकथन- संवाद पनि उपन्यासको एउटा महत्त्वपूर्ण उपकरण हो । उपन्यासका पात्रहरूबिचको कुराकानीलाई नै संवाद वा कथोपकथन भनिन्छ । संवादको मुख्य कार्य भनेकै चरित्रको चित्रण गर्दै घटनाहरूलाई नाटकीकरणसहित अघि लैजानु हो । कथानकमा रोचकता थप्नलाई उपन्यासकारले विभिन्न समस्या, द्वन्द्व, रसरङ्ग आदि जोडेको हुन्छ । संवादले कथानकमा आउने घटना र कार्यव्यापारलाई जोड्ने सेतुको कार्य गरेको हुन्छ । उपन्यासमा प्रयुक्त संवाद कथानक, परिवेश र पात्र सुहाउँदो सरल वा स्तरीय, रोचक, सङ्क्षिप्त, नाटकीय आदि हुनसक्छ । एकोहोरो वर्णन हुनबाट जोगाउन तथा पाठक वा भावकसँग जोड्नका लागि पनि उपन्यासको संवादलाई महत्त्व दिने गरिन्छ ।

परिवेश वा पर्यावरण - उपन्यासको अर्को महत्त्वपूर्ण तत्त्वअन्तर्गत परिवेश वा पर्यावरण पनि पर्दछ । उपन्यास मुख्य रूपमा घटित भएको स्थान, समय र परिस्थिति वा प्रभावलाई परिवेश भनिन्छ । उपन्यासमा स्पष्ट रूपमा देश, काल र वातावरण आएको हुन्छ । पात्रहरू स्वदेश वा विदेश, गाउँ, सहर वा पहाड कुन ठाउँका हुन् देखाएको हुन्छ भने भूत, वर्तमान र भविष्यमध्ये कुनै समय पनि जोडिएको हुन्छ । कुन वातावरणमा पात्र र तिनका कियाकलापहरू सञ्चालित छन् भन्ने कुरा यहाँ आएको हुन्छ । यसअन्तर्गत पात्रहरूको बोलीचाली, रहनसहन, आनीबानी, संस्कार, संस्कृति समेटिएको हुन्छ । यो उपन्यासको विश्वसनीयतासँग जोडिएको हुन्छ । उपन्यासमा आएको परिवेश जति सरल, सहज र स्वभाविक भयो त्यति नै उपन्यास विश्वसनीय हुने कारण उपन्यासमा यसलाई पनि महत्त्व दिने गरिन्छ ।

उद्देश्य वा विचार - उद्देश्य वा विचार पनि उपन्यासको एउटा महत्त्वपूर्ण अङ्ग हो । उपन्यासकारले उपन्यासका माध्यमबाट पाठकलाई दिन खोजेको सन्देश नै उद्देश्य हो । उपन्यासकारले उपन्यासको मूल विचारलाई सामान्यीकरण गरेर पाठकसमक्ष प्रस्तुत गरेको हुन्छ । संसारमा विना उद्देश्य कुनै काम नभएजस्तै उपन्यास लेखनको पनि कुनै न कुनै उद्देश्य रहेको हुन्छ। उद्देश्यलाई जीवनदर्शन वा सारवस्तु पनि भन्ने गरिन्छ । उपन्यासकारले आफ्नो कुरा सिधै नभनेर पात्रका माध्यमबाट घुमाउरो तरिकाले विचारको सम्प्रेषण गरेको हुन्छ । उपन्यासमा सत्य उद्घाटन गर्ने, अनुभूतिको प्रस्फुरण गर्ने, समाजसुधार गर्ने, उपदेश प्रदान गर्ने, मनोरञ्जन प्रदान गर्ने, यथार्थको बोध गराउनेजस्ता उद्देश्यहरू रहेका हुन्छन् ।

भाषाशैली - उपन्यासलाई परिपक्व बनाउने एउटा तत्त्व भाषाशैली पनि हो । भाव वा विचारलाई पाठकसमक्ष पुऱ्याउने माध्यम भाषा हो भने प्रस्तुतिको तरिकालाई शैली भनिन्छ । उपन्यास भाषाबाट प्रस्तुत हुने साहित्यिक कला भएकाले यसको ठूलो महत्त्व रहेको छ । उपन्यासमा कथानक, पात्र, परवेश, उद्देश्य आदि सोभ्कै देख्न सकिदैन ती भाषाका माध्यमबाट चित्रित हुन्छन् (बराल र एटम, २०५३ : ४१) । उपन्यास एउटा साहित्यिक विधा भएका हुनाले यसमा सामान्य नियमलाई तोडेर विशिष्ट प्रकारको भाषा प्रयोग गरिन्छ । सरल भइकन पनि विचलित पदकक्रम भएको भाषाको

प्रयोगले उपन्यासको सौन्दर्य अझ बढ्छ । तत्सम, तद्भव र आगन्तुक स्रोतका शब्दहरू पनि उपन्यासमा प्रयुक्त हुन्छन् । उपन्यासमा पात्रको स्तरअनुसार स्तरीय र सामान्य भाषाको प्रयोग हुनसक्छ । शैली उपन्यासको ढाँचा निर्माण गर्ने तरिका हो । उपन्यासलाई कसरी अघि बढाउने भन्ने विषय यससँग जोडिएको हुन्छ। भाषा सरल वा जटिल कस्तो छ त्यसआधारमा शैलीको निर्माण गरिन्छ । उपन्यासमा प्राय : वर्णनात्मक, आलङ्कारिक, नाटकीय आदि शैलीको प्रयोग प्रयोग गरिएको हुन्छ । विभिन्न बिम्ब, प्रतीकहरूको प्रयोगले जटिल भाषा उत्पन्न हुन्छ तर त्यसबेला उपन्यासको शैली पनि केही अमूर्त बन्न पुग्दछ । तर उपन्यासमा सकेसम्म सरल भाषा र शैलीको प्रयोग गर्नु वाञ्छनीय हुन्छ ।

शीर्षक - शीर्षकलाई पनि उपन्यासको तत्त्व मानिन्छ । उपन्यासको आन्तरिक संरचनामा खासै भूमिका नभए पनि बाह्य संरचनामा यसको महत्त्व देखिन्छ । आधुनिक औपन्यासिक सिद्धान्तमा शीर्षकलाई अनिवार्य तत्त्व नस्वीकारिए पनि उपन्यासको पहिचानसँग जोडिएका कारण यो पनि महत्त्वपूण उपकरण बनेको हुन्छ । उपन्यासको शीर्षक छोटो, छरितो र आकर्ष हुनुपर्छ । समग्र कथानक, पात्र, परिवेश आदिलाई सुहाउँदो गरी शीर्षक चयन गर्नुपर्दछ । उपन्यासको विषयवस्तु वा पात्रलाई आधार मानेर शीर्षक राखिएको पाइन्छ । शीर्षक आफैंमा अर्थपूर्ण र प्रभावकारी हुनु जरुरी छ । शीर्षक हेरेर नै रचनाबारे अनुमान गरिने कारण अन्य रचनाको जस्तै उपन्यासको शीर्षकले पनि एउटा प्रभाव पारेको हुन्छ । त्यसैले उपन्यास रचना गर्दा शीर्षकलाई पनि जोड दिइएको हो । उपन्यासका शीर्षकहरू प्रतीकात्मक, सङ्केतात्मक वा प्रयोगमूलक पनि रहन सक्छन् । शीर्षकलाई अनिवार्यभन्दा पनि ऐच्छिकअन्र्तग राख्न सकिने विचार कतिपय चिन्तकहरूको पाइन्छ ।

औपन्यासिक तत्त्वका दृष्टिले घामका पाइलाहरू उपन्यास

प्रस्तुत शीर्षकमा औपन्यासिक तत्त्वका दृष्टिले घामका पाइलाहरू उपन्यासको अध्ययन गरिएको छ ।

कथानक - उपन्यासकार ध.च. गोतामेको २०३५ सालमा प्रकाशित तथा मदन र साझा पुरस्कार पाउन सफल घामका पाइलाहरू उपन्यासमा सामाजिक यथार्थलाई मुख्य आधार बनाउँदै नेपालको पूर्वी तराईमा अवस्थित वीरगन्ज र सो आसपासका ठाउँहरूको वस्तुस्थिति र मानिसहरूको वास्तविक जीवन भोगाइलाई उतारिएको छ । यो उपन्यास नेपालमा रेल यातायातको ऐतिहासिक

दस्तावेज हो । रेल आगमनसँगै फेरिएको सहरको रूपरङ, चालचलन र समाजको यथास्थितिको चित्र यहाँ पाइन्छ । नेपालमा २००७ सालको प्रजातन्त्र आगमनपूर्वको झलकसँगै प्रथम विश्वयुद्धको समाप्ति र दोस्रो विश्वयुद्धपूर्वको समयावधिलाई उपन्यासले आत्मसात् गरेको छ । नेपालमा रेलवेको विकास सन् १९२७ मा चन्द्रशमशेरको पालामा अङ्ग्रेजहरूले गरेका थिए । नेपालका वनपैदावर भारतमा ओसार्ने प्रयोजन रहे पनि पछि वा सकिँदै गएपछि र जनसङ्ख्या बढ्दै गएपछि उक्त रेल मान्छे बोक्ने साधन बनेको थियो । उक्त रेलको केन्द्रविन्दु तराईको वीरगन्ज बनेको थियो। यही रेलको व्यवस्थापनका लागि भारतबाट ल्याइएका अमलेन्दु भट्टाचार्य, काठमाडौंबाट आएका रेलवे डाक्टर, स्टेसन मास्टर, श्रीवास्तव, गार्ड रमानाथ, रेलवेमा पान बेच्ने गणेशी, देवशमशेरले सर्वस्वहरणसहित निस्कासन गरिएका पण्डित दुर्गानाथ, छोरो पीताम्बर, बुहारी रम्भा, नाति पवन र भारतबाट भूमिगत जीवन बिताउन नेपाल पसेका कान्तिकारी योद्धा द्वारिकाको जीवनका आरोहअवरोहजन्य सङ्घर्षका कथा उपन्यासको कथानकमा समेटिएका छन् । यी सबै पात्रहरूको सम्बन्ध प्रत्य परोक्ष रूपमा रेलसँग जोडिएको छ ।

द्वारिका र पवनका प्रसङ्गबाट थालिएको उपन्यासमा पवनका हजुरबुबा पं.दुर्गानाथ, पिता पीताम्बर र आमा रम्भा वीरगन्जमा आएर बसेका छन् । यिनीहरू दुर्गानाथको दमको र रम्भाको पाठेघरको उपचार गराउन बाराको एउटा गाउँबाट वीरगन्जमा आई डेरा गरेर बसेका छन् । यिनीहरूको आम्दानीको पीताम्बरको मासिक तीस रूपैंया आउने तलब रहेको छ । पवन भने द्वारिकाप्रसादसँग बसेर अध्ययन गरिरहेको छ । वीरगन्जमा रेल यातायात सुरु भइसकेको छ र त्यसको सञ्चालनको जिम्मा अमलेन्दुले पाएका छन् । उनीसँग छोरी अणु पनि रहेकी छन् । विस्तारै यी तिन परिवारको हिमचिम बढ्दै जान्छ भने पवन र अणु पनि नजिक हुन्छन् । उता अस्पतालमा रम्भाको पाठेघरको अप्रेसन सुरु हुन्छ भने दुर्गानाथको दम पनि बढ्दै जान्छ । डाक्टर र श्रीवास्तवबिच खटपट हुन्छ भने गणेशीले डाक्टर तह लगाउने भन्दै अनेकन क्रियाकलाप गर्दछ । उता अमलेन्दु मुटुको रोग बढेपछि रमानाथले रेलवेको रेखदेख गर्दछ भने अमलेन्दु निको भएपछि आफ्नो कामा फर्कन्छन् । साहुको कालो धन्दामा नलागेका कारण पीताम्बरको नोकरी सकिन्छ भने पोखरीमा डुब्न पुगेकी रम्भाको द्वारिकनाथद्वारा उद्धार गरिन्छ । यसपछि यी दुईको सम्बन्ध दाजुबहिनीका रूपमा विकास हुन्छ । यही क्रममा तमाखुको अधिक सेवनले पं.दुर्गानाथको मृत्यु हुनपुग्दछ । बाबुको मृत्युपछि पीताम्बर र रम्भा आफ्नै गाउँ फर्कन्छन् भने पवन द्वारिको संरक्षणमा

त्यहीँ बसेर पढाइमा लाग्दछ । यस कुराले अणु र अमलेन्दुसमेत खुसी हुन्छन् । यही अवस्थामा पुगेर उपन्यासको कथानक समाप्त भएको छ ।

उपन्यासको कथानक पहाड र उपत्यकालाई मधेशसँग जोड्ने सेतु बनेको छ । उद्योग कलकारखाना र अन्नको भण्डार भएकाले मधेश समग्र नेपालकै मुटु साबित भएको छ । यति हुँदाहुँदै पनि यहाँ अभाव, गरिबी, अशिक्षा, अन्धविश्वास आदिले गाँजिरहेको यथार्थ यहाँ चित्रण गरिएको छ । उपन्यासको कथानक सरल देखिँदैन । पात्रले विगतका स्मृतिहरू दोहोऱ्याइरहन्छ । दुर्गानाथ बाजेका राणाकालीन शासकले दिएको ताडना ऐतिहासिक सन्दर्भ बनेर आएको छ भने पहाडमा दुःख भएपछि मधेशतिर सरेको सन्दर्भ पनि यहाँ पाइन्छ । उपन्यासमा मधेशका पहिचान बनेका घाम, गर्मी, घमौरा, हिलो, धुलो, सर्प, मच्छड आदिबाट उत्पन्न समस्याको सूक्ष्म चित्रण गरिएको छ । व्यापारका नाममा हुने कालाबजारी, हजुरबुबा, बुबा र नाति पुस्ताको सम्बन्धका विभिन्न पक्षहरू, अभाव, भत्कोस्, प्राकृतिक विपत्तिहरू, विविध कारणले मनमा आउने निराशाजन्य घटनाहरू उपन्यासको कथानकमा समेटिएका छन् ।

उपन्यासले विभिन्न विषय र क्षेत्रलाई समेटे पनि केन्द्र भने दुर्गानाथ बाजे र उनको परिवार नै बनेको छ । मधेशमा बस्ने निम्न मध्यमवर्गीय पहाडी समुदायमध्ये उनी शिक्षित, इमान्दार, मिलनसार देखिन्छन् । भारतीय मूलका व्यक्तिहरूसितको सुमधुर सम्बन्धले यिनको सबैसँग मिल्नसक्ने स्वभावलाई देखाइएको छ । सबैसामु परिचित र सम्मानित, इमान्दार र बौद्धिक व्यक्तित्वको निधनबाट सबै निराश बनेका छन् । उपन्यासमा सबैको भलो होस् भनिएको छ । खासगरी मधेशमा रहेको रोग, भोक, अशिक्षा, गरिबीको जरैदेखि उन्मूलनको चाहनामा सरकारको मधेशलाई हेर्ने दृष्टिकोण सकारात्मक बन्न नसकेकाप्रति असन्तुष्टिको भावसमेत कथानकमा समेटिएको छ ।

पात्र वा चरित्र **-** घामका पाइलाहरू बहुपात्रीय उपन्यास हो । यसमा पं.दुर्गानाथ, पीताम्बर, रम्भा, पवन, अमलेन्दु भट्टाचार्य, अणु, पार्वती दिदी, द्वारिका, पानवाल गणेशी, स्टेसन मास्टर, श्रीवास्तव, गार्ड रमानाथ, रेलवे डाक्टर र डाक्टर्नी, थानेदार सेठ, गङ्गादत्त, मुसलमान, ड्राइभर, मुहम्मदलगायतका मुख्य पात्रहरू रहेका छन् । त्यस्तै अन्य पात्रहरूमा भोला हलुवाई, होटलवाला पण्डित, बङ्गाली होटल मालिक, पोस्टम्यान रामप्यारे, सुखदेव सुनार, जमिन्दार, कामदारहरू, डाक्टरका नोकर, नोकर्नी, जितु, आइमाईहरू, पानी पाँडे आदि रहेका छन् । कुराकानीका क्रममा

शमशेरहरू, रेल यात्रीहरू, कुल्ली कामदारहरू, पसलेहरू, पवनका साथीभाइहरू पनि आएका छन् । यी विभिन्न पात्रहरूमध्ये यहाँ प्रमुख पात्रहरूको मात्र विश्लेषण गरिएको छ ।

पण्डित दुर्गानाथ - पण्डित दुर्गानाथ घामका पाइलाहरू उपन्यासका प्रमुख पुरुष पात्र हुन् । यिनी नवीन सोचाइ भएका पुरानो पुस्ताको प्रतिनिधित्व गर्ने महत्त्वपूर्ण पात्र हुन् । उच्च ललाट, गोरो उज्यालो अनुहार भएका यिनी आत्मसन्तोषी तर दमका रोगी रहेका छन् । ७५ वर्षका यिनी सुरुम देव शमशेरका दरबारिया पण्डित थिए तर देव शमशेरसँगै दरबारबाट निष्काषित भई धनकुटा पुगेपछि मधेशका बासिन्दा भएका थिए । सुरुमा सम्पन्न तर पछि विपन्न बनेका यिनमा सच्चा इमान्दार, कर्तव्यनिष्ठ, सहनशील र त्यागजस्ता प्रवृत्तिहरू पाइन्छन् । देशभक्तिको कट्टर भावना भएका यिनी उदार र सहृदयी छन् । उच्च बौद्धिक क्षमताका धनी यिनमा मधेशप्रति सकारात्मक भावना देखिन्छ । समान विकास हुनुपर्छ भन्ने यिनी नयाँ पुस्तालाई स्वतन्त्रता दिनुपर्छ भन्ने विचार राख्दछन् । धैर्य गर्नसक्ने यिनी उपन्यासका स्थिर र सत् पात्र हुन् । उपन्यासको सामाजिक सद्भाव र एकताको सन्देश दिन आयोजित पात्रका रूपमा यिनको भूमिका देखिन्छ ।

पीताम्बर - पीताम्बर घामका पाइलाहरू उपन्यासका सहायक पुरुष पात्र हुन् । पं.दुर्गानाथका छोरा, रम्भाका श्रीमान् र पवनका पिताको भूमिकामा देखिएका यिनी इमान्दारपूर्वक काम गर्ने श्रमजीवी पात्र हुन् । न्यून तलबमा पनि इमान्दारीपूर्वक काम गर्ने यी पात्रमा स्वाभिमानी प्रवृत्ति पाइन्छ । अन्याय सहन नसक्ने यी पात्रमा सम्पत्तिका कारण बुबासँग राम्रो सम्बन्ध देखिँदैन । पत्नीलाई गाली गर्ने, झर्किने र घरको जिम्मेवारी कुशलतापूर्वक वहन गर्न नसक्ने गैरजिम्मेवार प्रवृत्तिसमेत पाइने पीताम्बर पवनलाई उचित स्नेह प्रदान गर्न असमर्थ रहेका छन् । स्वाभिमानसँगै अभिमान पनि बोकेका पीताम्बरमा निराशा, छटपटी र कमजोर मनस्थिति पाइन्छ । अन्तर्मुखी स्वभाव भएका पीताम्बर सहरलाई स्वार्थी ठानी गाउँमै फर्कन चाहने पात्रका रूपमा उपन्यासमा आएका छन् ।

अमलेन्दु भट्टाचार्य (लोकोबाबु) - अमलेन्दु भट्टाचार्य यस उपन्यासका अर्का महत्त्वपूर्ण सहायक पात्र हुन् । अङ्ग्रेजी खानपान र रहनसहन भएका अमलेन्दु बेलायतमा रेल विषय पढेर आएका इन्जिनियर हुन्। भारतमा घर भएर पनि नेपाललाई कर्मथलो बनाएका अमलेन्दुमा मानवतावादी, सहयोगी,

निष्पक्ष, कुशल प्रशासकजस्ता प्रवृत्तिहरू पाइन्छन् । उच्च वर्गको प्रतिनिधित्व गर्ने स्थिर र सत् पात्रका रूपमा उपन्यासमा देखिएका अमलेन्दुले नेपालमा रेल समभव छ भनेर सर्भेसँगै त्यसको व्यवस्थापनको कार्यसमेत गरेर रेल कुदाएका छन् । तसर्थ उपन्यासको विकासमा अमलेन्दुको भूमिका पनि अर्थपूर्ण रहेको पाइन्छ ।

पवन - पवन घामका पाइलाहरू उपन्यासको प्रमुख पुरुष पात्र हो । उपन्यासको सुरुदेखि अन्त्यसम्म नै यस पात्रको भूमिका रहेको देखिन्छ । नायक पात्रका रूपमा प्रस्तुत पवन पं.दुर्गानाथको नाति, पीताम्बर तथा रम्भाको छोरा र अणुको प्रेमी बनेको देखिन्छ । नयाँ पुस्ताको प्रतिनिधित्व गर्ने यस पात्रको अध्ययनमा विशेष रुचि रहेको पाइन्छ । हजुरबुबासँग सुमधुर सम्बन्ध भएको पवनको बुबा पीताम्बरसँग भने राम्रो सम्बन्ध देखिँदैन । बालसुलभ चञ्चलता र जिज्ञासु रहेको पवन घरको आर्थिक अवस्थाका कारण पढाइमा असर पुग्ने देखेर सहरमा नै बसेर पढिरहेको छ । चलाख र बुद्धिमान् यो पात्र ट्युसन पढाएर भए पनि परिवारलाई सहयोग गर्दछ । लजालु तर प्रतिभाशाली यो पात्र पनि उपन्यासको सत् भूमिकामा देखिएको स्थिर चरित्र हो । दया, माया, करुणा, संवेग भएको यस पात्रमा तार्किक शक्तिसँगै व्यावहारिक ज्ञान पनि पाइन्छ । पढाइलाई प्राथमिकता दिने साहसी र उच्च सोच भएको पवनकै केन्द्रीयतामा यो उपन्यास घटित भएकाले उपन्यासको केन्द्रीय पात्र बन्न पुगेको छ ।

परिवेश - घामका पाइलाहरू मुख्यतः पूर्वी तराईको परिवेशलाई समेटेर लेखिएको उपन्यास हो। उपन्यासको आधारभूमि यही हो भनेर यकिन नगरिए पनि रेल चल्ने स्थान, सिमरा, परवानीपुर, जितपुर, भारतको सीमानाजस्ता ठाउँहरू प्रत्यक्षतः वर्णनमा आएका हुनाले वीरगन्ज हो भन्ने अड्कल लगाउन सकिन्छ । उपन्यासमा कुराकानीको प्रसङ्गमा तराई बाहेक काठमाडौं, धनकुटा, कलकत्ता, रम्भाको माइती, पीताम्बरको गाउँ, अमलेन्दुको घर आदि स्थानहरूको वर्णन गरिएको छ । उपन्यासको स्थलगत परिवेशका बारेमा उपन्यासमा यस्तो उल्लेख पाइन्छः

“यो बस्ती सहर र गाउँको दोसाँधमा झुन्डिएको बस्ती हो । यसमा गाउँ छाड्ने छटपटी र सहर ओढ्ने तीव्र आकाङ्क्षा छ, जसबाट यहाँ न गाउँ बिलाएको थाहा पाइन्छ न सहर उदाएको भान हुन्छ । गाउँ र सहर दुवैको तत्त्व यहाँ छ्यासमिस भएकाले गाउँबाट आउनेले यसलाई सहर र सहरबाट आउनेले यसलाई गाउँ भन्दछन् (गोमे, २०३५ : ५)।”

२०३५ सालमा लेखिएको उपन्यास भएकाले तत्कालीन समाजको यथार्थ तस्विर यहाँ पाइन्छ। ग्रामीण सामाजिक परिवेशप्रति विशेष मोह व्यक्त भएको उपन्यासमा चाडपर्व, पूजाआजा, आदि स्थानीय संस्कृतिको झल्को पनि पाइन्छ । उपन्यासमा पूर्वस्मृतिका रूपमा २००७ सालपूर्व नेपालका राणाशासनका गतिविधिहरू, पहिलो विश्वयुद्धपछि र दोस्रो विश्वयुद्धपूर्वको सन्त्रासमय वातावरण परिवेश बनेर आए पनि प्रत्यक्ष वर्णित समय भने १३ वर्षको देखिन्छ । .दुर्गानाथ बाजे डेरा बस्न आएदेखि मृत्यु भएसम्मको समय नै उपन्यासले लिएको समयावधि हो । उपन्यासमा तीन पुस्ताका सामाजिक जीवन र अवस्थाबारे प्रकाश पारिएको छ । दुर्गानाथ, पीताम्बर र पवनले त्यसलाई बुझाएका छन्। अणु र पवनको सम्बन्धले विस्तारै अन्तराष्ट्रिय स्थान पाउँदै गएको देखिन्छ भने तराईमा स्वास्थ्य, शिक्षा, रोजगारी र विकास अझसम्म पनि हुन नसकेको तितो यथार्थ पनि यहाँ उपन्यासमा चित्रित रहेको छ । अन्नको भन्डार र उद्योगको केन्द्र भएर पनि निम्नवर्गीय सामाजिक जीवनको दयनीय अवस्थालाई उपन्यासले देखाएको छ भने राणाहरूको भोगविलास प्रवृत्तिलाई पनि सङ्केत गरेको छ । उपन्यासले सामाजिक, सांस्कृतिक, राष्ट्रिय, अन्तराष्ट्रिय परिवेशसँगै पात्रहरूको मानसिक परिवेशबारे पनि चित्रण गरेको छ । दुर्गानाथको शान्त, शालीन र सरल व्यक्तित्व, पीताम्बरको हीनभावना, रम्भाको कर्तव्यपरायणता, पवनको परिपक्वता, अमलेन्दुको स्वाभिमान, द्वारिकाको अभिभावकत्वसँगै रेलसँग जोडिएका पात्रहरूको द्वन्द्व, संवेग, आवेग, स्वाभिमान, झगडा, रङ्ग, जाति, भाषा, धर्म, वर्गका कुराहरू पनि उपन्यासमा परिवेशसँग सम्बन्धित भएर आएका छन् ।

उद्देश्य - घामका पाइलाहरू उपन्यासको मुख्य उद्देश्य नेपालको पूर्वी तराईको सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, भौगोलिक र शैक्षिक अवस्थाको यथार्थ चित्रण गर्नु हो । रेल यातायातको विकाससँगै उद्योग कलकारखानाहरूको विकासले अगाडि बढ्दै गएर गाउँ र सहरको दोसाँधमा पुगेको एउटा बस्तीको वास्तविक कथा देखाएको छ । अन्नको भण्डारको उपमा पाए पनि तराईमा अभाव, गरिबी, अन्धविश्वास, अशिक्षा र बेरोजगार रहेको, श्रमशोषण, अन्याय, कालोबजारी, स्वास्थ्योपचारको कमी, विज्ञ मान्छेको अभाव, पढेकालाई उचित व्यवस्थापनको कमीजस्ता समस्याहरूका कारण सीमाभित्र रहेर पनि सीमाहीन भएर अति कष्टसाथ जीवन बाँच्न विवश एउटा बस्तीको यथार्थ चित्र उपन्यासमा उभिएको छ । रेलको आवाज, स्टेसनभरि फोहोरमैला, जुवातास, गाँजा, भाँङ खाने, होहल्ला गर्ने, अरूको कुरा काट्ने, घरझगडा गर्ने, छोरी मान्छेप्रतिको गलत हेराइजस्ता विकृति,

विसङ्गतियुक्त सोचाइका मान्छेहरूका कारण यो ठाउँ माथि उठ्न सकेको छैन । तराईको भूभाग भएकाले असाध्यै गर्मी, धुँवा, धुलो, दुर्गन्ध, प्रदूषण, सर्पको भय, लामखुट्टे, भ्यागुत्ताको भय रहेको यस ठाउँमा भारतबाट अमलेन्दु, रेलवेका कर्मचारी, दुर्गानाथ, पीताम्बर, द्वारिका आदि विभिन्न क्षेत्र, भूगोल, धर्म, संस्कृति, भाषा भएका मान्छेहरू एकताबद्ध भएर बसेका छन् । त्यो कोलाहलसँगै यिनीहरूबिचको एकता, सद्भाव, शान्ति, त्याग, सहयोग र सहकार्यलाई उपन्यासले देखाएको छ ।

यी थरीथरीका यथार्थ वस्तुस्थितिसँगै उपन्यासमा मानवीय संवेदनाको कलापूर्ण प्रस्तुति पनि पाइन्छ । सर्वस्व गुमाएर सम्पत्तिहीन भएका पं.दुर्गानाथमा स्वाभिमान, इज्जत, दया, करूणा र सहिष्णुताको भाव देखिन्छ भने पीताम्बरमा आर्थिक अभावले मानसिक विचलन र हीनताको भाव देखिन्छ । पीताम्बर पत्नी रम्भाको दैनिकी ससुराको सेवामा लीन तथा श्रीमान्को टोकसो खाएर नै बितेको छ भने पढाइमा तेज भएर पनि आर्थिक कारण पवनको भविष्य अनिश्चित बन्न पुगेको छ । अमलेन्दु र द्वारिकामा रहेको मानवताबोधी भाव तथा मधेश विरोधी डाक्टर्नीको मधेशप्रतिको प्रेमबाट पात्रका सोचाइमा आउँदै गरेको सकारात्मक परिवर्तनलाई पनि उपन्यासले देखाएको छ । मधेश सबैको घृणाको भाव बोकेर पनि आफ्नै पहिचानमा बाँचेको छ । मधेश पाखे, असभ्य र विकृत छैन । यहाँको आफ्नै जीवनशैली, भाषा, संस्कृति रहेको छ । मधेश खाफैंमा स्वाभिमानी छ भने काठमाडौं, अन्य भूभागहरूमा अन्न पठाएर 'बाँच र बाँच्न देऊ' भन्ने भावमा बाँचेको छ । अन्नको भण्डार भएर पनि कुनै घमण्ड नबोकेको मधेशले भिन्न भिन्न धर्म, संस्कृति र भाषा भएका मान्छेलाई हाँसीहाँसी स्वीकारेको छ । यसरी सबै कुरा भएर पनि राज्यको उपेक्षाले विकासका नाममा पछि परेको र सबैलाई सम्मान गर्ने मधेशप्रति सबैको सकारात्मक चिन्तनको आशा र अपेक्षा गर्नु पनि यस उपन्यासको खास लक्ष्य रहेको छ ।

दृष्टिबिन्दु - घामका पाइलाहरू तृतीय पुरुष दृटिबिन्दुमा लेखिएको उपन्यास हो । उपन्यासमा विभिन्न पात्रका माध्यमबाट कथानक अघि बढेको छ । यी पं.दुर्गानाथ, पीताम्बर, अमलेन्दु, द्वारिका, पवन, अणु, गणेशी, डाक्टर, डाक्टर्नी आदि पात्रहरूले आफ्नै कथाव्यथाहरू अभिव्यक्त गरेका छन् । उपन्यासकारद्वारा आयोजित यी पात्रहरूले लेखककै विचारको प्रकटीकरण गरेका छन् । खासगरी दुर्गानाथ बाजेका माध्यमबाट उपन्यासकारका विविध विचारहरू कलापूर्ण रूपमा व्यक्त भएका छन् । बहुल र विविध व्यक्ति तथा प्रवृत्तिका पात्रहरू चयन गरेर आफू अनुकूलको भूमिका विर्वाह गराउन उपन्यासकार सफल भएका कारण उपन्यासको दृष्टिबिन्दु तृतीय पुरुष रहेको देखिन्छ ।

भाषाशैली - भाषाशैलीका दृष्टिले घामका पाइलाहरू उपन्यास उत्कृष्ट बन्न पुगेको छ । २६ अध्यायमा रचना गरिएको उपन्यासमा अध्यायभित्रका उपकथाहरू छुट्याउन विभिन्न चिन्हहरू राखिएको छ । उपन्यासको भाषा पात्रको स्तर र अवस्थाअनुसार सरल, काव्यात्मक, आलङ्कारिक र प्रतीकात्मकसँगै विभिन्न उखान, टुक्का, सूक्तिको विशिष्ट प्रयोग गरिएको छ । उपन्यासमा प्रयुक्त भाषा प्राकृतिक छ र यसमा कुनै नक्कलीपन पाइँदैन । उपन्यासमा तत्सम, तद्भव र आगन्तुक शब्दको कलापूर्ण प्रयोग पाइन्छ । पात्रहरूका स्वाभाविक संवादहरू यहाँ पाइन्छन् । रेल, रेल स्टेसन, लिक, पोस्ट अफिस, कम्पनी, डाइरेक्ट, पोस्टम्यान, मिक्स्चर, गार्डम्यान, सिग्नल, मोबिल, साइकल, सिरियस, एलार्म आदि आगन्तुक शब्द, खङरङ्ग, चटक्क, झमक्क, अकमक्क आदि अनुकरणात्मक शब्द, इन्तु न चिन्तु, लख काट्नु, हावा लाग्नु, साँढेको जुधाइ बाछाको मिचाइ आदि उखान टुक्कासँगै हिलोको गम्बुट लाएजस्तै, हातको टालाजस्तो, बाफिलो चिया, कर्णभेदी चित्कार आदि प्रतीकात्मक पदावलीको प्रयोगले उपन्यासको भाषा रोचक बनेको पाइन्छ । उपन्यासमा विभिन्न श्लोक, सूक्ति, गीत आदिको पनि प्रयोग पाइन्छ । गणेशी गाएको, झन् पर गयो बरी, झन् माया लाग्छ बरी लै, सवारी मेरो रेलैमा...... (पृ.६६), नैनं छिन्दन्ति शास्त्राणि नैनं दहति पावक ....(पृ.२७१), तथा जस्तोसुकै मृत्युन्मुखी मानिसले पनि जीवनप्रतिको आस्था र जिजीविषाको गहिरो लालसालाई प्राणवायुको अन्तिम उच्छवाससम्म सँगालिरहेको हुन्छ (पृ.१०५) भन्ने उपन्यासको भाषिक प्रयोगले उपन्यासको भाषा निकै कलात्मक रहेको छ भन्ने पुष्टि हुन्छ ।

भाषासँगै उपन्यासको शैली पनि ओजपूर्ण रहेको पाइन्छ । यहाँ वर्णनात्मक र विवरणात्मकसँगै दृश्यात्मक, पूर्वदीप्ति र हास्यव्यङ्ग्यात्मक शैलीको प्रयोग पाइन्छ । कहीँ कतैका संवादहरू लामा देखिए पनि अवान्तर प्रसङ्गका कारण यसमा प्रशस्तै नाटकीयता पाइन्छ । उपन्यासको कथानक स्मरणका रूपमा आएका हुन् कि वर्तमानका हुन् भन्ने दोधारमा पाठकहरू परे पनि उपन्यासको मूल प्रवाहमा कुनै अलमल रहेको पाइँदैन । तसर्थ भाषाशैली प्रयोगका दृष्टिले घामका पाइलाहरू उपन्यास उच्चस्तरको मौलिक बन्न पुगेको छ ।

शीर्षक - घामका पाइलाहरू उपन्यासको शीर्षक पदावलीका तहमा राखिएको छ । यसको शाब्दिक अर्थ घाम वा किरणका डोब अथवा डामहरू भन्ने हुन्छ । पूर्वी तराईमा घटित भएका कारण सोझो

अर्थमा प्रचण्ड गर्मी, धुँवा, धुलोयुक्त डोब हुन्छ व्यञ्जनाका रूपमा नयाँ दिन वा उज्यालो समयको सुरुवात भन्ने हुन्छ । शीर्षकले एकातिर गाँस, बास र कपाससँगै स्वास्थ्य, शिक्षा, रोजगारीको अभावको डामलाई साथै प्राकृतिक डामसँगै आर्थिक, सामाजिक र मानसिक डामतर्फ सङ्केत गरेको छ भने अर्कातिर रेल यातायात, उद्योग, कलकारखानाको सुरुवात, शिक्षित र सचेत मानिसहरूको आगमनपछि विस्तारै गाउँबाट सहरतिर, आधुनिकतातिर परिवर्तन र विकास हुँदै गरेको सन्दर्भलाई शीर्षकले औंल्याएको पाइन्छ । हरेक रातपछि दिन हुने र दिनमा घाम उदाउँछ भनेजस्तै विकासको गति पनि क्रमशः लम्किरहेको हुन्छ । समयसँगै सामाजिक, आर्थिक सबै पक्ष चलायमान हुने तथा मान्छेका सोच, धारणाहरू, व्यवहारहरू पनि परिवर्तन हुँदै गएको सन्दर्भलाई घामका पाइलाहरू शीर्षकमा समेटिएको छ । यसरी उपन्यासको कथानकमा देखिएको बाहिरी तापसँगै कतिपय पात्रहरूमा देखिएको आन्तरिक तापको मूल तथ्यलाई शीर्षकले सङ्केत गरेका कारण अभिधा र व्यञ्जना दुवै तहबाट उपन्यासको शीर्षक सार्थक र प्रभावकारी बन्न पुगेको देखिन्छ ।

निष्कर्ष र उपलब्धि

उपन्यासको कथानक विन्यास त्यति प्रभावकारी देखिँदैन । आदि, मध्य र अन्त्यको श्रृङ्खलाको सुगठित क्रमको अभाव उपन्यासमा पाइन्छ । नेपालको मध्य तराई वीरगन्जको सामाजिक, आर्थिक, साँस्कृतिक पक्षको चित्रण गर्दै नेपालको अन्नभण्डार र विकास निर्माणको पूर्वाधारको विकासका क्रममा रेल यातायातको थालनीसँगै आएको परिवर्तन, बसाइसराइका कारण मानवीय गतिविधि बढ्दै गएको, शिक्षा, स्वास्थ्य, रोजगारीको अभावले सोचेजस्तो परिवर्तन आउन नसकेको निष्कर्षमा उपन्यासकार पुगेका छन् । पात्र प्रयोगका दृष्टिले धेरै पात्रहरू समेटिएको उपन्यासमा मुख्य पात्र पण्डित दुर्गानाथ हुन् । नायक र नायिका स्पष्ट उल्लेख नभए पनि पवन र अणुले त्यसको अभाव पूरा गरेका छन्। अमलेन्दु भट्टाचार्य भारतबाट आएर रेल सञ्चालनको जिम्मेवारी लिएका शिक्षित, सबैलाई समान व्यवहार गर्ने पात्र हुन् । पीताम्बरलगायतका विविध स्वभाव, लिङ्ग, वर्गका पात्रहरूको प्रयोगका कारण पात्रगत रूपमा उपन्यास प्रभावकारी बन्न पुगेको छ । परिवेशका दृष्टिले यो उपन्यास अझ प्रभावकारी देखिन्छ । मुख्यतः पूर्वी तराईको परिवेश रहेको उपन्यासमा विविध प्रङ्गमा नेपालका पहाड, तराई, राजधानी, कलकत्ताजस्ता ठाउँहरू आएका छन् । सामाजिक, सांस्कृतिक, शैक्षिक, आर्थिक, ऐतिहासिक परिवेशले उपन्यास परिवेशप्रधान बन्न पुगेको छ । आफ्नै

जीवनशैली, अन्नको भण्डार, विकासको पर्याय भएर पनि मधेशले पाउनुपर्ने माया, राज्यको उत्तरदायित्व पूरा हुन नसकेको गुनासो भाव मूल उद्देश्य रहेको यस उपन्यासमा तृतीय पुरुष दृष्टिविन्दुको प्रयोग रहेको छ । भाषाशैलीका दृष्टिले यो उपन्यास निकै महत्त्वपूर्ण बनेको छ । प्रतीकात्मक, सूक्तिमय भाषा र वर्णनात्मक, पूर्वदीप्ति शैली रहेको उपन्यासको शीर्षकले तराईमा रहेको विविध समस्याजन्य ताप अभिधा तथा विकासको गति बढ्दै गएको अर्थ व्यञ्जनाका रूपमा देखाएका कारण शीर्षक सार्थक बनेको विषय निष्कर्ष बनेको छ ।

यसरी समग्रमा हेर्दा औपन्यासिक तत्त्वहरूका आधारमा घामका पाइलाहरू एउटा उत्कृष्ट उपन्यास बन्न पुगेको छ । पूर्वी तराईको सामाजिक, आर्थिक, शैक्षिक र साँस्कृतिक पक्षसँगै राष्ट्रिय र अन्तराष्ट्रिय गतिविधि र त्यसको प्रभावलाई सभ्य र भव्य रूपमा तथा यसप्रकारको भाषाशैलीमा प्रस्तुत गरेर उच्च सम्मानले सम्मानित हुनु नै यस उपन्यासको उपलब्धि हो ।

सन्दर्भसामग्रीसूची

एटम, नेत्र (२०६०), *अन्तर्विषयक समालोचना,* एकता बुक्स ।

गोतामे, ध.च.(२०३५), *घामका पाइलाहरू,* साझा प्रकाशन ।

दाहाल, कृष्णप्रसाद (२०६०), 'द्वन्द्वगत संरचनाका आधारमा सयवर्षभित्रका केही उपन्यासहरूको अध्ययन', *नेपाली उपन्यास शतवार्षिकी,* ने.रा.प्र.प्र.।

दाहाल, खेम (२०६४), 'ध.च. गोतामेका उपन्यास : एक चर्चा', *गरिमा,* वर्ष २६, अङ्क, पूर्णाङ्क ९०१, पृ.५९, साझा प्रकाशन ।

प्रधान, कृष्णचन्द्रसिंह (२०२५), *साझा समालोचना,* साझा प्रकाशन ।

बराल, ऋषिराज (२०५६), *उपन्यासको सौन्दर्यशास्त्र,* साझा प्रकाशन ।

बराल, कृष्णहरि र एटम, नेत्र (२०५६), *उपन्यास सिद्धान्त र नेपाली उपन्यास,* साझा प्रकाशन ।

भट्टराई, तुलसीप्रसाद *(२०५१), गरिमा (*समालोचना विशेषाङ्क, २०५१), वर्ष १२, अङ्क ५, पूर्णाङ्क १३७, साझा प्रकाशन ।

शर्मा, मोहनराज र लुइँटेल, खगेन्द्रप्रसाद (२०५७), *नेपाली कविता र आख्यान,* नवीन प्रकाशन ।

श्रेष्ठ, दयाराम र शर्मा मोहनराज (२०३४), *नेपाली साहित्यको संक्षिप्त इतिहास,* साझा प्रकाशन ।

रत्नावली नाटिकामा छन्दविधान

रमेश घिमिरे, विद्यावारिधि

सहप्राध्यापक

साहित्य विभाग

पिण्डेश्वर विद्यापीठ, धरान

ghimireramesh71@gmail.com

लेखसार

संस्कृत नाटककार हर्षवर्धनरचित रत्नावली नाटिकामा जम्मा पन्ध्रवटा छन्दको प्रयोग भएको छ। तीमध्ये अनुष्टुप् आठ अक्षरात्मक छन्द हो भने उपजाति (उपेन्द्रवज्रा+इन्द्रवज्रा), शालिनी, प्रहर्षिणी, वसन्ततिलक, मालिनी, शिखरिणी, पृथ्वी, हरिणी, शार्दुलविक्रीडित र स्रग्धरा गरी जम्मा दशवटा छन्द चाहिँ समपादात्मक वार्णिक छन्दअन्तर्गत पर्दछन्। यसै गरी पुष्पिताग्रा विषमपादात्मक वार्णिक छन्द हो। आर्या छन्द संस्कृत परम्परामा प्रसिद्ध मात्रिक छन्द हो। गाथा र द्विपदी गीति छन्द प्राकृत काव्यपरम्परामा लोकप्रिय बनेका छन्द हुन्। छन्दवैविध्य यस नाटिकाको विशेषता बनेको छ। विषय र भावका कोणबाट पनि यस नाटिकामा प्रयुक्त छन्दहरूले शास्त्रीय निर्देशनलाई सामान्यतया अनुपालन गरेकै देखिन्छ। संस्कृत नाट्यसाहित्यमा यति र यसरी यस्ता शास्त्रीय छन्दको प्रयोग हुनुपर्छ भनेर शास्त्रीय विधान नदेखिए पनि छन्दप्रयोग शिष्टपरम्परासिद्ध रहेको छ। तदनुसार यस नाटिकामा प्रयुक्त छन्दहरू काव्यसौन्दर्यका सिर्जनामा अनुकूल र सहायक रहेका छन्।

शब्दकुञ्जिका - द्विपदी, नाटिका, विषमपादात्मक, शिष्टपरम्परा, समपादात्मक।

विषय परिचय

हर्षवर्धन प्राचीन भारतीय एक सम्राट् थिए । उनी महान् कवि पनि थिए । उनले रचना गरेका तीन नाट्यकृतिहरू प्रियदर्शिका, रत्नावली र नागानन्दलाई संस्कृत साहित्यका इतिहासमा निकै महत्त्वका दृष्टिले हेरिन्छ । यीमध्ये प्रियदर्शिका र रत्नावली नाटिका हुन् भने नागानन्द चाहिँ नाटक हो । रत्नावली नाटिका नाट्यशिल्पको भरपुर प्रयोग भएको भनी काव्यशास्त्री तथा समालोचकहरूले प्रशंसा गरेको कृति हो । यस नाटिकामा सैद्धान्तिक अङ्गहरूको व्यापक प्रयोग छ साथै काव्यसौन्दर्यका दृष्टिले पनि यो निकै उल्लेखनीय छ । प्राचीन संस्कृत नाटकनाटिकामा पद्यको प्रयोग हुने गर्थ्यो । यस नाटिकामा पनि पद्यको प्रयोग छ । त्यसैले तत्तत् पद्यमा प्रयुक्त छन्दसौन्दर्य स्वभावतः विवेचनीय विषय बन्दछ । रत्नावली नाटिकाको छन्दसौन्दर्यलाई पर्गेल्नु नै यस आलेखको मुख्य विषय हो ।

समस्याकथन

यस अध्ययनको आधारभित्तिका रूपमा निम्नाङ्कित समस्या रहेका छन् -

क. रत्नावली नाटिकामा के कस्ता छन्दको प्रयोग छ ?

ख. छन्दप्रयोग कसरी भएको छ ?

उद्देश्य

रत्नावली नाटिकामा प्रयुक्त छन्दको सौन्दर्यमा केन्द्रित यस अध्ययनले निम्नाङ्कित उद्देश्य लिएको छ

क. रत्नावली नाटिकाका छन्हरू पर्गेल्नु

ख. रत्नावली नाटिकाका छन्दबाट सिर्जित मूल्यको आकलन गर्नु ।

सीमाङ्कन

काव्य सौन्दर्यका रूपमा रस, गुण, अलङ्कार आदि तत्त्व प्रसिद्ध छन् । पद्य काव्यमा छन्द पनि एक संरचना सौन्दर्य हो । अन्य काव्यसौन्दर्यतर्फ नलागी केवल छन्दसौन्दर्यको मात्र अध्ययन गर्नु यसको सीमा हो ।

पूर्वकार्य समीक्षा

परमेश्वरदीन पाण्डेयको ‘सुधा’ नामक संस्कृत-हिन्दी व्याख्या एवम् रामचन्द्र मिश्रको ‘प्रकाश’ नामक संस्कृत-हिन्दी व्याख्या जस्ता टीका/व्याख्या ग्रन्थहरूमा तत् तत् पद्यका व्याख्याका

अवसरमा त्यहाँ प्रयुक्त छन्दका बारेमा थोरैतिना सङ्केत गरिदिएको देखिन्छ । यस्तै रामजी उपाध्यायद्वारा रचित समालोचनात्मक ग्रन्थ 'प्राचीन संस्कृत नाटक'मा पनि प्रसङ्गात् रत्नावली नाटिकामा प्रयोग भएका छन्दका विषयमा केही उल्लेख भएको पाइन्छ । यस्ता अध्ययनहरू केवल प्रसङ्गानुस्यूत हुन्, नाटिकाको छन्दविधानलाई नै केन्द्रीय विवेच्य वस्तु बनाइएका अध्ययन होइनन् । माथिकामध्ये टीका/व्याख्या ग्रन्थहरूमा यस नाटिकाको छन्दविधानका सन्दर्भमा स्वल्पसङ्केत मात्र पाइन्छ भने रामजी उपाध्यायको अध्ययन त्रुटिपूर्ण रहेको देखिन्छ । त्यसैले यस नाटिकाका छन्दविधानमै केन्द्रित बनी गरिएका प्रस्तुत अध्ययनमा उक्त अध्ययनले आफूभित्र समेट्न नसकेकाका विषयलाई यथासम्भव साङ्गोपाङ्ग र विस्तृत विवेचनाका साथ समावेश गरिएको छ ।

औचित्य

रत्नावली नाटिकाको छन्दसौन्दर्यलाई नै पृथक् विषय बनाई अध्ययन गरेको यसपूर्व देखिँदैन । यस नाटिकालाई विभिन्न विश्वविद्यालयहरूमा पाठ्यक्रममा राखिएकाले अध्यापक तथा विद्यार्थी एवम् त्यस अतिरिक्त अन्वेषक र जिज्ञासुहरूका लागि पनि यो आलेख/यो अध्ययन उपयोगी हुने भएकाले यसको आवश्यकता/औचित्य स्वतः स्पष्ट हुन्छ ।

सैद्धान्तिक आधार

प्राच्य छन्दशास्त्रीय सिद्धान्त नै यस आलेखको सैद्धान्तिक आधार हो ।

शोधविधि र सामग्री

रत्नावली नाटिकाको मूल पाठ र छन्दशास्त्रीय मूल ग्रन्थलाई यस आलेखका तयारीमा प्राथमिक सामग्रीका रूपमा ग्रहण गरिएको छ भने रत्नावली नाटिका सम्बन्धी टीका, समीक्षा एवम् छन्दशास्त्रीय विश्लेषणका कतिपय हिन्दी तथा नेपालीका समीक्षात्मक ग्रन्थहरूलाई द्वितीयक सामग्रीका रूपमा ग्रहण गरिएको छ । यसमा विषयगत विमर्श गर्दा गुणात्मक र परिमाणात्मक ढाँचालाई आत्मसात् गरिएको छ । त्यस्तै आवश्यकता र प्रसङ्गवश आगमनात्मक र निगमनात्मक दुवै विधिलाई उपयोग गरी विषय विश्लेषण गरिएको छ ।

विषय विश्लेषण

छन्दतत्त्व

छन्द लय हो । व्यापन अर्थको छदि धातु र आह्लादन अर्थको चदि धातुबाट छन्द शब्दको निर्माण हुन्छ । छदि धातुबाट निष्पन्न छन्द शब्दले लयात्मक झङ्कारद्वारा वाङ्मय जगत्लाई व्याप्त गर्नु भन्ने र चदि धातुबाट निष्पन्न छन्द शब्दले तल्लयताको सिर्जना गर्दै श्रोताका हृदयमा आह्लाद पैदा गर्नु भन्ने अर्थ दिन्छ । छन्द शब्द यी दुवै अर्थमा प्रयुक्त हुन्छ । वाङ्मय जगत्मा छन्दतत्त्वको महत्ता वैदिक कालदेखि नै स्थापित देखिन्छ । पाणिनीय शिक्षाअनुसार वेदका छ अङ्गमध्ये छन्दलाई चरण/पाउ मानेको छ । वैदिक वाङ्मयमा जसरी छन्दको महत्ता स्थापित छ, त्यसरी नै लौकिक वाङ्मयमा पनि त्यो महत्ता अक्षुण्ण रहेको देखिन्छ । (घिमिरे., २०७५ : ८१)

छन्दरहित वाङ्मयस्वरूपलाई गद्य र छन्दोबद्ध वाङ्मयस्वरूपलाई पद्य भनिन्छ । छन्दका चार पाउबाट एउटा पद्य बन्दछ । त्यसैले पद्य काव्यको आधारभूमि भनेको छन्द नै हो ।

छन्दलाई विभिन्न दृष्टिले वर्गीकरण गर्ने गरिन्छ । मूलतः वैदिक वाङ्मयमा प्रचलित छन्दलाई वैदिक छन्द र लौकिक वाङ्मयमा प्रचलित लौकिक छन्द । लौकिक छन्द पनि वार्णिक र मात्रिक गरी दुई खालको हुन्छ । प्रतिपाउ अक्षरको सङ्ख्या र लघुगुरुका क्रमको नियम भएको छन्द वार्णिक हो भने मात्राका सङ्ख्याको गणना हुने छन्द मात्रिक हो । वार्णिक छन्दलाई वर्णवृत्त र मात्रिक छन्दलाई जाति भन्ने नाउँले पनि चिन्ने गरिन्छ । शालिनीजस्ता अनेक छन्दहरू वार्णिक अर्थात् वर्णवृत्तअन्तर्गत पर्दछन् भने आर्याजस्ता छन्दहरू मात्रिक अर्थात् जातिवृत्त अन्तर्गत पर्दछन् । यसैगरी वार्णिक छन्दका पनि समपाद, विषमपाद र अर्धसमपाद गरी तीन भेद छन् । जसका चार पाउ समान हुन्छन्, त्यस छन्दलाई समपाद भनिन्छ । जसका प्रथम पाउ र तृतीय पाउ समान छन् तथा द्वितीय र चतुर्थ पाउ पनि समान छन्, त्यसलाई अर्ध समपाद भनिन्छ । यसै गरी चारै पाउ एकअर्कामा भिन्न छन् भने त्यसलाई विषमपाद भनिन्छ । (घिमिरे, २०७५ : पृ. ८१-८२)

समपादवृत्तको विभाजन

समपाद वृत्तलाई विभिन्न वर्गमा विभाजन गर्ने गरिन्छ । एक अक्षरको एकपाउ भएका श्री जस्ता छन्दलाई उक्था, दुई अक्षरात्मक पाउका छन्दलाई अत्युक्था, तीन अक्षरात्मक पाउ भएका नारी जस्ता छन्दलाई मध्यमा, चार प्रतिष्ठा, पाँच सुप्रतिष्ठा, छ गायत्री, सात उष्णिक्, आठ अनुष्टुप्, नौ

बृहती, दश पङ्क्ति, एघार त्रिष्टुप्, बाह्र जगती, तेह्र अतिजगती, चौध शर्करी, पन्ध्र अतिशर्करी, सोह्र अष्टि, सत्र अत्यष्टि, अठार धृति, उन्नाइस अतिधृति, बीस कृति, एक्काइस प्रकृति, बाइस आकृति, तेइस विकृति, चौबीस संस्कृति, पच्चीस अतिकृति, छब्बीस उत्कृति । यसरी एकाक्षरीदेखि छब्बीस अक्षरीसम्मका समपाद वृत्तलाई साधारण वार्णिक छन्द भनिन्छ भने २६ भन्दा बेसी अक्षरवाला वार्णिक छन्दलाई दण्डक भन्ने गरिन्छ । दण्डक पनि धेरै प्रकारका हुन्छन् । (**छन्दोमञ्जरी,** १/१५-१८)

छन्दप्रयोगको विधान

समस्त वाङ्मयजगत्लाई शास्त्र, काव्य, शास्त्रकाव्य र काव्यशास्त्र गरी चार भागमा बाँडेर तिनमा छन्दको प्रयोग कस्तो हुनुपर्छ भनी काव्यशास्त्री क्षेमेन्द्रले आफ्ना अभिमतहरू प्रस्तुत गरेका छन् । काव्यका सबै अङ्गका लक्षण प्रस्तुत भएको वाङ्मयस्वरूपलाई शास्त्र भनिन्छ भने अलङ्कारयुक्त विशिष्ट शब्दार्थका साहित्यलाई काव्य भनिन्छ एवम् धर्म, अर्थ, काम र मोक्षसम्बन्धी कल्याणकारी विभिन्न उपदेश गरिएको वाङ्मयस्वरूपलाई शास्त्रकाव्य भनिन्छ साथै खास शास्त्रको ज्ञान गराउन रचिएको भट्टिकाव्य आदिलाई काव्यशास्त्र भनिन्छ (सुवृत्तितिलकम्, ३/२-४) । यीमध्ये सबैलाई सुबोध्य होस् भन्ने हेतुले अर्थ सुस्पष्ट हुने गरी शास्त्रमा प्रयत्नपूर्वक अनुष्टुप् छन्दको प्रयोग गर्नुपर्दछ (सुवृत्तितिलकम्, ३/६) । शास्त्रकाव्यमा लामालामा छन्दहरूको प्रयोग उपयुक्त हुँदैन एवम् काव्यशास्त्रमा रसानुकूल छन्दहरूको प्रयोग वाञ्छनीय हुन्छ (सुवृत्तितिलकम्, ३/८)।

वाङ्मयका उपर्युक्त चार भेदमध्ये काव्यमा चाहिँ छन्दका भेदोपभेदहरूको प्रयोग वर्ण्य विषय र रसको अनुकूल हुने गरी गर्नुपर्दछ भनी छन्दशास्त्रीय सन्दर्भमा क्षेमेन्द्रले आफ्नो विचार व्यक्त गरेका छन् । उनले भनेका छन् -

काव्ये रसानुसारेण वर्णनानुगुणेन च ।
कुर्वीत सर्ववृत्तानां विनियोगं विभागवित् ॥ (सुवृत्तितिलकम्, ३/७)

अर्थात् शास्त्र, काव्य, शास्त्रकाव्य र काव्यशास्त्रका जानिफकारहरूले सबै छन्दहरूको प्रयोग रस र वर्ण्य विषयअनुसार गर्नुपर्दछ ।

छन्दको उपयोगिता

प्रबन्धः ससुतरां भाति यथास्थानं निवेशितैः

निर्दोर्षगुणसंयुक्तैः सुवृत्तैभौक्तिकैरिव । (सुवृत्तितिलकम्, ३/१)

जसरी अर्थात् दोषरहित तथा सूत्रगुम्फित वर्तुलाकार मोतीका हार यथोचित स्थानमा परिरहँदा शोभाकारक हुन्छ, त्यसरी नै निर्दोष गुणवान् सुन्दर छन्दको यथास्थान प्रयोगले प्रबन्ध अत्यन्त शोभायमान हुन्छ, सुन्दर हुन्छ । क्षेभेन्द्रका यस अभिव्यक्तिले छन्दको सौन्दर्यमूलक महत्तालाई स्पष्ट पारेको छ । वास्तवमा छन्दले काव्यमा सरसता पैदा गर्छ, लालित्य जन्माउँछ, प्रवाहमयताको सिर्जना गर्छ, रोचकता बढाउँछ र मधुरता प्रवाहित गर्छ । विषयस्मरणलाई छन्दले सरल बनाउँछ । मानवहृदयमा भावोद्वेलनद्वारा प्रभाकउत्पादन गर्न छन्दले सहयोग गर्छ । भावानुमूल सौन्दर्यका निर्माणमा छन्द धेरै सहयोगी हुन्छ ।

नाट्यकृतिमा छन्दविधान

नाट्यकृति अर्थात् रूपक-उपरूपकमा महाकाव्यजस्ता प्रबन्धमा झैँ कुनै खास छन्दसम्बन्धी शास्त्रीय विधान छैन । तर प्रयोग परम्परामा नाटक तथा नाटिकामा छन्दले उच्च स्थान प्राप्त गरेको देखिन्छ । कालिदास होउन् वा भास, भवभूति होउन् वा श्रीहर्ष ; ती ती रचनाकारका कृतिहरूमा भरमार पद्यको प्रयोग रहेको छ ।

नाट्यकृतिमा कथावस्तुको मागअनुसार छन्दको अर्थात् पद्यको प्रयोग हुने गर्छ । यस्ता नाट्य कृतिहरूमा खास गरी प्राकृतिक वस्तुको चित्रणका सन्दर्भमा पर्वत, नदी, सूक्ष्म अनुभूतिको अभिव्यक्तिका लागि छन्दको प्रयोग भएको देखिन्छ । (त्रिपाठी, १९९८ : पृ. १९६)

रत्नावलीमा छन्द - रत्नावली नाटिकामा जम्मा पन्ध्रवटा छन्दको प्रयोग भएको छ - अनुष्टुप्, उपजाति (उपेन्द्रवज्रा+इन्द्रवज्रा), शालिनी, प्रहर्षिणी, वसन्ततिलक, मालिनी, शिखरिणी, पृथ्वी, हरिणी, शार्दुलविक्रीडित, स्रग्धरा, पुष्पिताग्रा, आर्या, गाथा र द्विपदी गीति छन्द । क्रमशः यी छन्दको सैद्धान्तिक परिचय सहित रत्नावलीमा यिनका प्रयोगको स्थितिलाई केलाऔँ ।

अनुष्टुप् - अनुष्टुप् एक छन्दवर्ग पनि हो र त्यही छन्दवर्गभित्रको एक छन्दविशेष पनि हो । अनुष्टुप् नाउँका छन्दवर्गअन्तर्गत प्रतिपाउ आठ अक्षर भएका चित्रपदा, माणवक, विद्युन्माला, समानिका, प्रमाणिका, गजगति, हंसरुत, नाराचिका आदि छन्दहरू पर्दछन् । प्रतिपाउ आठै अक्षरको हुने हुनाले

'अनुष्टुप्' नाउँको छन्दविशेष पनि यसै वर्गअन्तर्गत आउँछ। अनुष्टुप्लाई 'श्लोक' पनि भन्ने गरिन्छ। 'श्लोक' शब्द 'पद्य' शब्दको पर्यायवाची शब्दका रूपमा समेत प्रयोग गर्ने व्यावहारिक चलन देखिन्छ। यो चाहिँ प्रसङ्गबाट बुझ्नुपर्ने हुन्छ। छन्दविशेषका रूपमा अनुष्टुप्को शास्त्रीय लक्षण कालिदासले यसरी प्रस्तुत गरेका छन् -

श्लोके षष्ठं गुरु ज्ञेयं सर्वत्र लघु पञ्चमम्।
द्विचतुष्पादयोर्ह्रस्वं सप्तमं दीर्घमन्ययोः॥ (श्रुतबोधः, ६)

(अर्थात् अनुष्टुप्का प्रत्येक पाउको छैटौँ अक्षर गुरु र पाँचौँ अक्षर लघु हुन्छन् साथै द्वितीय र चतुर्थ पाउको सातौँ अक्षर लघु तथा प्रथम र तृतीय पाउको सातौँ अक्षर गुरु हुन्छन्।)

ठ्याक्कै यही मान्यता क्षेमेन्द्रको पनि रहेको छ। उनी भन्छन् -

पञ्चमं लघु सर्वेषु सप्तमं द्विचतुर्थयोः।
गुरु षष्ठं च सर्वेषामेतच्छ्लोकस्य लक्षणम्॥ (सुवृत्तितिलकम्, १/१४)

कालिदास र क्षेमेन्द्रको अनुष्टुप्सम्बन्धी शास्त्रीय मान्यता समान छ र यो नै चलनचल्तीमा पनि छ तर शास्त्रीय रूपमै छन्दोमञ्जरीका रचनाकार गङ्गादासद्वारा प्रस्तुत अनुष्टुप्को लक्षण अलिक फरक खालको छ। जस्तै :

पञ्चमं लघु सर्वत्र सप्तमं द्विचतुर्थयोः।
गुरु षष्ठं च जानीयात् शेषेष्वनियमो मतः॥ (छन्दोमञ्जरी, ५/७)

(अर्थात् अनुष्टुप् नामले प्रख्यात जुन छन्द छ; त्यसका सबै पाउका पाँचौँ वर्ण लघु हुन्छन् एवम् दोस्रो र चौथो पाउका सातौँ वर्ण लघु तथा छैटौँ वर्ण गुरु हुन्छन्। अरू वर्णमा कुनै नियम छैन।)

यसरी हेर्दा कालिदास र क्षेमेन्द्रले अनुष्टुप्का सबै पाउको छैटौँ वर्ण गुरु हुनुपर्ने मान्यता राखेको देखिन्छ भने गङ्गादासले चाहिँ दोस्रो र चौथो पाउको छैटौँ वर्ण गुरु हुनुपर्ने तर प्रथम र तृतीय पाउको छैटौँ वर्णका विषयमा कुनै खास नियम नभएकाले गुरु वा लघु, जे भए पनि हुने भन्ने मान्यता राखेको देखिन्छ।

यस्तो शास्त्रीय नियम भए पनि सहजश्रव्यता छ भने उक्त नियममा केही तलमाथि परे पनि अनुष्टुप्लाई क्षति गर्दैन भन्ने मान्यता क्षेमेन्द्रले राखेका छन्। उनको भनाइ छ - "तत्र लक्ष्यानुसारेण श्रव्यतायाः प्रधानता" (सुवृत्तितिलकम्, १/१५)।

प्रस्तुत नाटिका 'रत्नावली'मा जम्मा नौ पद्यमा अनुष्टुप् छन्दको प्रयोग भएको छ । एउटा पद्य उद्धृत गरी हेरौँ :

श्रीरेषा पाणिरप्यस्याः पारिजातस्य पल्लवः ।
कुतोऽन्यथा पतत्येष स्वेदच्छद्मामृतद्रवः ॥ (**रत्नावली,** २/१८)

शालिनी **-** मात्तौ गौ चेच्छालिनी वेदलोकैः । (**छन्दोमञ्जरी,** २/११/५)

(अर्थात् मगण, दुइटा तगण र दुइटा गुरुबाट शालिनी छन्द बन्दछ जसमा क्रमशः चार र सात अक्षरमा विराम हुन्छ ।)

उपर्युक्त शास्त्रीय लक्षणअनुसार शालिनीका प्रत्येक पाउमा एघार अक्षर हुन्छन् । 'म-त-त-ग-ग' बाट यसको पादसंरचना हुन्छ । यस छन्दमा प्रत्येक पाउमा क्रमशः चार र सात अक्षरमा अर्थात् चौथो र एघारौँ अक्षरमा यति हुन्छ । शालिनी एकादशाक्षरात्मक त्रिष्टुप् वर्गीय समपाद छन्द हो । यस छन्दको प्रयोग रत्नावली नाटिकामा एउटामात्र पद्यमा भएको छ । जस्तै :

प्रारम्भेऽस्मिन्स्वामिनो वृद्धिहेतौ
दैवेनेत्थं दत्तहस्तावलम्बे ।
सिद्धेर्भ्रान्तिर्नास्ति सत्यं तथापि
स्वेच्छाचारी भीत एवास्मि भर्तुः ॥ (**रत्नावली,** १/७)

उपजाति- अनन्तरोदीरितलक्ष्मभाजौ पादावदीयावुपजातयस्ताः ।
इत्थं किलान्यास्वपि मिश्रितासु वदन्ति जातिष्विदमेव नाम ॥ (**छन्दोमञ्जरी,** २/११/३)

(अर्थात् प्रसङ्गप्राप्त उपेन्द्रवज्रा र इन्द्रवज्रा छन्दका पाउहरू एउटै पद्यमा मिसिएर आएमा त्यस्ता छन्दलाई उपजाति भनिन्छ । यसरी नै उपेन्द्रवज्रा र इन्द्रवज्राभन्दा बाहेक अन्य दुई छन्दको मिश्रण भएमा पनि उपजाति नै हुन्छ ।)

उपजाति छन्दका उपर्युक्त शास्त्रीय लक्षणबाट यो कुनै स्वतन्त्र छन्द होइन भन्ने कुरा स्पष्ट हुन्छ । वास्तवमा दुई छन्दको मिश्रण एउटै पद्यमा भएको छ भने त्यसलाई उपजाति भनिन्छ । उपजाति हुन जुनसुकै दुई छन्द भएर मात्र पनि पुग्दैन । सजातीय वार्णिक छन्दको मिश्रणले मात्र उपजाति बन्दछ । प्रयोगपरम्परामा विशेष गरी इन्द्रवज्रा र उपेन्द्रवज्राको उपजाति तथा वंशस्थ र इन्द्रवंशाको उपजाति देखिएको छ । इन्द्रवज्रा छन्दमा 'त-त-ज-ग-ग' को पादसंरचना हुन्छ भने उपेन्द्रवज्राका पादसंरचनाको स्वरूप हुन्छ - 'ज-त-ज-ग-ग' । यी दुवै छन्द एक पाउमा एघार अक्षर

हुने त्रिष्टुप् वर्गमा पर्दछन् । त्यसैले इन्द्रवज्रा र उपेन्द्रवज्राको उपजाति पनि त्रिष्टुप् वर्गकै छन्द हो । तर इन्द्रवंशा र वंशस्थ छन्द जगती वर्गमा पर्ने भएकाले यिनको उपजाति पनि जगती वर्गकै छन्दअन्तर्गत पर्दछ ।

यस नाटिकामा चाहिँ इन्द्रवज्रा र उपेन्द्रवज्राको उपजाति रहेको छ । यस छन्दको प्रयोग रत्नावली नाटिकाका एउटामात्र पद्यमा भएको देखिन्छ । जस्तै :

परिच्युतस्तत्कुचकुम्भमध्यात्
किं शोषमायासि मृणालहार ।
न सूक्ष्मतन्तोरपि तावकस्य
तत्रावकाशो भवतः किमु स्यात् ॥ (रत्नावली, २/१५)

प्रहर्षिणी - त्र्याशाभिर्मनजरगाः प्रहर्षिणीयम् । (**छन्दोमञ्जरी,** २/१३/१)

(अर्थात् मगण, नगण, जगण, रगण र अन्त्यमा एक गुरु वर्ण भएमा प्रहर्षिणी छन्द हुन्छ जसमा तीन र दश अक्षरमा विराम हुन्छ ।)

प्रहर्षिणी छन्दको उपर्युक्त लक्षणअनुसार 'म-न-ज-र-ग' को संरचनामा यसको एक पाउ बन्छ । यस छन्दका प्रत्येक पाउका क्रमशः तृतीय र दशम अक्षरमा यति हुन्छ । यसरी हेर्दा यो तेह्र अक्षरात्मक अतिजगती वर्गीय समपाद छन्दका रूपमा देखा पर्दछ । यसलाई मयूरपिच्छ भन्ने नामबाट पनि चिनिन्छ (मिश्र, २०६३ : पृ. ३८०) । रत्नावली नाटिकामा एकमात्र पद्यमा प्रहर्षिणी छन्द रहेको छ । जस्तै :

दुर्वारां कुसुमशरव्यथां वहन्त्या
कामिन्या यदभिहितं पुरः सखीनाम् ।
तद्भूयः शिशुशुकसारिकाभिरुक्तं
धन्यानां श्रवणपथातिथित्वमेति ॥ (रत्नावली, २/८)

वसन्ततिलक - ज्ञेयं वसन्ततिलकं तभजा जगौ गः । (**छन्दोमञ्जरी,** २/१४/२)

(अर्थात् तगण, भगण, जगण, जगण र अन्त्यमा दुइटा गुरु वर्ण भएमा वसन्ततिलक छन्द हुन्छ ।)

वसन्ततिलकको उक्त लक्षणअनुसार 'त-भ-ज-ज-ग-ग' बाट यसको पादसंरचना हुन्छ । यसका प्रत्येक पाउमा चौध अक्षर हुन्छन् । यो शर्करीवर्गीय समपाद छन्द हो । यस छन्दका सिंहोन्नता, उद्धर्षिणी, मधुमाधवी, सुन्दरी, उन्मुखी जस्ता अनेक नाम छन् (मिश्र, २०६३ : पृ. ३८५) ।

रत्नावली नाटिकामा यस छन्दको प्रयोग जम्मा नौ पद्यमा भएको छ । उदाहरणका रूपमा एउटा पद्यलाई उद्धृत गरौं :

दृष्टिं रुषा क्षिपसि भामिनि यद्यपीमां
स्निग्धेयमेष्यति तथापि न रूक्षभावम् ।
त्यक्त्वा त्वरां व्रज पदस्खलितैरयं ते
खेदं करिष्यति गुरुर्नितरां नितम्बः ॥ (रत्नावली, २/१७)

मालिनी - ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः । (**छन्दोमञ्जरी,** २/१५/४)

(अर्थात् नगण, नगण, मगण, यगण, यगण भएमा मालिनी छन्द हुन्छ जसमा आठ र सात अक्षरमा विराम हुन्छ ।)

मालिनी छन्दका उपर्युक्त शास्त्रीय लक्षणबमोजिम यसको पादसंरचनाको स्वरूप हुन्छ - 'न-न-म-य-य' । यसका प्रत्येक पाउमा क्रमशः आठौँ र सातौँ अक्षरमा विश्राम हुन्छ । यसरी मालिनी प्रत्येक पाउमा पन्ध्र अक्षर हुने अतिशर्करी वर्गको समपाद छन्द हो भन्ने स्पष्ट हुन्छ । यस छन्दलाई इन्दुमुखी भन्ने नामले पनि चिनिन्छ (मिश्र, २०६३ : पृ. ३८८) । यस छन्दका पद्यको सङ्ख्या रत्नावली नाटिकामा तीन मात्र छ । एउटा पद्य उद्धृत गरी उदाहरण प्रस्तुत गरौं :

विरम विरम बह्ने ! मुञ्च धूमानुबन्धं
प्रकटयसि किमुच्चैरर्चिषां चक्रबालम् ।
विरहहुतभुजाहं यो न दग्धः प्रियायाः
प्रलयदहनभासा तस्य किं त्वं करोसि ॥ (रत्नावली, ४/१६)

शिखरिणी - रसैः रुद्रैश्छिन्ना यमनसभला गः शिखरिणी । (छन्दोमञ्जरी, २/१७/१)

(अर्थात् छ र बाह्र अक्षरमा विराम तथा क्रमशः यगण, मगण, नगण, सगण, भगण, एक लघु र एक गुरु वर्ण भएमा शिखरिणी छन्द हुन्छ ।)

उपर्युक्त शास्त्रीय लक्षणअनुसार शिखरिणी छन्दका प्रत्येक पाउका संरचनाको स्वरूप हुन्छ - 'य-म-न-स-भ-ल-ग' । यस छन्दमा प्रत्येक पाउका क्रमशः छ र एघार अक्षरमा अर्थात् छैटौँ र सत्रौँ अक्षरमा यति हुन्छ । यसबाट स्पष्ट हुन्छ कि यो प्रत्येक पाउमा सत्र अक्षर हुने 'अत्यष्टि' वर्गको समपाद छन्द हो । रत्नावली नाटिकामा जम्मा छओटा पद्यमा यस छन्दको प्रयोग भएको देखिन्छ । उदाहरणका लागि एक पद्य उद्धृत गरौं :

पुरः पूर्वामेव स्थगयति ततोऽन्यामपि दिशं
क्रमात् क्रामन्नद्रिद्रुमपुरविभागांस्तिरयति ।
उपेतः पीनत्वं तदनु भुवनस्येक्षणफलं
तमःसङ्घातोऽयं हरति हरकण्ठद्युतिहरः ॥ (रत्नावली, ३/७)

पृथ्वी - जसौ जसयला वसुग्रहयतिश्च पृथ्वी गुरु । *(छन्दोमञ्जरी, २/१७/२)*

(अर्थात् जगण, सगण, जगण, सगण, यगण र लघु वर्ण भएमा पृथ्वी छन्द हुन्छ जसमा क्रमशः आठ र नौ अक्षरमा यति हुन्छ ।)

उपर्युक्त शास्त्रीय लक्षणअनुसार पृथ्वी छन्दका प्रत्येक पाउका संरचनाको स्वरूप हुन्छ - 'ज-स-ज-स-य-ल-ग' । यस छन्दका प्रतिपाउ आठ र नौ अक्षरमा अर्थात् आठौँ र सत्रौँ अक्षरमा यति हुन्छ । पृथ्वी प्रतिपाउ सत्र अक्षर हुने अत्यष्टिजातीय समपाद छन्द हो । विलम्बितगति यस छन्दको अर्को नाउँ हो (मिश्र, २०६३ : पृ. ३९५) । रत्नावली नाटिकामा पृथ्वी छन्दका दुई पद्य छन् । उदाहरणका रूपमा एउटा पद्य हेरौँ :

दृशः पृथुतरीकृता जितनिजाब्जपत्रत्विषश्-
चतुर्भिरपि साधु साध्विति मुखैः समं व्याहृतम् ।
शिरांसि चलितानि विस्मयवशाद् ध्रुवं वेधसा
विधाय ललनां जगत्त्रयललामभूतामिमाम् ॥ (रत्नावली, २/१६)

हरिणी - नसमरसला गः षड्वेदैर्हयैर्हरिणी मता । (छन्दोमञ्जरी, २/१७/५)

(अर्थात् नगण, सगण, मगण, रगण, सगण तथा अन्त्यमा एक लघु र एक गुरु वर्ण भएमा त्यसलाई हरिणी छन्द मानिएको छ जसमा क्रमशः छ, चार र बाह्र अक्षरमा विराम हुन्छ ।)

यो हरिणी छन्दको शास्त्रीय लक्षण हो जसअनुसार यसको पादसंरचनाको स्वरूप हुन्छ - 'न-स-म-र-स-ल-ग' । यस छन्दमा क्रमशः छ, चार र सात अक्षरमा अर्थात् छैटौँ, दशौँ र सत्रौँ अक्षरमा यति हुन्छ । हरिणी छन्द पनि प्रतिपाउ सत्र अक्षर भएको अत्यष्टिजातीय समपाद छन्दभित्र पर्दछ । यो छन्दको प्रयोग रत्नावली नाटिकामा एउटामात्र पद्यमा भएको छ । उदाहरणका रूपमा एक पद्यलाई हेरौँ :

प्रणयविशदां दृष्टिं वक्त्रे ददाति न शङ्किता

घटयति घनं कण्ठाश्लेषे रसान्न पयोधरौ ।

वदति बहुशो गच्छामीति प्रयत्नधृताऽप्यहो

रमयतितततरां सङ्केतस्था तथा हि कामिनी ॥ (रत्नावली, ३/९)

शार्दूलविक्रीडित - सूर्याश्वैर्यदिमः सजौ सततगाः शार्दूलविक्रीडितम् । (**छन्दोमञ्जरी,** २/१९/३)

(अर्थात् यदि मगण, सगण, तगण, तगण र अन्त्यमा गुरु वर्ण एवम् क्रमशः सात र बाह्र अक्षरमा विराम भएमा शार्दूलविक्रीडित छन्द हुन्छ ।)

यस शास्त्रीय लक्षणबमोजिम शार्दूलविक्रीडित छन्दका प्रत्येक पाउका संरचनाको स्वरूप हुन्छ - 'म-स-ज-स-त-त-ग'। यस छन्दका प्रत्येक पाउमा क्रमशः एघार र सात अक्षरमा अर्थात् एघारौँ र उन्नाइसौँ अक्षरमा यति हुन्छ । यो प्रतिपाउ उन्नाइस अक्षर हुने अतिधृतिवर्गीय समपाद छन्द हो । यस छन्दको अर्को नाउँ हो - शार्दूलसट्टक (मिश्र, २०६३ : पृ. ४०१) । शार्दूलविक्रीडित छन्दका पद्यहरू रत्नावली नाटिकामा जम्मा चौबिसओटा छन् जसमध्ये एक पद्यलाई उदाहरणका रूपमा प्रस्तुत गरौँ :

कृच्छ्रेणोरुयुगं व्यतीत्य सुचिरं भ्रान्त्वा नितम्बस्थले

मध्येऽस्यास्त्रीवलीतरङ्गविषमे निःष्पन्दतामागता

मे दृष्टिस्तृषितेव संप्रति शनैरारुह्य तुङ्गौ स्तनौ

साकाङ्क्षं मुहुरीक्षते जललवप्रस्यन्दिनी लोचने ॥ (रत्नावली, २/११)

स्रग्धरा - म्रभ्नैर्यानां त्रयेण त्रिमुनियतियुता स्रग्धरा कीर्तितेयम् । (छन्दोमञ्जरी, २/२१/१)

(अर्थात् क्रमशः मगण, रगण, भगण, नगण, यगण, यगण, यगण भएमा स्रग्धरा छन्द हुन्छ जसमा प्रत्येक सात अक्षरमा तीनपटक विराम हुन्छ ।)

छन्दशास्त्रीय उपर्युक्त लक्षणअनुसार यसका प्रत्येक पाउका संरचनाको स्वरूप हुन्छ - 'म-र-भ-न-य-य' । यस छन्दका क्रमशः सात, सात, सात अक्षरमा अर्थात् सातौँ, चौधौँ र एक्काइसौँ अक्षरमा यति हुन्छ । स्रग्धरा प्रतिपाउ एक्काइस अक्षर हुने प्रकृतिजातीय समपाद छन्द हो । रत्नावली नाटिकामा जम्मा नौ पद्यमा स्रग्धरा छन्दको प्रयोग भएको छ। उदाहरणका रूपमा एक पद्य उद्धृत गरौँ :

मूले गण्डूषसेकासव इव बकुलैर्वास्यते पुष्पवृष्ट्या

मध्वाताम्रे तरुण्या मुखशिशिनि चिराच्चम्पकान्यद्य भान्ति ।

आकर्ण्याशोकपादाहतिषु च रसितं निर्भरं नूपुराणां

झङ्कारस्यानुगीतैरनुकरणमिवारभ्यते भृङ्गसार्थैः ॥ (**रत्नावली**, १/१८)

पुष्पिताग्रा - अयुजि नयुगरेफतो यकारो

युजि च नजौ जरगाश्च पुष्पिताग्रा । (**छन्दोमञ्जरी,** ३/५)

(अर्थात् बिजोडी पाउमा क्रमशः नगण, नगण, रगण र यगण तथा जोडी पाउमा नगण, जगण, जगण, रगण र गुरु वर्ण भएमा पुष्पिताग्रा छन्द हुन्छ ।)

यस शास्त्रीय लक्षणअनुसार पुष्पिताग्राका प्रथम र तृतीय पाउ समान हुन्छन् एवम् द्वितीय र चतुर्थ पाउ पनि समान हुन्छन् । यसका प्रथम र तृतीय पाउका संरचनाको स्वरूप - 'न-न-र-य' हुन्छ भने द्वितीय र चतुर्थ पाउका संरचनाको स्वरूप -'न-ज-ज-र-ग' हुन्छ । यो अर्धसमपाद वार्णिक छन्द हो । यसका यस छन्दका पद्यहरू रत्नावली नाटिकामा जम्मा तीनओटा मात्र छन् । उदाहरणका लागि एउटा पद्य उद्धृत गरौँ :

जितमुडुपतिना नमः सुरेभ्यो दिजवृषभा निरूपद्रवा भवन्तु ।

भवतु च पृथिवी समृद्धसस्या प्रतपतु चन्द्रवपुर्नरेन्द्रचन्द्रः ॥ (रत्नावली, १/४)

आर्या - यस्याः पादे प्रथमे द्वादश मात्रास्तथा तृतीयेऽपि ।

अष्टादश द्वितीये चतुर्थके पञ्चदश साऽऽर्या ॥ (श्रुतबोध, ४)

(अर्थात् जुन छन्दका पहिलो र तेस्रो पाउमा बाह्र मात्रा, दोस्रो पाउमा अठार मात्रा र चौथो पाउमा पन्ध्र मात्रा हुन्छन्, त्यो नै आर्या हो ।)

आर्या छन्द मात्रिक छन्द हो । यो विषमपाद छन्द हो । उपर्युक्त शास्त्रीय लक्षणअनुसार यस छन्दका चार पाउमध्ये पहिलो र तेस्रो पाउमा बाह्र बाह्र मात्रा हुन्छन् भने दोस्रो पाउमा अठार मात्रा र चतुर्थ पाउमा पन्ध्र मात्रा हुन्छन् । यस रत्नावली नाटिकामा जम्मा नौ पद्यहरूमा आर्या छन्दको प्रयोग भएको छ । एउटा उदाहरण हेरौँ :

लीलावधूतपद्मा कथयन्ती पक्षपातमधिकं नः ।

मानसमुपैति केयञ्चित्रगता राजहंसीव ॥ (रत्नावली, २/९)

द्विपदी - द्विपदी गीतिछन्द हो । अर्थात् यो गीतिविशेष हो । यसको लक्षण यसरी गरिएको पाइन्छ -

भवेद् द्विपादिका गीतिर्भरतेन प्रकीर्तिता ।

युक्ता चतुर्भिश्चरणैस्त्रयोदशकलात्मकैः ॥ (मिश्र, २०१० : पृ. २७)

(अर्थात् द्विपादिका गीतिका विषयमा भरतले उल्लेख गरेका छन् । यो चार चरण र तह्र कलाले युक्त हुन्छ ।)

द्विपदीका पनि शुद्धा, खण्डा, मात्रा र सम्पूर्णा गरी चार प्रकारको हुन्छ । द्विपदीकरण नामक तालमा गाइने हुनाले यसलाई द्विपदी भनिएको हो । यहाँ उक्त चार भेदमध्ये खण्डानामक भेदको प्रयोग भएको छ । द्विपदीखण्डबाट निर्मित पद्यहरू यसमा केवल तीनवटा छन् । जस्तै :

इह पढमं महुमासो जणस्स हिअआइं कुणइ मिउलाईं
पच्छा विद्धइ कामो लद्धप्पसरेहिं कुसुमबाणेहि ॥ (रत्नावली, १/१५)

गाथा - संस्कृतमा विद्यमान आर्या छन्द प्राकृतमा गाथा हुन पुगेको देखिन्छ (प्रसाद, २०२० : पृ. २६४) । यस गाथा छन्दको प्रयोग भएका पद्यहरू रत्नावली नाटिकामा छवटा छन् । उदाहरणका लागि एउटा पद्यलाई हेरौँ :

मज्ज पइण्णा एषा जं जं हिअएण इहसि संदट्ठम् ।
तं तं दंसेमि अहं गुरुणो मन्तप्पभावेण ॥ (रत्नावली, ४/९)

छन्द र विषय/भावको अन्तः सम्बन्ध

अनुष्टुप् छन्दबाट अनुराग, प्रकृति, नारीसौन्दर्य, कामभावना, आभूषण, विपद्-रक्षा र अग्निविपत्तिको वर्णन भएको छ । शालिनीमा राजनीति, कूटनीति, राजविषयक भाव, कर्तव्यनिर्वाह र भयको वर्णन छ । उपेन्द्रवज्रा र इन्द्रवज्राका उपजातिमा नारी नखशिख वर्णन र शृङ्गारिक भावनाको वर्णन छ । प्रहर्षिणीमा सारिकाको अर्थात् प्रकृतिको र शृङ्गारिक भावको वर्णन छ । वसन्ततिलकामा राजाको सौन्दर्य र प्रभाव, काममहोत्सवको रङ्गीचङ्गी, नारीसौन्दर्य, अपराधप्रति राजाको शृङ्गारिक क्षमायाचना, अनुराग र शोकात्मक रति तथा अद्भुत दृश्यको वर्णन छ । यसमा पद्यभङ्ग पनि छ । मालिनीमा नारीसौन्दर्य, नखशिख, अनुराग, अग्निकाण्डका विपत्तिबाट रक्षाको वर्णन छ । शिखरिणीमा नखशिख, नारीसौन्दर्य, रत्यपराधप्रति अनुनय, अन्धकारमय प्रकृतिको वर्णन, रति तथा राजाका प्रभावहेतुक भय/सङ्कोचको वर्णन भएको छ । पृथ्वीमा नखशिख, नारीसौन्दर्य, अग्निविपद्बाट रक्षा जस्ता विषयहरू वर्णित छन् । हरिणीमा अनुराग र शृङ्गारिक कल्पना वर्णित छन् ।

स्रग्धरामा शिवका रौद्रस्वरूपको वर्णनका साथ मङ्गलाचरण, कौशाम्बीको काममहोत्सवमूलक रङ्गीन अवस्था, नारीसौन्दर्य, नारीनृत्य, सन्ध्या, वृक्ष-पुष्प-भृङ्गजस्ता प्राकृतिक वस्तुको वर्णन, बाँदरका उत्पातजन्य भय, युद्धोत्साह, ऐन्द्रजालिक चमत्कार अर्थात् अद्भुत दृश्य,

अग्निकाण्डको भय, आशीर्वादात्मक भरतवाक्यजस्ता विषयको वर्णन देखिन्छ । पुष्पिताग्रामा आशीर्वादात्मक भावमय मङ्गलाचरण रहेको छ ।

निष्कर्ष उपलब्धि

यस अध्ययनका निष्कर्षलाई निम्नानुसार बुँदाबद्ध रूपमा प्रस्तुत गर्न सकिन्छ :

१। रूपक उपरूपकहरूमा छन्दप्रयोगको परम्परा चाहिँ छ तर यसरी र यतिउति भनेर कुनै शास्त्रीय विधान छैन ।

२। यस नाटिकामा रचनाकारले सबैभन्दा बढी रुचाएको छन्द शार्दूलविक्रीडित हो । यो छन्द जम्मा चौबिस पद्यमा प्रयुक्त छ । दोस्रोमा स्रग्धरा आउँछ, जसको प्रयोग जम्मा एघार पद्यमा रहेको छ। तेस्रोमा अनुष्टुप्, वसन्ततिलक र आर्या छन्द पर्दछन् । नौ नौ पद्यमा यिनको प्रयोग देखिन्छ । चौथो नम्बरमा शिखरिणी र प्राकृत छन्द गाथा आउँछन् । यिनको प्रयोग छ छ पद्यमा भएको छ। पाँचौंमा तीन तीन पद्यमा प्रयुक्त मालिनी र द्वपदी गीति छन्द पर्दछन् । छैटौं क्रममा पृथ्वी छन्द आउँछ, जुन जम्मा दुई पद्यमा प्रयुक्त छ । सातौं क्रममा बाँकी छन्दहरू शालिनी, उपजाति, प्रहर्षिणी, हरिणी र पुष्पिताग्रा आउँछन्; यी पाँचै छन्दहरूको प्रयोग एक एक पद्यमा भएको छ । यस नाटिकामा वार्णिक र मात्रिक दुवै प्रकारका छन्दको प्रयोग छ । वार्णिकअन्तर्गत समपाद र अर्धसमपाद छन्द रहेका छन् भने मात्रिकअन्तर्गत संस्कृतको आर्या र प्राकृतका द्विपदी गीति र गाथा छन्दको प्रयोग छ ।

३। छन्दाधृत विषयविभागका दृष्टिले जुन शास्त्रीय विधान छ, त्यो विज्ञानसम्मत छ तथापि सबै छन्दमा त्यो लागू हुन नसक्ने देखिन्छ । यस नाटिकामा प्रयुक्त पुष्पिताग्राबाहेक प्रायशः सबै छन्दमा नारीसौन्दर्य र अनुरागात्मक भावको वर्णन देखिन्छ । यसमा छन्दमार्फत् अनुराग, प्रकृति, नारीसौन्दर्य, कामभावना, आभूषण, विपद्-रक्षा, अग्निविपत्ति, राजनीति, कूटनीति, राजविषयक भाव, कर्तव्यनिर्वाह, भय, नारी नखशिख, शृङ्गारिक भावना, सारिका अर्थात् प्रकृति, राजाको सौन्दर्य र प्रभाव, काममहोत्सवको रङ्गीचङ्गी, रति-अपराधप्रति राजाको शृङ्गारिक क्षमायाचना, अनुराग र शोकात्मक रति तथा अद्भुत दृश्य, अन्धकारमय प्रकृति, राजाका प्रभावहेतुक भय/सङ्कोच जस्ता विषयहरू वर्णित छन् ।

४। यस नाटिकामा छन्दोदोष खासै अनुभव हुँदैन ।

५। वसन्ततिलक छन्दका एक पद्यमा पद्यभङ्ग पनि गरिएको छ। यसको प्रचलन नेपाली भाषामा पनि आइपुगेको छ। समका नाटकहरूमा यस्तो देखिन्छ।

६। समग्रमा भन्दा यस नाटिकामा रहेको छन्दविधान काव्यिक सौन्दर्यका लागि अनुकूल र सहायक रहेको देखिन्छ।

परिशिष्ट क - छन्दतालिका

क्रम	छन्द	अङ्क - १	अङ्क - २	अङ्क - ३	अङ्क - ४	जम्मा
१	अनुष्टुप्	२२	६, १०, १८	२, १६	४, १५, १८	**९**
२	शालिनी	७	×	×	×	**१**
३	उपजाति (उइ)	×	१५	×	×	**१**
४	प्रहर्षिणी	×	८	×	×	**१**
५	वसन्ततिलक	८, १२, २०	१७	६, १४	२, ३, १९	**९**
६	मालिनी	×	१४	१७	१६	**३**
७	शिखरिणी	×	१३, २०	४, ७, १५	१३	**६**
८	पृथ्वी	×	१६	×	१७	**२**
९	हरिणी	×	×	९	×	**१**
१०	शार्दूलविक्रीडित	१, २, ५, ९, ११, १७, २३, २५	३, ४, ५, ११, २१	१, ३, ११, १३, १८, १९	१, ६, १२, २०, २१	**२४**
११	स्रग्धरा	३, १०, १६, १८	२	५, ८	५, ११, १४, २२	**११**
१२	पुष्पिताग्रा	४	×	×	×	**१**
१३	आर्या	६, १९, २१, २४	९, १२, १९	१०, १२	×	**९**
१४	द्विपदी गीति	१३, १४, १५	×	×	×	**३**

१५	गाथा	×	१, ७	×	७, ८, ९, १०	**६**
जम्मा		**छन्द ८ : पद्य २५**	**छन्द ११ : पद्य २१**	**छन्द ८ : पद्य १९**	**छन्द ९ : पद्य २२**	**८७**

सन्दर्भसामग्रीविवरण

कालिदासः (वि.सं. १९६८), *श्रुतबोधः* (प्र.सं.), क्षेमराज-श्रीकृष्णदास ।

क्षेमेन्द्रः (वि.सं. २०२५), *सुवृत्ततिलकम्* (प्र.सं.), चौखम्बा संस्कृत सीरिज आफिस ।

गङ्गादासः (२०२६), *छन्दोमञ्जरी* (ष.सं.), चौखम्बा संस्कृत सीरिज आफिस ।

घिमिरे, रमेश (२०७५), *मागधविजयमहाकाव्यस्य ससम्पादनं समीक्षणम्* (अप्रकाशित विद्यावारिधि- शोधग्रन्थ), अनुसन्धान केन्द्र, नेपाल संस्कृत विश्वविद्यालय ।

त्रिपाठी, व्रजभूषण (ई. १९९८), *भवभूति की काव्यभाषा का शैली (रीति) वैज्ञानिक अध्ययन,* सम्पूर्णानन्द संस्कृत विश्वविद्यालय ।

प्रसाद, शिवनन्दन (२०२०), *मात्रिक छन्दों का विकास* (प्र.सं.), राष्ट्रभाषा-परिषद् ।

मिश्र, रामचन्द्र (२०१०), *रत्नावली-नाटिकाको 'प्रकाश' संस्कृत टीका,* चौखम्बा संस्कृत सीरिज ।

मिश्र, श्रीकिशोर (२०६३), *छन्दश्शास्त्र का उद्भव एवं विस्तार,* सम्पूर्णानन्द संस्कृत विश्वविद्यालय ।

श्रीहर्षदेवः (वि.सं. २०१०), *रत्नावली-नाटिका* (प्र.सं.), चौखम्बा संस्कृत सीरिज ।

Challenges of Teaching English at Nepal Sanskrit University

Diwakar Regmi, Ph.D

Lecturer

Deapartment of English

Pindeshwar Vdyapeeth, Dharan

diwakarregmi@gmail.com

Abstract

The author of this paper discusses the challenges of teaching English language and literature at Nepal Sanskrit University in general and in Pindeshwar Vidyapeeth in particular. Based mainly on the experiences and observations of the author, the paper discusses the challenges of both teaching English for general purposes and teaching English for academic purposes. Moreover, it includes the experiences of fellow teachers of English and the opinions of select students of Pindeshwar Vidyapeeth as well, and has used theories on second language acquisition, foreign language learning and teaching English for academic purposes to support the main argument. The paper concludes that while some of the challenges of teaching English are common to all the universities in Nepal, some are specific to Nepal Sanskrit University alone, and suggests measures to overcome the challenges specific to the University.

Key Words

EGAP, ESAP, inclusive classroom, English as Foreign Language, challenges

Introduction

Nepal Sanskrit University offers courses on various modern subjects[8]. Students enrolled on the Shastri programme must choose two optional subjects: one from the classical and the other from the modern ones. Besides, the university offers three compulsory subjects: English, Nepali, and Sanskrit. Alternatively, they can take up Sanskrit Racanā instead of Compulsory English. This means that students can escape the study of English if they want, but, still, they cannot avoid the study of modern subjects altogether.Most students these days choose compulsory English against Sanskrit Racanā[9]. The reasons are many and varied: some of them believe that they cannot escape the study of English since English is spoken worldwide, some others believe that they want to preach the Bhāgavata Purāṇa in English, few of them say that English makes it easier for them to get a job, and other students believe that they cannot operate modern gadgets and technologies without the working knowledge of English[10]. One of the students majoring in English typically said that he was studying English to be able to understand western philosophy that he wanted to compare with Hindu philosophy. These are only some of the representative reasons; the main reason is the growing influence of English in Nepal. This influence can be seen also in the fact that

---

[8] The university has categorized its courses into classical and modern subjects. The modern subjects include English, Nepali, Mathematics, Economics, General Education, Political Science, Hindi, and Maithili. Similarly, the classical subjects include Ṛg Veda, Sāma Veda, Śukla Yajur Veda, Atharva Veda, Vyākaraṇa, Prācīna Nyāya, Navya Nyāya, Siddhānta Jyotiṣa, Phalita Jyotiṣa, Pūrva Mīmāṃsā, Śāṅkara Vedānta, Sāhitya, Dharmaśāstra, Tantra, Itihāsa Purāṇa, Sarva Darśana, Bauddha Darśana, Prācya Rājaśāstra, and Nītiśāstra.

[9] The trend of choosing English against Sanskrit Racanā is increasing every year. Compared to the past years, for example, only a nominal percentage of students have chosen Sanskrit Racanā at Pindeswar Vidyapeeth, Dharan in the academic year 2022.

[10] During the preparation of the paper, the writer had conducted a survey among the select students representing Major English as well as Compulsory English. The writer has presented the opinions without any distortion and manipulation.

some students take up optional English instead of optional Nepali, Hindi or Maithili. Thus, most students at Nepal Sanskrit University study three languages at a time, whether or not they take up optional English.

Where should we place the study of English at Nepal Sanskrit University in the conventional order of language teaching and learning? This question needs to get some consideration before we proceed with our discussion of the challenges of teaching English at Nepal Sanskrit University. Nepali is the first language of most students, since, excluding some exceptions, they speak Nepali as their mother tongue. Where should we place English and Sanskrit, then? We find the opinions of the theorists divided. For Rod Ellis (1997), second language "can refer to any language that is learned subsequent to the mother tongue" (P. 3). He says that it can refer to the learning of a.third or fourth language as well. It means, for him, both English and Sanskrit can be referred to as a second language.

However, Ellis's definition is incomplete in the case of the present discussion. Sanskrit and English should not be treated in the same manner, at least, at Nepal Sanskrit University. The history of languages shows that while Nepali and English are distant relatives to each other, Nepali and Sanskrit have close ties. In this regard, the opinion of Gass et al. (2013) is more comprehensive than that of Ellis. They define second language acquisition by making a distinction between a second language and a foreign language. For them, second language refers to the learning of a nonnative language in the environment in which that language is spoken, while foreign language "refers to the learning of a nonnative language in the environment of one's native language" (P. 4-5). This means learning English in the environment of the Nepali language, for them, is learning a foreign language, not a second one.

This definition too is insufficient for the discussion we are forwarding here. Teaching English at Nepal Sanskrit University is not just teaching English

as a second language or a foreign language, since the courses, both in Compulsory English and Major English, involve advanced texts designed for advanced level of students. Concerning our discussion, Hyland's (2006) distinction between English for General Academic Purposes (EGAP) and English for Specific Academic Purposes (ESAP) can be more telling. For him, such activities as questioning, note-taking, summary writing, giving prepared presentations and so on can be generic academic practices, while ESAP "concerns the teaching of skills and language which are related to the demands of a particular discipline or department" (P. 9). The division of the English curriculum of the university into Compulsory English and Major English can be compared to Hyland's division of EGAP and ESAP.

This article, however, does not intend to put forward the discussion on the distinction between second language and foreign language, nor does it get into the discussion of EGAP and ESAP. The references of the theorists have only been used to give this paper a direction towards the discussion of the challenges of teaching English, a foreign language, in the environment of the native language. Based mainly on the experiences of the writer of this paper, the study, in general, discusses the gap between the students' competency and the course on English language and literature in Pindeshwar Vidyapeeth, Dharan. It attempts to explore the problems the students face in learning a foreign language, and the challenges a teacher faces in the classroom.

Ruselt and Discussion

The Challenges of teaching English in Pindeshwar Vidyapeeth

We have discussed above that the students in Pindeshwar Vidyapeeth study English as a foreign language, either for general academic purposes or for specific academic purposes. One may believe that the challenges of teaching

English as a foreign language in Pindeshwar Vidyapeeth are similar to those in other institutions. Many of the challenges may be the same as those faced by the language teachers teaching foreign languages around the world. However, the writer of this paper has faced many challenges specific only to the students of Pindeshwar Vidyapeeth in particular and Nepal Sanskrit University in general.

Only the adult students enrol in Pindeshwar Vidyapeeth since the college runs classes for Bachelor's Degree. It is not uncommon to generalize that teaching English in the college is not only easy but also exciting as "adults learning English bring to the task a mature personality, many years of educational training, a developed intelligence, a determination to get what they want, fairly clear aims, and above all strong motivation to make as rapid progress as possible" (Broughton et al., 1980, P. 187). However, the case of Pindeshwar Vidyapeeth, excluding some exceptions, is quite the opposite.

Most students, against the assumption of the theorists mentioned above, bring to the task an immature personality as far as learning English is concerned. They may be mature concerning the study of Sanskrit language as they come afresh to join the Bachelor's programme from various *Gurukuls*[11] that prepare young students for Hindu theology, Sanskrit grammar, and classical Sanskrit literature. But the same situation makes them immature concerning the study of the English language and literature, mainly for three reasons. First, the *gurukuls* discourage them, covertly or overtly, from learning English, as it is regarded as the language of the *mlecchas*[12]. One of the students reluctantly said that he studied at a *Gurukul* in eastern Nepal until sixteen. Then, under the assistance of the *Gurukul*, he was enrolled on the Pūrva Madhyamā and Uttara Madhyamā courses

---

[11] The practice of following the Brāhmanical tradition of celibate studentship in a teacher's household. Such a practice is still prevalent in Nepal, though with some modifications.

[12] A term used by the Vedic Āryans to designate the foreigners, who do not follow the rituals of the Veda and who speak languages other than Sanskrit.

in a college in Sikkim where he was supposed to study English. He narrated his experiences that he passed his examination in English as the examination processes were facilitated by the *Gurukul* where he studied. Another Shāstrī second-year student supported him that the students show a lethargic attitude to the study of English as they have been inculcated from early childhood that English is not their core subject and that what they require in English is just a pass-mark.

The second reason is that by the time they begin to learn English due to some mandatory provisions of the government concerning school examinations and certificates, they have already passed a certain age of learning, an age in which children in other schools scale a certain level in learning English. The students in *gurukuls* have the burden of covering that level of learning as they begin the school syllabus only in their early adolescence. And the third reason is that many *gurukuls* are unable to manage human resources, the techno-physical infrastructure and the facilities that a school requires to facilitate teaching-learning activities. These explanations voice against the aforementioned assumptions that the adult students aspiring to learn a foreign language have many years of educational training and a developed intelligence.

The next assumptions that they have a determination to get what they want and that they have fairly clear aims are partially true. We have discussed briefly the determination and the aims of the students learning English in Pindeshwar Vidyapeeth above in the introduction paragraph. Aims and determinations, especially in the field of learning, however, can be met only with a systematic study, diligence, patience and comprehensive education which we rarely find in the students of Pindeshwar Vidyapeeth. Instead, the students of the Vidyapeeth tend to exhibit the tendencies of the students of vocational education than that of the students of academic education. Like the students of vocational education,

they spend more time out of the college, performing theological rituals and cultural rites, which are hardly a part of their curricula. All the participants of the survey accepted that the *karmakāṇḍic* (related to Hindu rites and ritualistic performance) activities of both the teachers and the students are responsible for the students' poor performance in not only English but in other subjects as well. Such a tendency is against the assumption that adult language learners have strong motivation to make rapid progress, which we have quoted above. One of the biggest challenges for English teachers, therefore, is to break this chain of unacademic tendencies prevalent in the students of Pindeshwar Vidyapeeth.

Such tendencies of the Students are against the norms of good language learners highlighted by Rubin (1975), who believes that a good language learner is a willing and accurate guesser, has a strong drive to communicate, is uninhibited and willing to make mistakes, focuses on the form by looking at patterns and using analysis, takes advantage of all practice opportunities, monitors his or her speech and that of others, and pays attention to meaning. But students in Pindeshwar Vidyapeeth lack these features of language learners. Instead, most of them belong to the worst type of language learners as described by Krashen (1981) due to their attitudinal factors (lack of interest in the target language and its speakers and/or self-consciousness, high anxiety, etc.) and low aptitude or interest in grammar (P. 38). And these contrary attitudes and aptitudes in the students, in their own words, are the results of accessive time they spend in unacademic *karmakāṇḍic* activities. It is next to impossible to break this chain of unacademic tendencies as long as the university allows the students to work outside during college hours.

Let's suppose that the students enrolled in the Vidyapeeth are focused on learning English, that they have set their aims and they have a strong determination – Can they learn English as effectively as they are supposed to?

They might but only if we abandon the traditional syllabus and adopt a comprehensive perspective concerning the formation of the syllabus and the selection of the course contents. Our practice, so far, shows that we have either adopted the syllabus of Tribhuwan University as it is or we have just changed the course contents without modifying the syllabus. We have undermined the fact that the specialities of Nepal Sanskrit University are different from the specialities of Tribhuwan University.

The writer of this paper has learnt through experiences and observations that the students enrolled in Pindeshwar Vidyapeeth have a comparatively weaker base in English. They have problems with the formation of simple sentences, reading course contents, understanding the class lectures, making class notes and speaking simple sentences. The syllabus, however, covers the study of genres, and the students are required to give analytical answers in the examination. This is where another Challenge lies for the teacher. He or she must teach the course contents, as the course is fixed and the examination system is completely centralized. To fight these challenges they adopt the conventional method of giving notes and lecturing in Nepali, which spoils the learners' learning capacity yet further. They are, thus, compelled to rote memorize long passages (which are literally of no use in their real life and which they will forget soon after their exam is over) to pass their exams.

When asked about the teaching-learning processes in Pindeshwar Vidyapeeth, all the students involved in the survey expressed their dissatisfaction. They said that the English teachers should use only English as a medium language. They said they have difficulty understanding English, but frequent code-switching by the teachers is not a solution; it makes the process of learning rather difficult, instead of easing it. When asked about the solution they said that

the teachers should give more time in the classroom, interacting with the students and giving them tasks in the classroom.

Based on these opinions, we can say that the students of Pindeshwar campus require a syllabus that gives them basic ideas and structures of English language. In such a syllabus, the choice of language content should “relate to both subject matter and linguistic matter” (Richards & Rogers, 2001, P. 25), i. e., what is taught and how it is taught. To put it the other way, they require a syllabus that teaches them the mechanics of practical writing. They require a syllabus that teaches them all the skills of language learning like listening, reading, speaking and writing. Moreover, they require a syllabus that gives them more time for practice, production and interaction. In short, they need a basic course on language learning in the first year. Gradually, in the subsequent years, the course needs to be upgraded to cover broader aspects of language learning.

Alternatively, this challenge can be an opportunity for the Vidyapeeth and the university to introduce a make-up course that can help Students Bridge the gap between the university course and their competency in English. Such a course can be similar to ‘Sheltered subject-matter teaching’, which “has more recently been seized upon in many parts of the USA as a (supposedly) viable alternative to bilingual education for minority-language children” (Larsen-Freeman & Long, 2014, P. 506). For this, the university can assign its teachers the whole task of designing the course on foreign language acquisition, taking those classes as supplementary ones, and even evaluating them through periodic tests and assessments. Concerning the need for such a sheltered class, one of the students majoring in English, who had typically taken English language classes in a private institution before joining the university, said that he could work as a volunteer to improve the English of the weak students, but he was doubtful about the students’

attendance in the class due to their near-daily involvement in *karmakāṇḍic* activities.

The case of optional English, however, is a different one. Students majoring in English literature have comparatively a stronger base in English. Many of them come afresh from English medium schools. They take up Major English not out of compulsion, but out of interest. This is evident in the fact that some of the students shift to another subject even in the middle of the session. Therefore, while the course on Compulsory English (as we have discussed in the paragraph above) covers basic language skills and practical writing along with some local colours in it, the course on Major English should include the study of genres, critical theories and canonical studies in both synchronic and diachronic ways following the global trends in Major English.

This does not mean that teaching Major English is challenge-free. Nepal Sanskrit University, in general, provides inclusive education as far as English is concerned. Students other than those from Sanskrit schools or Gurukuls must pass an entrance exam that is held only for Sanskrit or Classical subjects, but as far as English is concerned, admission is open to any student completing Grade 12 or the equivalent, notwithstanding what subject he or she has studied in school. This allows every student to take up Major English. The teacher in such a class providing inclusive education should teach diverse and heterogeneous students with differences in learning competency and background (Viebrock, 2018, P. 54). Sometimes the differences between the students are insuperable ones. Frequent switches of code, explanation in the native language, distribution of handouts and class notes, and other conventional methods are still in use to facilitate the weak students to pass the exam. Such a conventional practice has made learning subordinate to passing exams at the University.

Our discussion so far tells us that teaching Major English is different from teaching Compulsory English in terms of their purposes. The aims and objectives of these courses outlined in the curriculum too suggest that they belong to two different domains. While the main objective of teaching Major English is to provide "a background to the history of western ideas and practical guidelines for writing about literature and doing research in it", that of Compulsory English is to familiarize "students with different disciplines of literature and language skills" (Mahendra Sanskrit Vishwavidyalaya, 2057). Following the arguments of Hamp-Lyons (2001), we can categorize the course on Major English as 'English for academic purposes' (EAP), and the course on Compulsory English as 'general English' course as he writes, highlighting the differences between the two, "Many EAP courses/programmes place more focus on reading and writing, while most general English courses place more focus on speaking and listening. General English courses tend to teach learners conversational and social genres of the language, while EAP courses tend to teach formal, academic genres" (P. 126-127). Such a division of English courses based on purpose is similar to the division made by Hyland, that we have discussed in the introduction above, and helps us generalize that while studying the challenges of teaching English we must not be unmindful of the fact that the challenges of teaching Major English are different from those of teaching Compulsory English.

Apart from the challenges discussed above (they are mostly specific to Nepal Sanskrit University in general and Pindeshwar Vidyapeeth in particular), an English teacher in Pindeshwar Vidyapeeth has to face many other seen and unseen challenges (these challenges are common to other universities as well). While the seen challenges involve the physical infrastructures like digital classrooms, computer labs, audio-visual tools and gadgets, the unseen challenges involve socio-cultural, ideological, religious, and psychological factors that affect

language teaching. These challenges can be overcome only if the University, the campus administration, teachers and students work together with enthusiasm, moral alacrity and responsibility.

Conclusion

Nepal Sanskrit University has been teaching different modern subjects including English apart from classical subjects. The course on English has been divided into two based on the purposes. While Compulsory English offers courses in general English, Major English offers courses for academic purposes. Teaching English at the university is challenging because of the students' unacademic tendencies, the inclusive classrooms, the conventional syllabus, and the physical and socio-cultural factors. Some of these challenges are common to all the universities in Nepal while some of them are specific to Nepal Sanskrit University. The challenges specific to Nepal Sanskrit University can be overcome by the formation of a syllabus for a sheltered course for teaching English as a foreign language that teaches students listening, speaking, reading and writing skills, and by the selection of the students for Major English based on their GPA in School Examination and the subjects they have studied at the secondary level. The sheltered classes can be run for several months as a bridge course before the academic session begins, or they can be run parallel to the academic classes as a make-up course.

References

Broughton, G., Brumfit, C., Flavell, R., Hill, P., & Pincas, A. (1993). *Teaching English as a Foreign Language*. Routledge.

Ellis, R. (1997). *Second language acquisition*. Oxford University Press.

Gass, S. M., Behney, J., & Plonsky, L. (2013). *Second language acquisition: An introductory course*. Routledge.

Hamp-Lyons, L. (2001). English for Academic Purposes. In R. Carter, & D. Nunan (Eds.), *The Cambridge guide to teaching English to speakers of other languages*. Cambridge, Cambridge University Press.

Hyland, K. (2006). *English for academic purposes: An advanced resource book*., Routledge.

Krashen, S. D. (1981). *Second language acquisition and second language learning*. Pergamon Press.

Larsen-Freeman, D., & Long, M. H. (2014). *An introduction to second language acquisition research*.

Mahendra Sanskrit Vishwavidyalaya. (2057). *Bachelor Level Curriculum.*

Richards, J. C., & Rogers, T. S. (2001). *Approaches and methods in language teaching: A description and analysis*. Cambridge University Press.

Rubin, J. (1975). What the 'good language learner' can teach us. TESOL Quarterly 9, 41-51.

Viebrock, B. (2018). Teachers of English as a Foreign Language - Experience and Professional Development. In C. Surkamp & B. Viebrock (Eds.), *Teaching English as a foreign language: An introduction* (PP. 39-55).

An analysis of cost and revenue of Bakery Industry in Dharan

Krishna Gopal Adkikari
Lecturer
Deapartment of Economics
Pindeshwar Campus, Dharan
infokrishnagopaladhikari@gmail.com

Abstract

The research paper aims to analyze the cost and revenue of bakery industry in Dharan. This research is based on primary data. To achieve the objective, quantitative and qualitative research designs have been used. Bakery industry is the emerging business industry in Dharan.

Bakery industry is a huge business that caters to people's weaknesses for tasty breads, cakes, pies and sweet rolls. It is revealed that the cost and revenue of Bakery products have highest mean values where as location is least important than other dimensions. There are various Bakery industry in Dharan, which produce different types of Bakery product and it provides various job opportunities. Lack of skilled manpower is another major problem and high price of raw material is another major problem of bakery industry of Dharan.

Key words: Bakery products, cost, revenue, profit, employment, variable cost

Introduction

The bakery industry usually refers to the grain-based food industry. Grain-based foods may include breads, cakes, pies, pastries, baked pet treats, and similar foods. Along with the production of bakeries, the industry consists of the equipment, supplies, and delivery drivers to support the industry. A bakery is an establishment that produces and sells flour-based food baked in an oven such as bread, cookies, cakes, pastries, and pies. Some retail bakeries are also categorized as cafés, serving coffee and tea to customers who wish to consume the baked goods on the premises.

Baked goods have been around for thousands of years. The art of baking was developed early during the Roman Empire. It was a highly famous art as Roman citizens loved baked goods and demanded them frequently for important occasions such as feasts and weddings. Because of the fame of the art of baking, around 300 BC, baking was introduced as an occupation and respectable profession for Romans. Bakers began to prepare bread at home in an oven, using mills to grind grain into flour for their breads. The demand for baked goods persisted, and the first bakers' guild was established in 168 BC in Rome. The desire for baked goods promoted baking throughout Europe and expanded into eastern parts of Asia. Bakers started baking bread and other goods at home and selling them on the streets.

The history of bakeries in Nepal is relatively new. Krishna Pauroti (now Krishna Breads), opened in 1948, catering to the elite in Kathmandu. Krishna Bahadur Rajkarnikar was the one who opened Bakery Industry for the first time in Nepal. Even up to 30 years ago, it was possible to count the number of bakeries in the Valley on one's fingers. Nowadays, the situation has changed. There is no place in the country where bakery industries do not exist. Each city of Nepal owns

at least 5 to 6 bakeries and even in the trekking centers bakeries has been established. Likewise, in the eastern part of the country, cities like Biratnagar, Itahari, Dharan, Birtamod Damak etc., and the bakery industries are gradually growing.

In Dharan, there are more than 20 bakeries. The beginning of bakery industry in Dharan started with the establishment of the Haley’s café. The bakery industries renowned in Dharan are Cake palace, Brother’s bakery, Haley’s café, Dharan kwality Bakers, Shubham sweet and snacks etc.

In this report, we study about the cost and revenue of bakery industries in Dharan. Moreover, we also study about the problems of bakery industries and competition of the bakery industries. The present condition of the bakery industries in Dharan is also studied.

Statement of the problem

Bakery industry is one of the major industry in Dharan. It plays the significant role for employment generation and poverty reduction in Dharan. The major problems of this research are:-

1. How much total cost of estimate bakery industries in Dharan?
2. How much total income earn bakery industries of Dharan?

Objectives of the study

The major objectives of this research are: -

1. To estimate the cost of bakery industries.
2. To analyze the revenue of bakery industries.

Research Methodology

To fulfill the objectives of the study, both primary and secondary data has been used. Similarly, both qualitative and quantitative data has been used. The relevant secondary data were collected from the sources: delightedcooking.com, wikipedia.org, askinglot.com, archieve.nepalitimes.com. The relevant primary data were collected by visiting different bakeries of Dharan. In order to analyze the research study, different statistical table, diagrams, graphs, etc. has been used.

Result and Discussion

Cost in bakery industries

Cost refers to the expenses which incurred in the process of production of final goods from the raw materials. Cost in bakery industries means the expenses which occurred in the process of production of bakery items like bread, cookies, and cakes from flour, ghee, sugar. Usually, the cost is classified in two types. They are fixed costs and variable costs. Fixed costs are those costs which remain constant and do not change with the fluctuation in the production. Examples of fixed costs are land, building, machines etc. Unlike fixed costs, variable costs are those costs which changes with the fluctuation in the production. Examples of variable costs are electricity and water expenses, expenses of raw material etc.

fixed cost of Bakery Industries:

Bakery shops	Fixed cost (Rs Monthly)
Uttam Pauroti Udhyog	136000
Brother’s Bakery	122000
Cake palace	150000
Shubham sweets and snacks	40000
Haley’s café	60000

Richhen Bakery	40000

Source: - field servey, 2078

In the above table, the fixed costs of bakeries shops in Dharan are tabulated. The table shows that some bakeries have high fixed cost and some have low fixed cost. Uttam Pauroti Udhyog has Rs. 136000 fixed costs whereas Shubham sweets and snacks have only Rs 40000 fixed cost. The bakery shop Cake Palace has Rs 150000 fixed .Likewise, Richhen Bakery and Shubham sweets and snacks has similar fixed cost that is only Rs 40000. Moreover, Brother's Bakery and Haley's café has Rs 122000 and Rs 60000 fixed costs respectively.

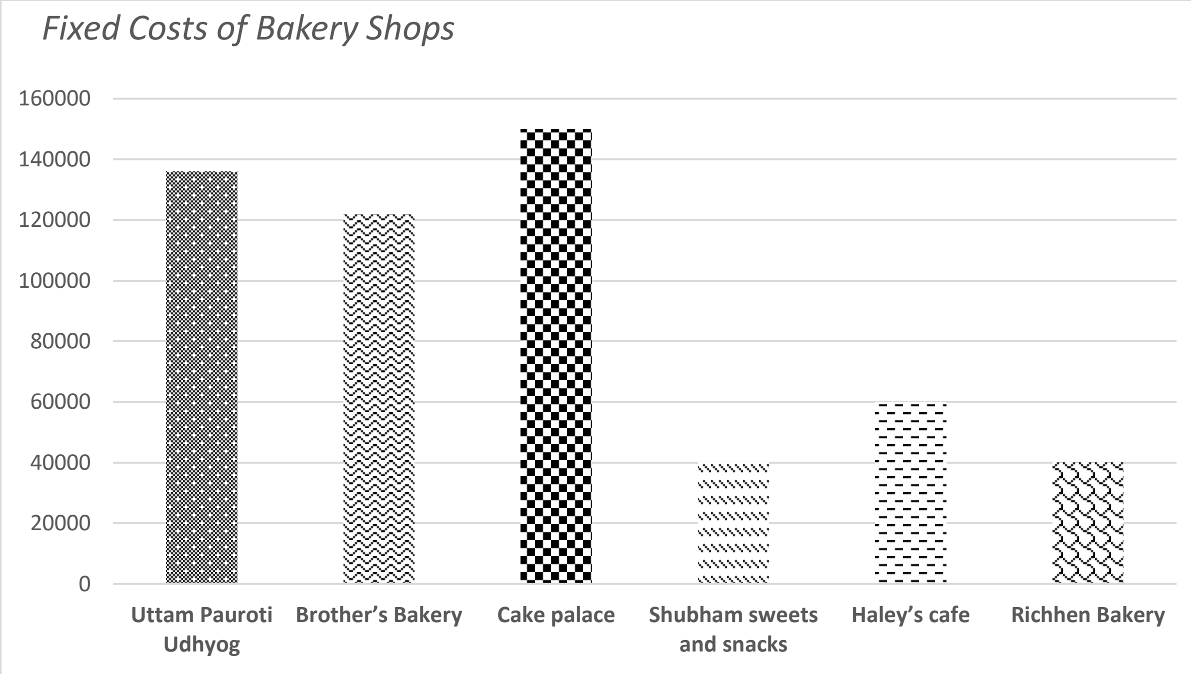

The above figure is bar graph. It shows the fixed cost of different bakery industries of Dharan like Uttam Pauroti Udhyog, Brother's Bakery, Cake Palace, Shubham sweets and snacks, Haley's Café, Richhen Bakery. The graph shows that Cake Palace has the highest fixed cost among the above-mentioned bakery shops that is Rs 150000. After Cake Palace, Uttam Pauroti has the second highest

fixed cost that is Rs 136000. The difference between the highest fixed cost spender and second highest spender is by Rs. 14000. The fixed cost of Brother's Bakery is Rs 122000 and the fixed cost of Haley's café is Rs 60000. Moreover, Shubham sweets and snacks and Richhen Bakery have similar fixed cost that is Rs 40000. The difference between the highest fixed cost spender and the lowest fixed cost spender is by Rs 110000.

Variable cost of Bakery Industries:

Bakery Shops	Variable costs (Rs. Monthly)
Uttam Pauroti Udhyog	61000
Brother's Bakery	250000
Cake Palace	400000
Shubham sweets and snacks	83000
Haley's café	70000
Richhen Bakery	30000

Source: - field servey, 2078

In the above table, variable costs of different bakery shops are tabulated. In variable cost, cost of raw materials, electricity expenses, water expenses etc. are included. The table shows that variable cost varies with the size of businesses. The variable cost of Cake Palace is Rs 400000.Likewise, the variable cost of Richhen Bakery is Rs 30000.The variable costs of Uttam Pauroti Udhyog is Rs 61000.Moreover, Brother's Bakery, Shubham sweets and snacks, Haley's Café have variable costs Rs 250000, Rs 83000, Rs 70000 respectively.

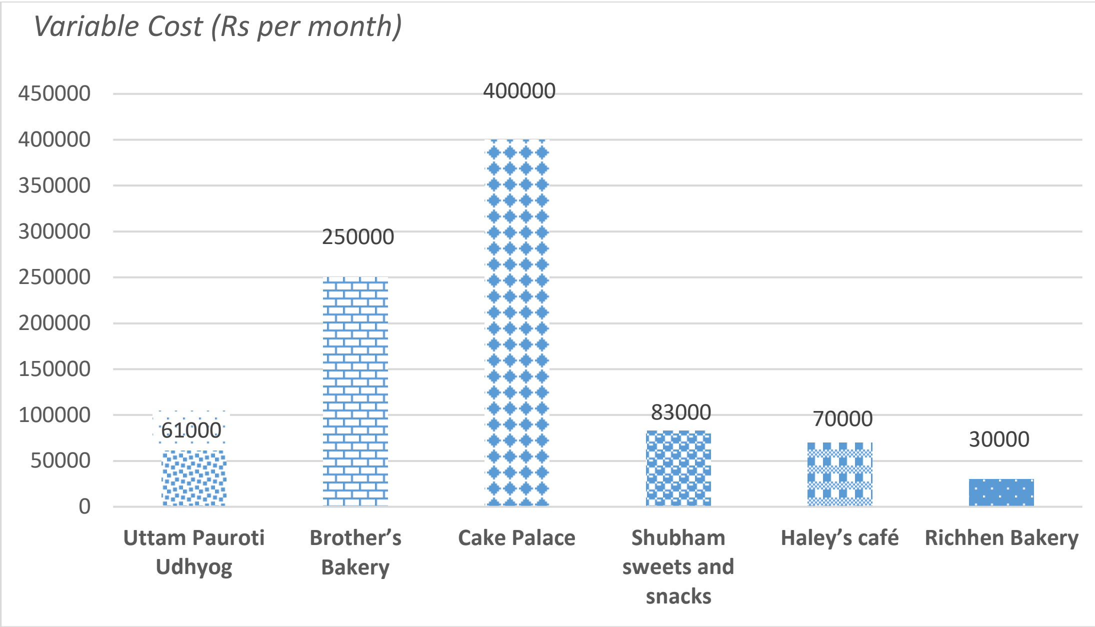

The above figure is bar graph which shows the variable cost of Bakery shops of Dharan. In the graph, Cake Palace has the largest variable cost that is Rs 400000.As the business size of Cake Palace is larger than other bakeries of above table, the variable cost is also high. Similarly, Richhen Bakery is a small size of bakery industry so Richhen Bakery has the lowest variable cost that is Rs 30000 only. Uttam Pauroti Udhyog has Rs 61000 as variable cost. Since, Uttam Pauroti Udhyog is medium business it has medium variable costs. Brother's Bakery is the second highest variable cost spender. The variable cost of Brother's Bakery is Rs 250000. Haley's Café and Shubham sweets and snacks have Rs 70000 and Rs 83000 as variable cost respectively. The difference between the highest variable cost spender and the lowest variable cost spender is by Rs.370000. Similarly, the difference between the highest variable cost spender and the second highest variable cost spender is by Rs 150000.

Revenue of Bakery Industries

Revenue is the total sales receipt of the output produced over a given period of time. It is the receipts obtained by a firm from selling various quantities of its product Revenue in the bakery industries means the total amount of money received by selling the produced bakery items to the consumer in given period of time. In short, revenue is the income of the business firm. There are different kinds of revenue such as total revenue, average revenue, and marginal revenue. Total revenue is the total amount of money received by producer after the sale of given commodities. Average revenue is the per unit revenue of quantity sold whereas marginal revenue is the addition to the total revenue from the sales of an additional commodity.

Revenue of Bakery Industry

Bakery shops	Total revenue (Rs per month)
Uttam Pauroti Udhyog	250000
Brother’s Bakery	500000
Cake palace	750000
Shubham sweets and snacks	200000
Haley’s café	200000
Richhen Bakery	100000

Source: - field servey, 2078

In the above table, revenue of different bakery shops is tabulated. The table shows that the revenue of Cake palace is Rs 750000. Similarly, the revenue is of Brother’s bakery is Rs 500000. Uttam Pauroti Udhyog earns Rs 250000 revenue. Shubham sweets and snacks and Haley’s café both earns Rs 200000 revenue. Richhen Bakery earns the lowest revenue that is Rs 100000.

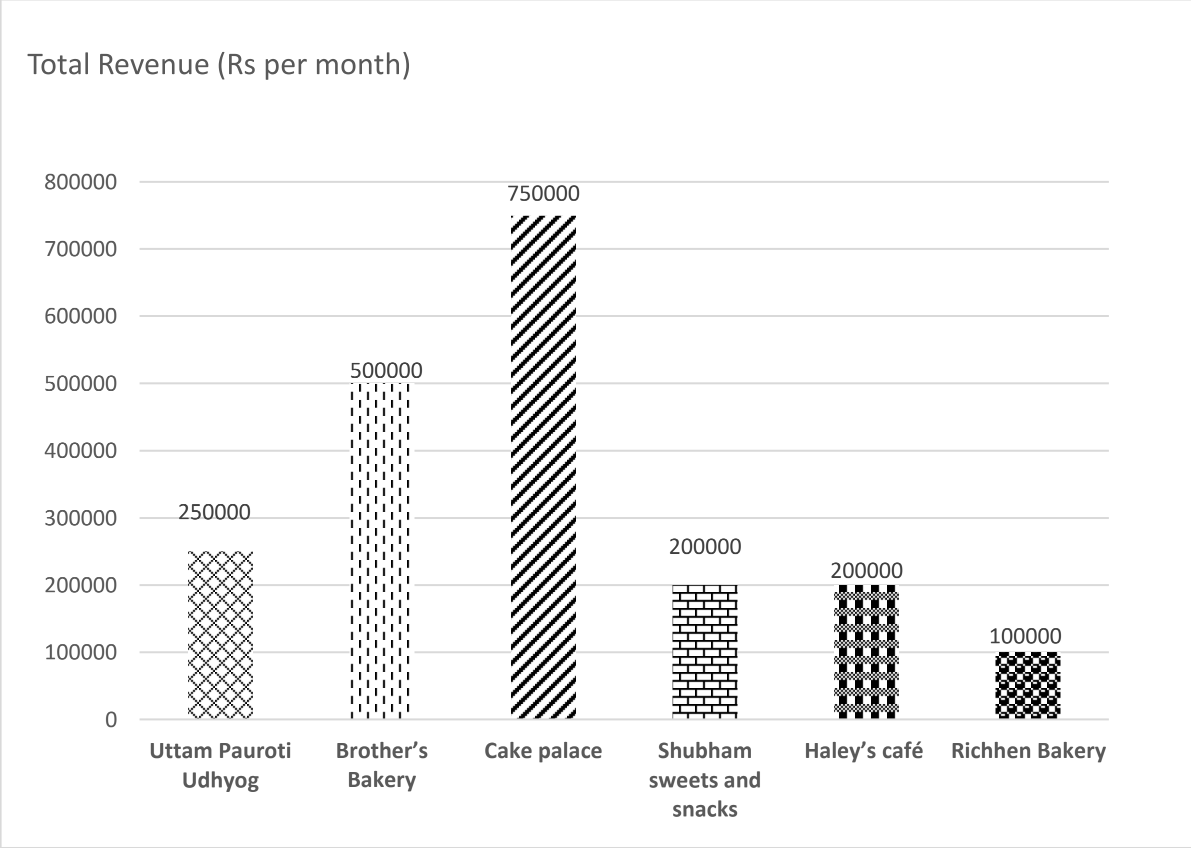

The above bar graph shows the revenue of different bakery shops. In the graph, it shows that the highest revenue is earned by Cake Palace followed by Brother’s Bakery. Likewise, Shubham sweets and snacks earn similar to Haley’s café that is Rs 200000 per month. Uttam Pauroti Udhyog earns Rs 250000 that is Rs 50000 more than Haley’s café and Shubham sweets and snacks. Richhen Bakery earns the lowest revenue among the above-mentioned bakery shops. The difference between the highest revenue earner and the lowest revenue earner is by Rs. 650000. Similarly, the difference between the highest revenue earner and the second highest earner is by Rs. 150000.Cake Palace is large business compared to Richhen Bakery. Since the total cost of Cake Palace is more than the total cost of Richhen Bakery, it is normal to earn more profit by Cake Palace as the investment

is done more by Cake Palace than by the Richhen Bakery in their business. In conclusion, there are differences in the revenue of different bakery shops of Dharan.

Profit in Bakery Industry

Profit is the amount received after deducting total costs from the total revenue. Profit is the reward for the entrepreneurship. Profit cannot be predetermined. Profit in Bakery Industry means the amount of money gained by the owner of Bakery shops after deducting the total cost of bakery shops from the total revenue of the bakery shops. Without profit, industries cannot last long. For the long run business, entrepreneur must earn profit.

Profit of Bakery Industries:

Bakery shops	Profit (Rs per month)
Uttam Pauroti Udhyog	53000
Brother's Bakery	128000
Cake Palace	200000
Shubham sweets and snacks	77000
Haley's café	70000
Richhen Bakery	30000

Source:- field servey, 2078

In the above table, profit of each bakery shops is tabulated. The table shows that Uttam Pauroti Udhyog earns Rs 53000 per month. Similarly, the gain of Brother's Bakery is Rs 128000. Cake palace earns more profit than other bakery shops. The profit of Cake Palace is Rs 200000. Shubham sweets and snacks and Haley's café earns Rs 77000 and Rs 70000 profit per month. The profit of Richhen Bakery is only Rs 30000.

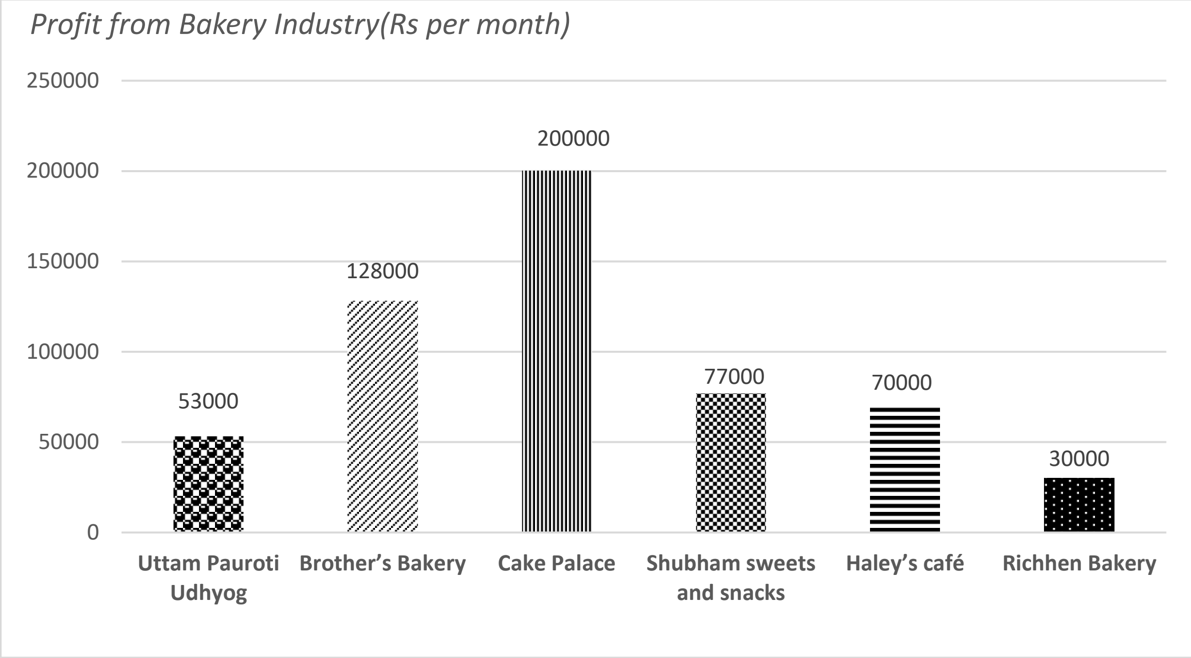

The given figure is bar graph. The graph depicts the profit earn by bakery industries. From the above-mentioned bakery shops, Cake Palace earns the highest profit that is Rs 200000. The second highest profit earner is Brother's Bakery. Brother's Bakery earns profit of Rs 128000 per month. The difference between the highest profit earner and second highest profit earner is huge that is by Rs 72000. Similarly, Shubham sweets and snacks and Haley's café earn Rs 77000 and Rs 70000 respectively. These both bakery shops have slight difference in profit that is by Rs 7000. Moreover, Uttam Pauroti Udhyog earns Rs 53000 profit per month .Richhen Bakery earns the lowest profit among all the above-mentioned bakery shops. It earns only Rs 30000 per month. The difference between the highest profit earner and the lowest profit earner is dramatically huge. The difference is by Rs 170000.

Some major Problems in Bakery Industry of Dharan

Bakery industry is an infant industry in Dharan. Dharan is still new to these bakery industries. There are many challenges which create obstacles in the growth of Bakery Industry. According to the entrepreneur of Bakery Industries, the Bakery Industries are facing following problems: Electricity Problem

Electricity is essential to bakery industries inorder to produce various kinds of bakery items. For running machineries, ovens electricity is must. Nowadays, due to frequent load shedding Dharan's Bakery Industries are facing huge problem. Refrigerator does not work when there is no power. The bakery items may go stale if not stored properly. Due to high price in generator fuel, it is kind of impossible to run bakery industries without electricity.

Scarcity of Water

Dharan Sub-metropolitan City does not have proper source of water. Without proper source and increasing population in Dharan it is more difficult to distribute water to industries and dwellings of Dharan. The water is supplied once in three days. This is major problem of bakery industries in Dharan. Buying water tankers is costlier and this does not support the business economically. Therefore, scarcity of water is the major obstacle for bakery industries of Dharan.

Frequent lockdown problems

Since few years back, corona pandemic causing frequent lockdown has become the enemy of entrepreneurs. The businesses had to shut down due to wide spread of deadly pandemic in the country. Frequent lockdown causes obstacles in smooth operation of the industry. In Dharan also, according to the rules and regulation of Dharan Sub-Metropolitan City the industries and businesses had to follow the safety measures for pandemic which was quite troublesome.

Abnormal increase in price of raw material

Abnormal increase in price of raw material is another obstacles and challenge for the bakery industries. Raw materials like floor, vegetable oil, ghee, milk, etc. are essential to produce bakery items. Continuous increase in price of such materials and constant selling price increases the variable cost of the industry which directly affects in the profit of the industry. Therefore, increase in price of materials is also major problem of bakery industry.

Lack of skilled manpower

Bakery industry requires skilled manpower. The worker must have taken the trainings and courses. Such manpower is hard to find in the city. Bakery industry is a busy workplace where worker's need to work diligently to fulfill the requirement of the clients. It is very hard to find the worker who is consistent and hardworking. Therefore, shortage of labor force for this industry is another obstacle for the growth of this industry.

Competition in Bakery Industry

Although the bakery industries of Dharan are slowly blooming there are not many bakeries in number. There are more than 20 bakeries in Dharan Sub-metropolitan city. All kinds of bakeries small size, medium size and large size of bakeries exist in this town. According to some bakery's owner, competition does not matter to them. They just try their best to give their services to the customer. But again, according to some bakery's owner, there is huge competition among the bakery shops.

Large scale bakery industry's owners do not give much importance to the competition. They already have good market and customers are already in their

favor. Whereas, small scale bakery's industry's owners give more importance to the competition as they have less market compared to the large-scale bakery industries. Small scale bakery industries are struggling hard to get recognition from the customers but due to the high competition between large scale bakery industries and small- scale bakery industries, small industries are unrecognizable. There are many differences among large-scale bakery industries and small-scale bakery industries. Those differences are:

Advertisement

Advertisement is essential element for the growth of business. Large scale bakery industries are able to publicize their industry in large scale which attracts more customers. But small-scale bakery industries can publicize their industry in small area. Customers visit those bakery shops which they know. If customers are unknown about the existence of the shop, small scale industries bear loss. Small scale industries feel pressure for competition.

Hospitality and cleanliness

Hospitality and cleanliness both are essential element for the growth of business. Large scale industries can hire skilled manpower by providing higher salaries. Skilled manpower is well aware about the hospitality and the way to treat the customers. Good hospitality increases the efficiency of business. Moreover, large scale industries can afford better cleaning services. Cleanliness can attract the customers. Unlikely, small-scale industries cannot afford skill and trained manpower which may decrease the efficiency of the industries.

Lack of management

Management of the industries is most essential for the growth of the industry. Without proper management, planning, price determination the industry cannot run

smoothly. Price should be determined properly so that the consumers will not feel burden. Consumers go to those shops where they can find quality goods in proper price. So, proper management of price determination must be done.

Conclusion

Bakery industries spread from European countries to the rest of the world. This kind of industries entered Nepal and different cities of Nepal including Dharan. Till date, Dharan has more than 20 bakery shops. The bakery industries of Dharan are in the blooming phase. Different size of bakery industries exists in Dharan. Large, medium and small kinds of industries are found.

Large scale industries have large amount of total cost as well as revenue. Whereas small scale industries have small amount of total cost as well as revenue. Profit of each industry is determined with the help of total cost and total revenue of the industries. Total cost is divided into fixed and variable cost. Fixed cost includes rent of land and building, salary of permanent worker. Some bakery shops might have their own land and building. This reduces the cost of rent. They only have to pay salary for employee as fixed cost. But some bakery shop might have taken land and building on lease. They need to pay rent and salary of employee as fixed cost. For variable cost, some bakery shops may use fewer raw materials as their business is small in scale. They might use less electricity and water compared to large scale. These things can bring fluctuation in variable cost of different bakery industries. Revenue of each bakery shops may differ as some bakery shops might have good reputation and have already gain faith from the customers. Whereas some bakery shops may be struggling to get recognition from the customer.

Bakery industries faces problems in running the business in day-to-day life. Especially in Dharan, there is some difficulty in running the bakery industries.

Bakery industries mostly need electricity, water, skilled manpower, proper price determination in raw materials. Dharan suffers from time-to-time power shortage and water shortage. These things hinder the business. Lack of skilled manpower is another major problem and high price of raw material is another major problem of bakery industry.

Competition among the bakery industries of Dharan is high. Some bakery may care for the competition and some may not. Various factors cause competition. Advertisements of the industry, hospitality, proper management are the major factors. Healthy competition among the bakery shops can help in the rapid growth of this industry. In Dharan, small-scale business of bakery feels the competition pressure but the large scale does not feel. Therefore, competition among bakeries exists in Dharan.

Bakery industries have been providing employment opportunity to the locals. But the locals are not willing to work in the bakery industries. Moreover, skilled and trained workers are not available in the market to boost the bakery industries. Bakery industries are a great source of employment opportunity.

Reference

Majid, I., Kumar, V. and Nayik, G. (2014). Bakery industry in India - Innovations, trends and challenges.pp.1-8.

Moslehpour, M., Aulia, C.K., Masarie, C.E.L. (2015) Bakery product perception and purchase intention of Indonesian consumers in Taiwan. *International Journal of Business and Information*. **10**(1), 63–94.

Regmi, A, and others (2078), Project report of bakery industry in Dharan. BMHSS, Dharan.

Nepalb2b.com. (2015).Bakeries Nepal - Bakery items producers Nepal - Confectioneries Nepal- NepalB2B. [Online] Available at:

http://www.nepalb2b.com/categories/food-and-beverages/bakery-and-confectionery-products [Accessed 5 Dec. 2019].

https://www.delightedcooking.com/what-is-the-bakery-industry.htm

https://en.wikipedia.org/wiki/Krishna_Pauroti

https://askinglot.com

https://archive.nepaltimes.com

Socio-Cultural Reflection in the Yakthung Limbu Mundhum Performance[1]

Ramesh Kumar Limbu, PhD
Lucturer
Deapartment of English
Pindeshwar Vidyapeeth, Dharan
limburamesh123@gmail.com

Abstract

Yakthung Limbu have, from time immemorial, a tradition of narrating or reciting Mundhums and performing rituals and ceremonies in their own distinctive ways. The Mundhum is an ancient religious scripture and folk literature of the Limbu. This article attempts to examine how Mundhum performance holds widespread social and cultural significance in Limbu community. Utilizing the perspective of performance culture as theoretical approach, the article illustrates how the narratives and ritual performances of the Mundhum set the ideas to meet wider cultural and religious necessities of the Limbu community -- providing them with an insight into understanding the common spirit of the community, and creating an occasion of social solidarity, reconciliation, moral and psychological purification and also an occasion for correcting themselves from any deviation.

Keywords: *cholung,* indigenous knowledge, Mundhum performance, *Tongsing*, Yakthung Limbu.

Background

Cultural performances can be many things at once. They can be both tangible and intangible and help situate and encapsulate a great deal of information about the culture that gave rise to them. The Yakthung Limbu, who are the historic Sawayehang lineage mostly inhabiting the major part of eastern Nepal now, have their own distinct language, culture, tradition, religion and oral literature called Mundhum. The Mundhum is a common religious oral narrative of all Limbu, the one who designate themselves as "Yakthungba," they call their language "Yakthungbapan" and their script "Srijanga". They have a long tradition of narrating or reciting Mundhums and performing rituals and ceremonies in their own distinctive ways. The Mundhum occupies great value in Limbu performance culture that consists of legends, folklores, sermons, prehistoric accounts and moral or philosophical exhortations in poetic language and lies generically into a narrative oral poetry. The Mundhum is an ancient religious scripture and folk literature of the Limbu.

The Mundhum contains narratives of mythical stories including mythologies, genesis of the universe and living beings, which is communicated in oral poetic language in every ritual observance. In all Mundhums, Tagera Ningwahphuma is described as omniscient or ultimate source to infinite knowledge and omnipresent or present everywhere at the same time, that is, all-pervading. There are several Mundhums as sources of inspiration, information and enlightenment which considerably help shape the way of life, customs, rites and rituals from pre-birth rites to after death, knowledge of everyday activities to the

Universe, and so on. Rituals, Chaitanya Subba says (1995), often regarded as sacred performances, provide the clue for the correct exegesis of the Mundhum and demonstrate their symbolic values, functional importance and social sequences. The Mundhum has a wide impact in the Yakthung Limbu community as one of the prominent writers and Limbu scholars Bairagi Kainla relates Tongsing Mundhum of Limbu to Purana of Hindus that "Tongsing Mundhum has the same importance for the Limbus as the eighteen purans have for the Brahmins" (33). Even though Limbu culture and rituals are so effervescent and efficacious from the time immemorial, we find by the time very less scholastic works have been done on the Mundhum. This paper, at this juncture, strives to focus on some of the important sections of the Mundhum performances and observes its socio-cultural as well as historical significance, and examines how it sustained over the years despite the adverse socio-political milieu of the country.

Methodology

Informed by the performance theory, the study attempts to investigate how the narratives and ritual performances of the Mundhum become significant on socio-cultural life of Yakthung Limbu community. A qualitative research method of inquiry is employed to gather an understanding of the Durkheimian perception of "ritual" as an efficacious socio-religious phenomenon serving to transfer individuals/groups from the "profane" to the "sacred," and Turner's perception of symbols, ritual, and religion. Apart from related reference materials, the major sources of data analysis of this work center on written Mundhums and oral texts.

Literature Review

Performance culture consists of a vivid account of non-dramatic, non-theatrical, non-scripted, ceremonial, and everyday-life performances or rituals that "appear to depart from the authority of texts" (W. B. Worthen, 1093). Rituals, Jeffrey C. Alexander says, "are episodes of repeated and simplified cultural communication" in which the direct partners to a social interaction, and those observing it, "share a mutual belief in the descriptive and prescriptive validity of the communication's symbolic contents and accept the authenticity of one another's intentions" (1). Culture and identity, Cohen P. Anthony observes, are "two frequently used and abused words" in which he prefers to include another mark of representation, that is, "symbol" rendered from everyday life (3). Such daily life performances give shape of those cultures and identities, and thereby ease to sketch cultural maps of history and the society. "Cultural maps", as Dwight Conquergood observes, "are stronger than physical maps [in which] performance culture questions the naturalized texts of other history" (145). Essentially, the Mundhum is an oral literature that occupies much esteemed place to keep alive the spirit of rites and rituals. The credit to preserve this Mundhum obviously goes to the traditional Limbu shamans such as Phedangma, Samba, Yeba, Yema, Yumasam and other gentlemen (Tumyahang). They are Mundhum repositories, and thus living carriers or transmitters of Mundhum-based knowledge. They recite [oral] expert narratives, as in the words of performance culture critic Victor Turner, they do "reflexive storytelling and performance both in formal performances and in everyday life" (44). They recite the Mundhum that ranges various social and cultural life activities of the Limbu ethnic group and also give a superb expression of religious, moral and social

beliefs and assumptions drawing from different mythological legends and folklores.

Collection and compilation of Mundhums began very lately by some of the cultural enthusiasts such as Iman Singh Chemjong (Kirat Mundhum 1961), Asman Subba (Kirat Samyo-nu- Yechchhamthim, 1990), Bairagi Kainla (Limbu Jatima Kokh-Puja, 1993 and Sasik Mundhum, 1997), Randhwoj Shreng Chongbang (Sumsenwa Yagransing Mundhum, 1994), Rishi Kumar Sambhahamphe, Kalempong, India (Yakthung Chokthim, 1994), Dr. Chaitanya Subba (The Culture and Religion of Limbu, 1995), Laxman Menyangbo (Yakthung Mundhum, 2005), etc. are some noteworthy efforts made in the field of Mundhum in written forms. Those texts basically focus on the part of structures how different rites and rituals are observed? What materials and arrangements are required to perform particular rites and rituals? Furthermore, they provide us with the knowledge of historical and mythological events and incidents taken place in the time of ancestors and prehistoric world that was/is being recited by the Yakthung Limbu people. Taking as references to some of the above written texts and also having personal observations and queries with Tumyahang, Yeba and Sambas, this write-up also briefly critiques the impact of Mundhum (performance) that prevails in the Limbu community.

Result and Discussion

Mundhum Performances

In the larger arena of studies about socio-cultural transformation, several scholars have admonished to go beyond the single and most often static examples of change to seek more reliable patterns of cultural/ritual continuity.

For an instance, Fredrick Barth has argued for “the necessity to specify the nature of continuity in a sequence of change" and thereby “the importance of the study of institutionalization as an ongoing process" (1967:661). Obviously, the Mundhum ritual is also found stimulated to have division as other religions. From the perspective of Mundhum performance, we see by this time, there are mainly two camps – mainstream tradition follower of Mundhum known as Yuma and Satyahangma group. The mainstream Mundhum followers are animists who use specialists/ actants such as Phedangma, Samba, Yeba and Yema to perform the rituals reciting the Mundhum orally but Satyahangma group use their own priests (Sewasaba) reading out the written Mundhum scripture. One of the social critics, Jeffrey D. Webster, in his article “A sociolinguistic Study of Limbu” quotes to B. B. Subba that the Phalgunanda’s teachings “were strongly influenced by an ascetic branch of Hinduism, [which] are today promoted by a small but active sect of Kirati religion known as Satyahangma.” However, the followers of Satyahangma sect strongly demur to this opinion for they claim that their way of Mundhum performances were originated early in the primitive age and not a copy of Hinduism. This sect was initiated by Mahaguru Phalgunanda and now Mahaguru Atmananda is leading it and considered to be reincarnation of Mahaguru Himself. Whatever be the case, this kind of Mundhum performance is led now by Kirat Religion and Literature Upliftment Association.

The entire cultural and ritual performances observed through narrativity of Mundhum holds broad social, moral, religious and cultural significance in Limbu community. There are many branches of Mundhum and no text written till now incorporates all of them. Amongst them, this paper mainly concentrates on the Tongsing Mundhum and other few of the propitiatory sections. The word

Tongsing, as Bairagi Kainla says, is the combination of two words – *tong* and *sing* where, *tong* is the root form of the verb *tongma* (to be like-minded/ to get along to compromise). *Tongsingma* means the act of meeting and performing together. Thus Tongsing Mundhum can be called the social get-together held for the happiness and prosperity of all men, families and societies or the family rite of unity. Moreover, ritual performance and poetic narration of Tongsing underlies a classical concept of a whole: the beginning, the middle and the end. As Mundhum is a religious scripture existing for centuries through oral practice which, we see, has been playing vital role to enhance the Yakthung Limbu civilization and mores, and guiding their daily activities. The ritual performances altogether from *Tingding Nahen Ingma* (warding off envy/jealousy), *Phungwa changma* (revitalization of flowers), *Sendang lahi ingma* (propitiation of hostile planets), *Mang~hup wademma* (wash away swearing) to *Si: lam sa: kma* (block way of world of death), etc. are mandatory worships of Limbus, all concerned with *Tongsing tikma* (to follow/sing or narrate Tongsing); closely related to the way of daily activity. Tongsing comprises the action courses leading up to the *cholung,* a sacred place to obtain happiness and prosperity. *Cholung* is believed to be a meeting point of happiness and prosperity. *Cholung* (a land symbolizing dignity, accomplishment, completeness) is a much acclaimed concept in all Mundhums. It is a visionary land glittering by the rays of the sun, a land shining by the light of the moon and a sacred land of beautiful scenery and infinite joy.

Social and Cultural Significances

Victor Turner develops his now-famous concept of "Communitas." According to him, communitas designates a feeling of immediate community, and may involve

the sharing of special knowledge and understanding—"a flash of mutual understanding on the existential level, and a 'gut' understanding of synchronicity" (96). Ritual performance has temporal and spatial importance wherein performances for salvation of both living and dead people take place. It is observed for progress, happiness and prosperity of living people, and for peaceful salvation of souls of the dead ones too. Tongsing, in the previous times, was performed by/within family circle in every three years and used to be more expensive but now it is preferred to be performed collectively. It is mainly of two types- *Teen-raate Tongsing* (three-night Tongsing) and *Ek-raate Tongsing* (one-night Tongsing). In the first night of *Teen-raate Tongsing,* the ritual of wiping out of the bad spirits[i] known as *Sogha-sugut nu Mukumsemi Sepma* (a ritual to eliminate evil spirits caused by the death of pregnant women, due to accident and fire) is observed. *Tong-amba Thepma*, a ritual to prevent being evil spirit during one's youth, *Thakthamma*, a ritual of benevolence for victims of malnutrition, *Só-um-rung*, a ritual to ward off transgressors, *Thakchum Thakpe Tomma*, an observance for protecting women in their youth, and *Poklung Changma,* to save male youths are all observed in the second night of Tongsing. These rituals are for purification of the whole premises, and then the remaining last one night is indeed most significant as it is for observance of prosperity and protection of the entire living beings. In Tongsing performance, after revival of the flower *kalasha* (water-vessel filled with flowers and water) an act of soul reinvigoration for both alive and deceased people takes place and then Tongsing tour is symbolically ascended towards the *chotlung.*[ii] Tongsing of deceased ones is taken up to the world of the dead people (*khemaso khedukso pangbhe*) to hand over to the ancestors while Tongsing of living ones is carried over *chotlung*

wherein filling up water and fish in the pond of *cholung* an emblematic return takes place after protecting the flower garden thereof. The ritual *Tingding Nahen Ingma* (warding off envy/jealousy), a major performance since all other ritual narratives are virtually concerned with it, holds the greatest significance in the Limbu Mundhum performance.

According to the Mundhum, *Tingding Nahen* is believed to be rooted amid Limbus' primitive gods, their ancestors, and among women, youths, etc. (Yakthung Mundhum, 2005). Therefore, it is believed that such jealousies have still greater impact on their generations resulting in illness and misfortune among them. For instance, envy and jealousy between the two wives of Susubeng Lalabeng is subtly presented in the following when he asked some food stuff to his wives on journey to meet his mother:

Ma~a-ho,	*thosulungme ga*	Oh [she] upward-living one
	Phiyalungme re	[that] Phiyalungma
Ma~a-ho	*yosumlungme ga*	Oh [she] downward-living one
	Mukkumlungme	[that] Mukkumlungma
Ma~a-ho	*chesak mebirun*	Oh not given food stuff
	Chaffan mebirun	not given edibles
Ma~a-ho	*tingdin mu yuktu*	Oh envy was incited
	Nahen mu yuktu	jealousy was incited

(Menyangbo[iii], 54)

Hence, Mundhum performance also provides the narrative ritual of warding-off evil spirits and deflecting the influences from hostile planets. According to the Mundhum, there were two types of Suns – Lasara Thenam-yamba (big Sun) and

Chukchinamba (small Sun). Once, when its eyes were broken the big Sun procreated the inauspicious planets while the small Sun also set with a shock and fear, so most of the people who were considered having existence along creation of stone and soil also died thanks to flooding, drowning and sliding in the darkness, and thereby transformed into evil-spirits which cause sufferings even today. The ritual *Tingding Nahen Ingma* is also observed with a belief that people have to bear pain, anxiety, adversity and scarcity owing to various reasons, for instance, whether the mythical characters Sikera Ekthuknama, the daughter of Sodhungen Lepmuhang put curse on the herdsmen or Yaklabu's act of frightening herdsmen's cattle, or the curse of ancestors who slain each-other as they happened unable to segregate the cattle among them.

The Mundhum is a religious scripture, not only of Limbus but of other all Kirat communities and is performed in a distinctive way. Numerous kinds of legends, hearsays, and opinions are found in the Mundhum. According to one of them, as Yeboko Yedhara (Yeba) Hem Bahadur Limbu narrates, in the ancient times, after the creation of the world, one male and one female were created in the high mountain. Their generations increased day by day and began to live in the different places but slowly, they turned out to be unruly, decadent and irreligious. So, Tagera Ningwaphumang[iv] involved herself to settle such situation by bringing about the birth of a wise man called Sawa Yehang who formulated the Mundhum scriptures as Byasa did in Hinduism. While reciting Tongsing Mundhum, the Sambas and Yebas narrate the myth of the creation of universe, man, family and society as said or disseminated by Yehang. Tongsing Mundhum is therefore a conglomeration of these myths recited orally from time immemorial and sung, narrated and performed ritually.

Cosmogolic Mundhum Performance

The Mundhum has various forms of knowledge including cosmological, spiritual, genealogical, philosophical, sociological and cultural deliberations, speculations and rationalizations. Society is the product of the dialectical historical relationship between "structure" (society's status and role differentiation, behavioural norms and cognitive rules) and "antistructure" (those regions of experience in culture) (Turner 201). Consolidation of Yakthung indigenous knowledge has a long journey of maturation, as in other indigenous societies. *Samjik Mundhum* (metaphysics/ ontology) interacts the nature of the world and makes no distinction between animate and inanimate beings, all including gods and goddesses, human beings and plants and animals, rocks, mountains and rivers, having spirits or souls and interconnecting to each other. It also highlights the Yakthung spirituality enlivened by Yumaism and its geography is primarily Yakthung Laze, the country of Yakthung. Axiologically, Yakthung *Mundhums* also help shape the cosmological and social order.

Tongsing Mundhum takes on a voyage or a travel (pilgrimage) to the land or abode of the forefathers. Thus, it gives a feeling that only the coordination between the past and the present, the liveliness and continuity of tradition, and association with geo-cultural space can make the wholeness of life. The Mundhum is recited poetically during ritual performances which deserves a sense of intimacy. It can be further illustrated from the lines of Abhi Subedi who observes it as a “sense of immediacy” [that] “leads to the creation of myth and thereby the rituals. So the rituals in Limbu are poetic sagas, stories of human victory, loss, love, agony and happiness” (24). Similarly, the Mundhum

performance is also a rite of peace for ancestors' souls or a rite of unison with them by retaining ancestral grace or as a rite of tradition and ritual continuity of the events and chronology from the creation to the present. To perform such rituals, the actants have to prepare required materials and also get prepared themselves for "The transformation of the human actant into a god figure (the basis of many rituals) necessitates perhaps more preparations than the transformation of an actor into a role of a theatrical character" (Gilbert and et al 61). The Mundhum ritual performance also necessitates preparations for immediacy of ritual bearers such as phedangma, samba, yebe/yemas who conduct as ritual actants.

The Mundhum texts form a large corpus of poetical oral narration which has been transmitted from generation to generation. Hence, the Mundhum performance has been a cultural representation of Yakthung Limbu people from the time immemorial through observances like various rites and rituals, festivals and ceremonies. Such ritual performances help everyone to get rid of greed, adultery, evil souls, evil stars, anger and jealousy that were generated in the process of structuring and developing society. Earlier part of Tongsing performance ends at afternoon of the third day following the second night by observing the rites over a nearby stream with a promise to purge one's enmity and ill-will, and cleanse one's mind and heart. This is known as festival or rites of community or family goodwill.

During every Mundhum performances flower and various other earthly objects hold great meaning. Flowers have very lofty value in the life of Limbu people because their way of life and honor are thought to be closely related to various kinds of flowers. As the flowers contain various colours and fragrant similarly all

human beings have a life, that's why flower should be revived afresh if someone has got intense despair as a result of some kinds of adversity in life. For them a flower is the sign of vivacity and energy. During the rite of *Phungwa Changma*, flower is revived that signifies to revitalization of life. The description of flowers, trees or vegetation, insects, animals, rivers, topography, etc. made during a long voyage in the *Tongsing Tokma* section of Tongsing Mundhum proves the intimacy of Limbus and nature.

They placed flowers like life
Over where there was a loom
Let's fill life with vital energy
Let's do the welfare, let's protect
Let's pray, let's call!

(From *Kokh-puja*, translated by Abhi Subedi)

Many requirements of Tongsing Mundhum ritual are similar to those of drama: actor(s), audience, costume, space, language(s), and specified amount of time. It has various goals and objectives such as to get relief from diseases and easy living; desire for having children, longevity and health; desire for achieving food, drink and wealth; growth of cattle and affluence of grains; obliteration of enemies and safety from those causing resentments. Besides, this Mundhum is also recited and performed to receive blessings of one's ancestors, avoid mishaps affecting the family or individual members, shake off the wrath of the ghosts or dead souls and to locate the dead souls in the land of the dead or to salvage by detaching them from the living ones.

Obviously, a man faces evil days or misfortunes or pains and sorrows owing to many reasons in his life. According to the Limbu oral tradition and literature, the blood-drops flicked away from the burst eyes of the Lasara Thenamyamba (big Sun) pervaded human lives as the Gods and Goddesses that bringing them with safety and power or the evil stars prompting distresses and pains. Similarly, the scattered bits of stones thrown by Porokmi Yamphami also gave birth to different evil deities and stars afflicting human life with misfortunes and disasters. Whatever be the case, as Mundhum narrates, misfortune means movement of planets on man is supposed to control or affect the man's fate. The custom of cleansing or propitiating evil stars, performing rites to prevent misfortunes and disasters along with destructive results of such planets, and to avoid or prevent the wrath of those so as to pacify them during the disasters are also common objectives of observations in the Limbu community as in others.

Beside cultural, ritual and religious knowledge, Mundhum provides various kinds of empirical and historical information as well. Among them, *Manggennayak* in Manggenna Mundhum (worshiping God for one's safeguard) documents the genealogy of Limbus. Yok is a ford or the place where an ancestor of particular clan of Limbu was first inhabited. According to Prasad Thebe, Manggenna Mundhum describes the first origin of Kirats was at Munatembe of Asian Himalaya from where they shifted to western part and inhabited in Mediya of Persia and then in Babylon. Later, coming to the East they populated in Gokul, Chitaugad and the plain area of Ganges and Yamuna respectively. After inhabiting Sukhi Kangi for long time they entered into Nepal along the way to Bagmati River (A *Brief History of Limbu and Lineage of Thebe,* 39). The

description of such information of Mundhum concurs with accounts of other historians, for example, in *The Kirat History and Culture,* Iman Singh Chemjong too presents similar versions bringing references to many other historians. According to Chemjong, Kirats were originated on the river bank of Tigris and when they set up an empire in Asyria were known by Asuras who gradually extended their empire to Mediya, Persia, Babylon, Mesopotamia, Palestine, Egypt, India and other eastern vicinities. They established Babylon or Babel as capital city from where they ruled all over the regions.

As most of the human culture is shaped through the guidance of religious thoughts (at least in preindustrial stage) the Mundhum has also provided tradition of socio-cultural liberty in Yakthung Limbu community which is applicable in Limbu caste adoption system in which any non-Limbu could join the Yakthung Limbu community by fulfilling some ritualistic performances popularly known by *Chokphung Thim*. Because, the Mundhum says, “It is better to gain rather than lose, better to be many rather than a few and better to increase the member of family than decrease” (Chemjong, 63). Thus, culture as identity becomes a mode of action and of representation, it refers to a decision people make to depict themselves or others symbolically as the bearers of a certain cultural identity.

Despite the fact that various types of coercion and intrusion made from the side of Hindu ruling classes over the socio-cultural rights of Limbu, Mundhum ritual performance has been successful to survive. For an instance, Nepal was declared as only a Hindu kingdom (in the past) and the nationalities like Limbu, Rai, Sunuwar, Yakkha, Magar, Gurung, etc. were forced to be Hindu and consequently they were deprived of their religion, their culture and even their

language; that is, their identity. But the Limbu ethnic nationality has been safeguarding its traditional norms and values, as Dr. Durga Prasad Aryal notes, “although some feebleness in Limbu religious activities seemed after the fall of Kirat kingdom it is not found there complete obstruction [sic]” (11). The people, who learnt and involved in spreading Srijanga script, were severely prosecuted by the then authorities. Ashok Nembang, one of the Limbu cultural enthusiasts, mentions:

> When I was carrying some Limbu Sirijanga script books brought from Darjeeling and Sikkim, on 5th of Kartik, 2027, A.S.I. of Ilam inquired and apprehended me blaming as a reactionary activist. He first threatened and then stroked me. As a result, my jaws and chicks were swollen for four days. Both ears deafened for long. The scars of wounds caused by hitting of *ghangaru* stick and nails of boot are still there as indicator of despotic conducts of that time (3).

Through the Mundhum performance, ritual and cultural identity of Yakthung Limbu can be identified. They way of their life is shaped through ritual performances. A unified system of beliefs and practices relative to sacred things and beliefs and practices unite them into one single moral mommunity. Their myths and rituals are expressions of both the sacred and the profane in culture that provide unity for people. This kind of socio-cultural performances, as Emile Durkheim maintains, "is a social creation whose function is to preserve the welfare of a society" (115). The narratives and ritual performances of the Mundhum accomplish the ideas to meet wider cultural and religious necessities of the Limbu community. And these ideas provide us with an insight into

understanding the common spirit of the community; valuing the rites and rituals about birth, life and death; and knowing the concept about the creation of the universe, origin of creatures and human beings, geo-spiritual history and lineage of the Limbus, correlation with people of other faiths, and so on.

Conclusion

The Mundhums are distinct indigenous knowledge of Yakthung (Limbu) communities. Yakthung Limbu ways of life, customs, cultures, social systems and structures, and social relations are guided by the philosophical themes of the Mundhums and their norms, values and worldviews are rooted in the Mundhums.

Tongsing Mundhum, the most important cultural and religious ceremony of the Limbus, incorporates various myths, legends, narratives and oracles that are closely related to the daily activities of Limbus, which guide every social, ethical and religious concept by shaping up their behaviours and attitudes in a distinctive way. Furthermore, major objectives of ritual performance are found to bring peace, progress, prosperity and happiness in all human beings and the creatures, to create an occasion of social solidarity, reconciliation, moral and psychological purification and also an occasion for correcting themselves from any deviation. It is also a ritual to appease supernatural agents, to avoid befalling distresses, disasters and other probable misfortunes. Various functional divinities are invoked or communicated to "bestow a good harvest, better opportunities and prosperity and to ward off illness, difficulties and natural calamities" (Subba 1995:156). It is also perpetuity of socio-cultural properties, tradition and identities initiated by the ancestors; it is a ritual of ancestry

[i] A ritual in which bamboo-strip baskets filled in with soil are used to hold up pote (string threaded beads worn by married women), garlands, cutting tools, flower-*kalasha*, etc.

[ii] A holy place where happiness and prosperity are believed to be attained

[iii] Writer/compiler of Yakthung Mundhum, 2005

[iv]Supreme creator/Goddess of the world in the Mundhum

Works cited

Anthony, Cohen P. “Culture as Identity: An Anthropologist's View.” *New Literary History*: *Culture and Everyday Life*, Johns Hopkins UP, 24.1, 1993, pp. 195-209.

Aryal, Durga P. *Kirat Vasama Sanskrit Prabhav*. Royal Nepal Academy, 2003.

Barth, Fredrik. *On the Study of Social Change*. American Anthropologist 69, 1967, pp. 661-669.

Chemjong, Iman Singh. *Kirat History and Culture*. Translated by Sher B. Ingnam Papo Limbu. Buddha Printing Press, 1994.

Conquergood, Dwight. “Performance Studies Interventions and Radical Research”. *The Drama Review,* 46.2, 2002.

Durkheim, Emile. *The Elimentary form of Religious Life*. Translated by Karen E. Fields, The Free Press, 1995.

Gilbert, Helen and Tompkins, Joanne. “Traditional Enactments: Ritual and Carnival” *Post-colonial Drama*, Routledge, 1996, pp. 53-105.

Jeffrey, Alexander C. “Cultural Pragmatics: Social Performance between Ritual and Strategy.” *Sociological Theory,* American Sociological Association: 22.4, 2004, pp. 527-573.

Kainla, Bairagi. *Limbu Jatima Kokh-Puja*. Royal Nepal Academy, 1992.

Menyangbo, Laxman. *Yakthung Mundhum*. Tej Bahadur Limbu, 2005.

Nembang, Ashok K. *17 Thum 10 Limbuwanka Sampurna Yakthungbaharuko Tharharu.* New Purbeli Printing Udhyog, 2003.

Subba, Chaitanya. *Limbu Culture and Religion*. Yakthung Chumlung, 1995.

Subedi, Abhi. “Power of Oral Poetry: Limbu Ritual Songs.”*Across*, 4.1, 2000, pp. 23-27.

Thebe, Prasad. *A Brief History of Limbu and the Lineage of Thebe*. Bijayapur Publication Pvt. Ltd., 2000.

Yeboko Yedhara (Yeba) Hem Bahadur Limbu. *Personal interview*. 24 May 2009.

Turner, Victor W. *The Ritual Process: Structure and Anti-Structure*. Cornell University Press, 1969.
Turner, Victor. “Are there Universals of Performance in Myth, Rituals and Drama?” *By Means of Performance*, edited by Richard Schechner and Willa Appel, CUP, 1997.
Webster, Jeff. “The language development – language promotion tension: a case study from Limbu.” *Nepalese Linguistics*, edited by Yogendra P. Yadav and Warren W. Glover, Royal Nepal Academy. Date?
Worthen, W. B. “Drama, Performativity, and Performance.” *PMLA*, 113.5, pp. 1998, pp. 1093-1107.